

Тарас Мигаль

ШНОК
„Оселедець
на ланцюзі“

Тарас Мигаль

ШНОК „Оселедець на ланцюзі“

“ПРОМАН”
Львів-2006

У повісті “Шинок “Оселедець на ланцюзі” автор намагався змалювати правдиву картину перших місяців фашистської окупації у Львові. Його герої - це, здебільшого, шумовиння міста - здекласовані елементи, кримінальні злочинці, славні львівські батяри, не менш славні колись дівчата легкої поведінки, люди, все життя яких проходить навколо шинку. Вони не відзначаються великими душевними прикметами, проте хороше начало в їх душі в час найвищих життєвих зіткнень бере верх над злом, потворністю. До боротьби з окупантом включаються щораз ширші кола суспільства. Різні герої, різні їх долі і через трагедії багатьох людей автор розкриває вбивчу правду про окупацію, справжнє пекло на землі в окупованому місті, яке не скоряється.

МАЙСТЕР ЛЬВІВСЬКОГО УРБАНІЗМУ

Небагатьом письменникам-урбаністам дала життя Галичина та й напромак цей в українській літературі не надто популярний, оскільки в ній і досі переважає сільська тема, — проте Львів може таки похвалитися бодай трьома знаменитими адептами львівських вулиць, кав'ярень, ремісничих кварталів, базарів, торговиць, а то й міського дна з неповторним батярством, шумовинням й особливим мовним жаргоном “арго”, й були то відомі письменники тридцятих років минулого століття Богдан Нижанківський та Zenon Тарнавський і наймолодший з їхнього гурту Тарас Мигаль, який з'явився в літературному світі значно пізніше.

Писати мені про Тараса і легко і складно. Легко тому, що я з ним довгі роки товаришував, працюючи в журналі “Жовтень” (нині “Дзвін”) й мав до нього певний сентимент, а складно — бо перебували ми в антагоністичних ідеологічних таборах. Були теж земляками: село Русів, у якому Т. Мигаль народився, лежить не так далеко від мого рідного Трача; наші батьки-вчителі знали один одного, й навіть мій тато через посередництво Степана Мигалья мав намір показати мені малому віршомазові Тарасового нанашка — класика української літератури Василя Стефаника. Не встиг цього зробити — великий письменник помер, зате я змалку зачитувався його новелами, аж поки під впливом стефаниківської магії перестав бавитися віршиками й серйозно зайнявся прозовим жанром.

А ще я і мій старший брат Євген, навчаючись під час німецької окупації в Коломийській гімназії, мешкали у тій самій бурсі, в якій десять років перед тим фраєрував безшабашний гімназист Тарас Мигаль, й дружно виспівували бравурний бурсацький гімн “Ех бурсо, кохана бурсо, ми твої вірні сини!”, автором якої був той же Тарас.

Походив з родини нелегкої життєвої долі, — хто з них наклав головою за Україну, а хто був змушений податись на чужину й там перебути свій вік, без найменшої можливості повернутись на рідну землю.

Відбувши заслання в Сибіру Тарас Мигаль вернувся до Львова, де за німецької окупації вчився у медичному інститу-

ті й утримував власний шинок, — і став відомим колаборантом: писав антинаціоналістичні памфлети, при тому тяжко запивав, і можливо це довело його до передчасної смерті в шістдесят літ. А зовсім недавно при загадкових обставинах помер його єдиний син Олег, й у моторошній самотності зосталася на світі Тарасова дружина пані Ірина.

Щоб пояснити справжню суть Мигалевого колаборанства, наведу одну промовисту деталь... Після смерті мого брата Євгена я приїхав до Коломиї й поцікавився його бібліотекою: мені хотілося побути хвилику в духовному світі колишнього учня Коломийської гімназії, юного підпільника-оунівця, воїна УПА й довголітнього каторжанина. У бібліотеці Євгена знаходилася українська класика. переклади із зарубіжних літератур, політологія, філософія, енциклопедії... Та яким було моє здивування, коли я серед сотень книг знайшов два дбайливо оправлені саморобні томи памфлетів Тараса Мигаля, в яких він обливав лайкою “українських буржуазних націоналістів”! Ті матеріали Євген систематично витинав із журналу “Жовтень”, опрацьовував у книжки, й мені важко було збагнути, що могло породити в зятятого націоналіста аж таку увагу до ворожої літератури, й чому він вивчав її?

Й тоді згадалися загадкові слова Тараса Мигаля, які він, підігрітий алкоголем, прошепотів якомсь мені до вуха, прикладаючи долоню човником до уст: “Ми робимо, Романе, одну справу, тільки за твою працю тебе колись славитимуть, а мене зганьблять...”

Тож настала нині пора хоча б частково зняти з Тараса ту ганьбу, яка, здавалось, навечно до нього прилипла... Був Мигаль ходячою енциклопедією, він знав усе, що стосувалося міжвоєнного й воєнного політичного життя в Галичині, всі в нього консультувалися, коли комусь там була потрібна певна інформація для роботи; він знав майже все про події у націоналістичному середовищі й міг про них розповісти із скрупульозною точністю, не заглядаючи в довідники... Та річ у тім, що таких довідників не було, і в цьому секрет Мигалевого колаборанства, яке у своїй суті було антирадянським. Довідниками ставали власне його памфлети, в яких він ви-

будував історію ОУН та УПА, прикриваючи таку потрібну інформацію брудною лайкою, обдурюючи глупу советську цензуру. В такий спосіб і працював Тарас Мигаль — за самооправдальним його визначенням — на ту саму справу, що я та мої однодумці.

Чи ж мав би я нині за це його хвалити? Ні, такої методології не визнаю. Але якщо об'єктивно — Мигаль таким чином теж боровся з ворогом і в душі колаборантом ніколи не був — скоріше валенродом, який ради корисної для нації справи ніс на собі ганебний хрест.

Однак памфлети не були домінуючим жанром у творчості прозаїка: Тарас Мигаль залишив у літературі помітний слід як талановитий новеліст, повістяр і романіст. Про цю грань його творчості хочу сказати кілька слів.

Перша книга оповідань і коротких повістей Тараса Магала побачила світ 1963 року у Львові: серед них вигідно виділялася повість з життя карпатських бокорашів “Білий гуцул”, яка й принесла авторові перший успіх. Проте провідною темою у творчості письменника стала німецько-фашистська окупація Львова, яку він сам пережив, проживаючи в ті тяжкі роки в нашому місті.

Можна лише дивуватися, як сільський хлопець цілковито зурбанізувався, ніби народився у Львові: міські вулиці та вулички, базари, ремісничі квартали, побут містян, інтелігенції, політичної еліти і, зрештою, міського дна стали органічними для його художнього сприйняття; автор досконало вивчив психологію простого львів'янина, його оригінальну мову, способи мислення і спілкування. Т. Мигаль нітрохи не уступає в майстерності зображення Львова перед своїми славними попередниками — Богданом Нижанківським та Зеноном Тарнавським, і ні один письменник після нього не змалював так правдиво життя великого міста під час німецької окупації, як це зробив він у багатотомному романі “Вогонь і чад” хоч до його трактування історичних подій, що відбувалися у Львові можемо мати безліч претензій. Та йдеться нам передовсім про художній стиль цього роману та про справжній урбанізм, якого так бракує нашій літературі... Найцільнішим і найдосконаліше виписаним твором із

цього багатотомного циклу є роман “Шинок “Оселедець на ланцюгу””, який і пропонується читачеві.

Із сторінок роману зримо постає життя львівського базарного кварталу в перші п'ять місяців окупації Львова, яка застала людей у розгубленості, страху, а все ж з вітальною жадобою й винахідливістю у найкритичніших ситуаціях... Усе змішалось на цій базарній площі поблизу залізничного вокзалу — всі стали рівними перед смертельною загрозою: два професори-диваки, безногий каліка, колишні студенти, націоналістичні й комуністичні підпільники, ремісники, злодії, шахраї і повії. Всі хотіли вижити — хто чесними, хто нечесними шляхами, всі переосмислювали своє ставлення до трагічних подій: хтось став борцем, а хтось утратив людську подобу; а базар пахне і смердить, а люди знаходять хвиливи втіхи в шинку, та над усіма однаково висить смерть, яка врешті й настигне кожного тут суцього кривавим апокаліпсисом.

І в тому, як автор відчуває критичну атмосферу, як виявляє її у вчинках кинутих у вир смерті людей, немає ні крихти фальшу. Інша справа в політичному трактуванні подій: автор однобоко надає перевагу комуністичному підпіллю в боротьбі проти окупантів і замовчує або й осуджує національний патріотизм людей, які піднялися супроти зайд. Однак це вада всіх творів про австрійську, польську та німецьку окупації: над авторами в советські часи вивищувався більшовицький цензор, зовсім не кращий від німецького *шцуполіцай. Тож мусимо це зрозуміти і ні в якому разі не маємо права відсувати на маргінес ряд талановитих творів, написаних за радянщини, — в такий спосіб ми б викреслили цілу ланку із ланцюга українського літературного процесу.

Бо ж таки не винен Тарас Мигаль, що головний герой його роману Іван Каштанюк розчарувався у фашистській ідеології, побачивши на подвір'ї замарстинівської тюрми тисячі напівтрupів — полонених червоно-армійців, але чомусь не розчарувався він в ідеології комуністичній, коли на цьому самому місці двома місяцями раніше напевне бачив — мусив побачити — штабелі замордованих енкаведистами в'язнів. Таки не винен Тарас Мигаль, як і не винна Ірина

* Німецький поліцай.

Вільде за “світлий” образ комуніста Бронка в її знаменитих “Сестрах Річинських”... То що нам нині робити: віддати забуттю ці твори чи внести у нашу духовну скарбницю, взявши до уваги їхню художню вартість?

Я пропоную читачеві талановитий роман Тараса Мигаля в надії на розуміння читача, який, можливо, вже забув або й зеленого поняття не має що ж то була за духовна неволя — советська цензура й самоцензура авторська.

Роман Тараса Мигаля “Шинок “Оселедець на ланцюгу” про німецьку окупацію у Львові вважаю найкращим з усіх творів, написаних на цю тему, й чекаю його перевидання в наш незалежний час.

Роман ІВАНИЧУК

Минав перший місяць німецько-фашистської окупації Львова...

Все найдикіше, найжорстокіше, найганебніше — бомбардування, погроми, полювання на людей — уже було позаду — відгуло, відгриміло, пройшло, — так принаймні міркували жителі невеличкого прямокутника будинків навколо площі Брестської унії, відомої в місті як Залізничний базар.

Зміна влади не викликала тут особливих переживань, мешканці цього району просто звикли до таких подій. Ці люди мали дві вітчизни в серці: одну на парадах і за святковим столом при добрій чарці, другу — на щодень — у вічних фінансових і сімейних клопотах. Коли держава не втручалася до їхніх приватних справ, давала можливість легко заробити на хліб насущний і все, що до цього хліба потрібне, то вона і ставала на час свого існування реальною і шанованою батьківщиною. Філософ міг заявити, що, видно, люди ці взагалі не мали вітчизни. Але в життєвому просторі базару не мешкав жоден філософ, коли не рахувати пенсіонерів-учителів Пальчинського і Мальчинського.

Ці поважані особи віддали, однак, свій талант і час на службу зовсім іншій галузі науки, і, мабуть, тому ніхто — ні за часів панування Австро-Угорщини, ні за двадцять років польської буржуазної республіки, ні навіть за короткий, але насичений, «знаменними подіями» період радянської влади — не обзивав «брестців» безбатченками чи лжепатріотами. Вони працювали, коли не могли вижити без роботи, платили податки, голосували у дні виборів за тих кандидатів, прізвища яких були видрукувані на бюлетені, і користувалися всіма благами, що їх давали держава, і передусім базар.

На кожному розі площі знаходився, як і личить будь-якій торговій території, шинок. І хоч звалися ці забігайлівки по-різному — «Сніданки», «Закусочна», «Пиво-води», «Буфет», — жодна комісія світу не знайшла б найменшої навіть різниці в меню, способі обслуговування. Подавалися ті самі сорти пива, й оселедці виглядали наче з однієї бочки, єдина фірма — «базар» — постачала і яйця, і курей, і солоні огірки для всіх чотирьох закладів громадського харчування.

Не було й постійних відвідувачів якогось одного шинку, крім пари пенсіонерів-учених. Професори Пальчинський і Мальчинський не ламали своїх принципів, переконань і звичок — у їх сфері це не дозволялося. Протягом тридцяти років заходили щосуботи і щонеділі після обіду до шинку Абця під десятим номером, тобто в будинку, де й самі жили. Інші, не такі високопоставлені особи, переходили від пивної до пивної: а найвищим шиком вважалося побути у всіх чотирьох і, повернувшись додому, не шукати собі гудзя з жінкою.

Таким лицарем на всю околицю був тільки один будівничий Сидір Нагірний, який теж мав квартиру в кам'яниці Абця під десятим. І хоч дружина інженера померла при народженні первістка років майже двадцять тому, цей факт нічого не міняв: увесь базар пам'ятає, і донині їх світле, небуденне кохання. Сидір ще студентом вихопив із палаючого будинку дванадцятирічну дівчинку в одній сорочці. Її батьки, втративши все майно, пішли з торбами. Оксанку притулили старі Нагірні. Юнак виховав собі майбутню дружину, і, коли вони їхали фіакром до собору Юра брати шлюб, весь базар на годину спорожнів, перекупки бігли перед кіньми і встеляли дорогу квітами, Абцьо ж викотив на вулицю кілька бенькартів — барилець пива — підставляй квартиру, хто хоче! Бідолаха померла через рік, виблагавши у докторів взамін за своє — життя дитини. Сидір ходив коло Данусі, як найніжніша мати, інколи навіть цілий день не заглянувши до будь-якого шинку. З великої любові, що трапляється серед подруж цього клаптика міста раз на століття, виросла панночка, красу якої не міг описати навіть базарний поет Тит Люстерко, організатор лотереї — гри у п'ять кольорів, а йому ж скласти вірш-рекламу на будь-який товар — раз плюнути. Правда, Тит не осоромився перед людьми — він віщував, що з цього неземного кохання може народитися тільки артистка. Так і сталося. Данусю Нагірну відразу ж після закінчення десятирічки в 1940 році прийняли до театру імені Лесі Українки.

Факт, що будівничий не одружився вдруге і навіть не мав постійної коханки, надзвичайно підняв його авторитет в очах жителів площі. Він швидко став провідною фігурою району, арбітром у всіх справах. Те, що сказав Нагірний,

не заперечувалося, його висновки і судження не підлягали будь-якій критиці. Коли б інженер раптом заявив, що три помножити на три не мусить бути дев'ять, то весь базар задоволено підтримав би свого кумира. Проте Сидір Нагірний, син Ілька і Марії, уродженої Чучман, не вигадував і не пропагував ніяких безглузвих теорій, він твердо знав, що спорудження будинку не можна починати з комина чи з даху, і це з'єднало йому прихильників серед людей постійної праці — ремісників, залізничників, дрібних урядовців. Хтось назвав його Великим Реалістом, і, хоч не всі розуміли значення цього слова, прізвисько прийнялося краще родового.

У перші дні війни Реаліст, зробивши собі невеличке лігво в пивниці під колишнім шинком Абця, повчав людей не панікувати, не квапитися, не лізти поперед батька в пекло. Він не ганив радянську владу і не розхвалював німців, його балачки зводилися до думки, що ні він, ні жителі району у виникненні війни не винні, ні Гітлер, ні фон Браухіч не питали їх, отже, вони мають час, вони почекають, що скаже шахівниця.

Прихід німців не втішив і не засмутив Реаліста. Про себе, свою дальшу долю, працю він не турбувався, після кожної війни будь-якому будівничому роботи вистачить на цілий вік. Але його занепокоїли вісті з центру міста, що грізною луною долітали на базар, — про погроми, розстріли населення, грабунки і насильства. Він радив чесним і менш чесним громадянам району не відлучатися далеко від осілого місця, не грабувати магазинів, не опорожнювати вагонів на станціях, задовольнитися тим, що є під рукою, — своє, близьке, безпечне. «В перехідні дні, коли одна влада пішла, — роз'яснював архітектор герштам — ватажкам двох баярських зграй — кривому Дзюнкові та Япончику, — а друга ще добре не взяла за писок, нема чого виходити на далекий промисел, ліпше на цей час взяти собі до хати моторну жіночку або компанію в короткого фербля * скласти. Кулі очей не мають, а солдати розуму, можуть вбити не того, кого слід, а після смерті навіть моя рекламація нічого не допоможе».

Япончик не послухав Реаліста і зле кінчив — став першою жертвою. Шуцман повертів йому наскрізь голову, коли він «розвантажував» вагон від скриньок з продукцією Бачевського. Мабуть, і не скуштував оковитої.

* Гра в карти.

Жертва ця зайвий раз усім довела, що Великий Реаліст радить правильно і в новій ситуації, тож більше нікуди не потикались.

З пивниці в свою квартиру перебрався будівничий щойно в половині липня, коли знайомий, рідний шум-гам великого базару знову приємно полоскотав його слух, а вдалині, з двох боків, з вулиці Городецької та Сапеги, задзеленькали-зателенькали один одному назустріч трамваї. Але заглянути до центру, в середмістя, ще й зараз не квапився, і тим, хто не мусить, не рекомендував.

Данка — мусила. Директор і головний режисер театру в одній особі, хоч і виглядом своїм нагадував високого, сухо-реброго староримського патриція, вважав застарілою недоречністю давнє латинське прислів'я про те, що під час війни мовчать музи. Йому дуже кортіло чимскоріше довести новим господарям міста, що українська театральна муза, незважаючи на евакуацію багатьох провідних акторів, живе, піднімається до справжнього національного розквіту, стає беззастережно на бік нової влади, нового порядку. Артистка Нагірна вдень бігала на репетиції, а ввечері виступала у спектаклях і на просьбу батька майже завжди ночувала разом з подругами в театрі.

Спочатку дочка була єдиною ланкою, що зв'язувала архітектора зі світом, його подіями, новинами, плітками. Потім Данку почало потроху заміняти радіо, а пізніше й "Львівські вісті" та "Газета львовська".

Нарешті настав день, коли Великий Реаліст вирішив, що він сам, без найменшого ризику, може вибратися до міста. Тим паче, що нагода для цього була незвичайна. Львів влаштовує свято подяки українського народу німецьким збройним силам за визволення. Буде театралізований історичний маскарад. Він побачить дочку у вбранні невольниці або стрілецького четаря, погмонить зі знайомими, піде з ними на пиво до «Центральної», «Віденської» або «Атласу», почує політичні новини, висловить і свої міркування про завдання нації в цей переломний час. Одірвавшись від атмосфери базару, він відразу порине у світ інтелігентних людей, хоч, щоправда, його слово не матиме серед цього товариства отого авторитету і ваги, що на площі Унії. А пообідавши у Зелінського чи Дружб'яка, він уже сам поблукає по серед-

містю, помилується алеєю тополь на Академічній, сяде на лавочці на центральному бульварі і своїм кийком надряпає на гарячому асфальті знаменне визнання: «Я громадянин великої Німеччини». Нічого розумнішого поки що придумати не міг. А хотілося якось зафіксувати своє ставлення до нової дійсності.

«Франко помилявся, — міркував будівничий, насолоджуючись вранішнім сонечком, — ми, галичани, таки більше германофіли, ніж русофіли. З німецькою культурою нас зв'язали століття, і німці мусять нами дорожити, йти на поступки, якщо хочуть придушити Польщу й ослабити Росію. Мені більшовики не заважали, я мав добру працю, жив спокійно, але не я наказав Червоній Армії залишити Львів, значить, я й не несу моральної відповідальності за те, куди поведе мене і український народ колесо історії. Буду лояльний, як до кожної іншої влади*».

Домовився ще напередодні з сусідом, студентом політехнічного інституту Юрком Недовозом, що зайде по нього о десятій ранку. Треба поспішати. Студент сподобався йому з першого погляду. Ще взимку поселився він у двірника Мокрія, а наче його в будинку і нема. Тихий, мовчазний, задумливий. Мокріїха шептала, що на одній картоплі та чайку живе. Коли журналіст Молдавський виїздив, він, Нагірний, попросив Семена Михайловича, щоб залишив квартиру Юркові; хлопець чесний, збереже Молдавського майно, поки той не повернеться з евакуації. Журналіст так і зробив. Цікаво — чого цей Молдавський забрався у їхній район? Такі, як він, могли одержати при радянській владі квартиру в люксовому будинку або й цілу віллу на вулиці Листопада.

Шахрай Люстерко бомкав напідпитку, ніби редактор пише повість на зразок Золі про черево Львова і поселився тут, щоб документальний матеріал вивчити, але правдоподібніше, що цей Молдавський гострив також вухо на наші справи і розмови. Проте слід чесно визнати: ніхто не чув, щоб будь-кого із «брестців» було затримано. А як міліція когось і приловила на базарі, то тут Семен Михайлович був ні при чому, — дурні і невдахи завжди попадаються. Такий от Люстерко — ані разу не переступив порога міліцейського відділка, а щодня розігрував свою лотерею, хоч всякі ігри на базарі найсуворіше заборонялися.

Юрко Недовіз чекає інженера на сходах. Перехилився через поручні, плює на долівку першого поверху і вираховує, скільки секунд летить його слина. Потім ділить вагу середньої людини на приблизну вагу слини і вичислює швидкість падіння чоловіка. Виходить астрономічна цифра; він не взяв до уваги опору повітря. Згадує, як робили це в нижчих класах гімназії. Плювали вгору, бігли -по сходах униз і намагалися зловити свій плювок. Ніхто не встигав, лише Івасеві Каштанюку вдавалося. Іван всюди і завше відзначався, брав легко перші нагороди. Де він зараз, брат його вірний? Втік перед приходом совітів в тридцять дев'ятому і як у воду канув. Ніде й поспитатися, живий він чи пропав.

Нагірний бере Юрка під руку; він трохи вищий за нього і, коли говорить, нагинає голову; архітектор звук свердлити співбесідника своїм поглядом, який завжди виражав одне питання: «Правда, що так, бачите, що я маю рацію?»

Ішли навпростець через базар, їм кланялись, ближчі знайомі затримували Реаліста, майже в кожного була невідкладна справа, що її міг вирішити, владнати тільки Нагірний, і то відразу ж, на місці. На несповна триста метрів дороги затратили понад півгодини часу, але будівничого це не збентежило. Навпаки, його обличчя, вимізероване багатоденним перебуванням у затхлій пивниці, розгладилося, набрало рум'янцю і засяяло блискітками вдоволення, щастя. Довірливі погляди людей, їх увага і шана приємно лоскотали його самовпевненість та гордість. Хай міняються доскоchu власті, він назавжди залишається добрим духом-опікуном району, в якому живе.

Вирвавшись з базарного натовпу на Задвір'янську, супутники зітхнули вільніше, по цій вулиці завжди гуляли ранкові вітри, вони наносили з передміських ставків і піль запах чебрецю, волошок, парної землі. Милуючись погідним, теплим ранком, інженер та студент і не помітили, як вулиця Шептицьких винесла їх на багатолюдну площу Юра. Людський потік плив з двох протилежних боків. Одні виходили з собору після утрени, інші — поспішали на архієрейську обідню. Люди збивалися, налягали! одні одним на груди і плечі — виник справжній затор. Нагірний інтелігентно вилаявся під ніс і повів Юрка обхідною дорогою через вулицю Устияновича, Технічну, Матейка.

— Ви помітили, добродію,— заговорив Нагірний, ступивши на стежку Єзуїтського парку, — що люди базару рідко ходять до церкви? Це, за моїм найглибшим переконанням, не стільки наслідок частих конфліктів з багатьма Божими заповідями, скільки відчуття несправедливості у стосунках між двома контрагентами — Богом і людиною, несправедливості, яку накинута релігія. Обдурюють людину і в церкві, і на базарі. Але на торзі кожний, хто продає і хто купує, має губи і язик, ніс та очі, руки і мозок. В церкві покупці німі та сліпі, вони не сміють навіть помацати товар, бо їм зараз згадають невірного Хому. Люди, які звикли чесно обдурювати, цього не люблять, не переносять.

Сам Великий Реаліст ходив до церкви двічі на рік: в річницю шлюбу і першого листопада — на панахиду за упокій душ тих, хто загинув у листопадові дні вісімнадцятого року в боях за Львів. Сидір пішов боронити своє місто у перший день, просто з базару. Вирушив разом з кількома друзями поляками. Біля головної пошти розлучилися, ті пішли до загону «львівських орлят» генерала Токаржевського, а він — до Вітовського. Обороняв арсенал, здобував казарми на Бема, штурмував вокзал. Потім українські відділи закріпилися на Янівській — у будинках по один бік вулиці, польські — по другій. Вдень стріляли одні в одних, вечорами, бувало, ходили в гості. По той бік були польські соколи з Брестської. Один з них дослужився навіть до хорунжого. Це сердило славоблюбного студента, що далі ходив у рядових, і Сидір в одну з хвилин затишшя взяв рупор, забрався на найвищий поверх казарми, і на обидва фронти вже рипів-ричав бляшаний рупор:

Idzie wojsko, Banda gra,
Pan chorąży w portki... tra-ta-ta, tra-ta-ta*.

Гонор хорунжого хоробрих «львівських орлят» не міг знести такого збиткування, кпин з боку «русинської свині», і вмить рупор боляче зойкнув та затих. Куля, пробивши бляху навиліт, застрягла у стіні, а Сидір, п'яний від злості, з усієї сили жбурнув рупор, наче гранату, у бік ненависного будинку.

Охолонувши, Сидір склав рупором долоні і кликнув хорунжого:

* Іде військо, музика грає,
Пан хорунжий в штани... тра-та-та, тра-та-та...(польськ.).

- Фелюсь, підійди-но до вікна!
- Навіщо? — відгукнувся, поляк.
- Хочу сказати, Фелюсь, що я маю тебе в тамтих шта-

нях.

- Чому ж у тамтих? Не розумію!
- Бо я штани скидаю, коли в них накладу!

Обабіч фронту вибухнув дружний регіт. А через хвилину «орлята» пішли в наступ...

«Яка ти, молодосте, дурна й божевільна, — думає інженер Нагірний, легко спускаючись униз парком. — Можна було десять разів на день загубити ні за що голову. Стрибав у вогонь по дівчисько, наставляв нарозхрист груди під ворожі кулі. Скільки треба пережити, переважити, переосмислити в собі, щоб позбутися карколомних химер телячого віку і вміло, розумно, обережно вести човен свого життя до заслуженої спокійної пристані. Хай над світом панує Люципер — тому, хто не квапиться до нерозумної смерті, хто береже себе, і він — харцизяка підла — нічого поганого не вдіє».

Біля університету шлях перетинають есесівці. Заїжджають машини з червоними хрестами на стінках, санітари зносять в будинок Каменяра цілу вервечку носилок з пораненими німецькими солдатами. Реаліст спрямовує плече супутника вправо. Нащо наражатися на окрики роздратованих гітлерівців, які напевне, за законом звичайної паралелі, втупивши в землю очі, бачать себе на місці тих, хто стогне, гарячкує, вмирає на носилках.

Краще піти Сикстуською, ще є час, парад починається о дванадцятій годині, а тільки-но на ратуші пробило на одну менше.

Бере знову під руку Юрка і переконливо розвиває перед ним свої поради:

— У всіх вузах, гуртожитках — військовій шпиталі, їх не очистять до кінця війни. А кінець... Самі знаєте, Росія — як багацька сорочка — довга-довга, та ще з такого полотна тканина, що натягнеться. Не скоро перед вами відкриються двері політехніки. Треба реалістично дивитися на справи, а не кліпати очима. Нічого і бриндзу бити, пора й про хліб насушний подумати. Запаси картоплі Молдавського незабаром закінчатся, та й давно вже пора переходити на молоду, свіжу.

Юрко знітився, весь спалахнув соромом. Блідість навколо вуст розширилась.

— Пане інженер, я...

Нагірний нахилився ще нижче до лица Недовоза і, посміхнувшись приязно, по-батьківськи, глянув добрими, довірливими очима на сусіда:

— Не говоріть нічого, добродію, я розумію вас. Але послухайте спершу мене. Ось що я надумав для вас. Завтра рано ви йдете на вулицю Миколая, в трест ресторанів і їдалень. Я прочитав у «Вістях», що один із директорів там — інженер Клапоух. Це мій шкільний товариш. Ви подаєте йому записочку від мене, увечері я підготую, і він призначає вас директором чи орендарем Абцевого шинку. Трохи готівки на почин я вам дам. Розбагатієте, а в цьому я не сумніваюсь, бо ще ніхто у війну не погорів на торгівлі харчами; — віддасте. І не тільки віддасте гроші. Ще з власної ініціативи триматимете десь у кутку зали завше вільний «штамтш»* і звідти літератка гіркої та кухоль пива усміхатимуться до мене, тільки переступлю поріг шинку.

Архітектор коротко, по-діловому пояснив становище. З чотирьох закладів харчування на базарі — два вже зайняті, «Сніданки» відкрив Осідач, він за радянських часів працював економістом у тресті ресторанів і знав, де шукати собі наживу. На друге приміщення подав папери його власник за Польщі, пан Фогельський, через тиждень буде він фольксдойчем — герром Фогелем — і напевно, одержить концесію на шинок «Nur für Deutsche». Буфет, що напроти їхнього будинку, відкривати без капітального ремонту ніхто не дозволить, ця точка не береться до уваги. Залишається шинок Абця. Абцьо — порядна людина, але він єврей, і про повернення йому приміщення не може бути й мови, він сам чудово це розуміє. Треба діяти негайно, завтра, бо хтось може перехопити готове з-під рук.

— Першим вашим клієнтом буду я. Саме післязавтра минає двадцять років з дня мого одруження. Я щороку відзначав цю дату в Абця. Запрошую всіх жителів нашого будинку, — торік ви ще не мешкали в Мокрїїв, тож не знаєте. Про пиво я подбаю сам, кілька бенькартів викочу на вулицю. Бенькарт, — інженер усміхнувся задоволено, помітивши, що Юрко вирячив очі, — це найменше барильце пива

* Постійний столик (нім.)

— двадцять п'ять літрів. Хай п'ють люди і згадують моє щастя золоте, ясночолу Оксанку. Так виглядало наше весілля, так кожний рік відзначаємо його. На могилу не ходжу. Мені здається, що її там нема і ніколи не було. Вона жива в мені, і двадцять дев'ятого липня завше приходиться на свято свого шлюбу. Як колись я умру, то теж у цей день разом з нею летітиму щодуху сюди.

На Гетьманських валах збиралася, росла юрба зівак. Стояли групами, живо жестикулюючи, розмовляючи між собою. Поміж ногами крутилися обірванці, пропонуючи газети. Вони викрикували про перемоги німецької армії на Східному фронті, називали здобуті міста, подавали цифри захоплених у полон червоноармійців, але всі ці «новини», що повторювалися з номера у номер, не справляли належного враження, торгівля йшла ненайкраще. Тоді, озирнувшись, чи немає поблизу поліцаїв, хлопці з піднятими вгору стосами газет, мов крилаті птахи, налітали на нові хвилі перехожих, на скупчення на зупинках і горлали:

— Жахливе вбивство на вулиці Коперника... — та пошепки додавали: — ...мухи на стіні.

— Америка вступила у війну... — і ледь-ледь чутно: — ...з неграми.

Тепер газети просто вихоплювали у босих пройдисвітів. Вони швидко збирали мідяки і з вітром летіли далі.

— Підемо під театр, там весь «цимес» свята, — відізався по довгій мовчанці Нагірний. — Звідси бачу — там уже збирається «сметанка» українського Львова.

— Моє поважання пану інженерові! — до Нагірного пропихався, здалеку розмахуючи капелюхом, високий огрядний чолов'яга з сірим і нерухомим, як у мумії, обличчям, на якому живими були тільки очі — в глибоких орбітах, малі, цікаві, розумні. — Скільки літ, скільки зим...

— Точно скажу: одне літо, дві зими, пане редакторе.

— Ви невинуватий фанатик точних формулювань і неспростовних фактів. Великий Реаліст, здається так вас величали у нашому маленькому королівстві на Брестській площі.

— І величають, — не без внутрішнього задоволення уточнив будівничий.

— А що думаєте тепер робити, добродію? Чи усвідомлю-

ете собі, що настав час здійснення найбільших ідеалів нації? Ви колись дуже мудро сказали, що архітектура — це руйнування, нищення простору. Український націоналізм також має що руйнувати, щоб надолужити втрачене. До речі, ви вже знаєте останні новини з Києва?

— З Києва?

— Так, з Києва, золотоверхої столиці України. Вісті з перших уст, правдиві. Тільки що зустрів мене Головка.

— Письменник Андрій Головка? — Юрко несамохить висунувся вперед, схопив редактора, який на нього не звертав уваги, за рукав піджака. — Він тут, у Львові? — Юрко не був особливим шанувальником літератури, неохоче читав навіть обов'язкову лектуру, але схилився перед знаменитостями світу цього і в юності колекціонував портрети «славних людей», які немилосердно вирізав з газет та книг.

Редактор делікатно вивільнив руку, витягнув з бічної кишені піджака щіточку, дбайливо почистив рукав.

— Ні, не той. Андрій — більшовик. Я маю на увазі поета Олександра Гай-Головка, міністра пропаганди в уряді пана Ярослава Стецька.

— Ах, Гай, — тихо промимрив Юрко і відразу скартав себе нещадно в душі за свій вибрик, втрату панування над собою. «Так бозна-куди можна зайти», — подумав.

Тим часом редактор жваво викладав одержані «секретні інформації». У Києві вибухло повстання. Створився національний уряд на чолі з Корнійчуком-драматургом. Серед міністрів — Тичина і Бажан. Генерал Кирпонос, українець, командуючий Київським військовим округом, перейшов зі своїми військами на бік уряду і повністю контролює ситуацію.

— Дуже цікаві, надзвичайної ваги новини. Це може бути початком великого перелому у війні та завершенням справи нашої державності, — поволі, добираючи відповідних фраз, що не зовсім відповідали його поглядам, висловлював своє захоплення інженер.

— Гро* українських делегатів уже на місці. Дозвольте, дорогий друже, відкланятися. А про все сказане поки що, розумієте... воно ще не для поспільства. — Редактор лупнув очима на Юрка, намагаючись пронизати його поглядом, наче голкою, і пішов, вимахуючи капелюхом.

* Більшість.

«Звідки я знаю цю людину?» — подумав Юрко і в цю ж мить згадав: ага, він має газетну вирізку з його портретом у своєму альбомі «Славні люди світу».

— Чи це Юліан Карнович, колишній редактор «Нашого лемка»?

— Він. Невиправний ідеаліст. Працьовитий, але невдаха. Вічно голодував, а Тиктор на ньому гроші наживав. Видно і на еміграції не краще поводилося. У цьому костюмі я його зустрічав ще на львівському процесі Бандери. Це було в тридцять сьомому. Такий уже недотепа в житті, що або міністром стане, або під сліпу кулю голову підставить.

Вони затрималися на самому краю тротуару, напроти відгородженого перед театром місця, де збиралися вищі чини німецького офіцера і українське панство.

— Чимало там і моїх знайомих, — мовив Нагірний таким тоном, що Юркові важко було зрозуміти, чи шкодував він, що його немає серед делегатів, чи, навпаки, кепкував з тих, хто виструнчився посеред площі.

— Бачу візитатора Долянського, він був головою комісії, коли я складав матуру, — озвався Юрко.

— А тепер голова міста. Попідскакували, ой як попідскакували люди вгору. Інженер Павликовський, редактор Навроцький, меценас Біляк, інженер Палій, директор Шепарович, доктор Паньківський, отець мітрат Лаба... Вчора ще були посполитими з'їдачами хліба, а нині, бач, з самим губернатором стоять поруч. Розмовляють з гітлерівськими генералами і навіть сміються.

На ратуші дванадцять разів бамкнув столітній дзигар, губернатор Ляш підняв догори руку і так завмер у німому захваті перед величезним прапором Третього рейху.

Прапор ніс молодий, кремезний парубійко, тримаючи древко у випростаній застиглій руці. За ним, на відстані п'яти кроків, дві дівулі, одягнені в барвисті вишивані суконки, у складених на грудях руках тримали невеличкі за розміром стяги: синьо-жовтий — державний і малиновий — запорозький. Селянин і селянка на гаптованих рушниках несли тацю з хлібом-сіллю, вони йшли нерішучим, нерівним кроком, мабуть, не мали певності, що втримають на сплетених руках свою хитку ношу; кришталь із сіллю весь час витанцьовує гопака на пукатій пшеничній паляниці.

А потім на всю вулицю розлився червоний маків цвіт. Тримаючи високо над головами букети рідних польових чічок, браво крокували- дівулі всіляких мастей та врод, мамині доньці з Словацької та Сапегі, попадянки з Юра, міщаночки з Клепарова і Богданівки. Ішли — ніби стелився, хвилювався степ — весь у цвіту, в красі сонячного полудня. Під тендітними вишиваними блузками вони несли молоко для прийдешнього покоління і посміхались крізь сум солодкого марева майбутніх таємниць. На вишиваних блузках, де ще недавно красувались значки МОДРу, ГПО, п'ятикутні зірочки, теліпалися тепер жовто-блакитні кокарди, а з-під них інколи визирали і п'ялив, колов очі дивовижної форми металевий злиток — тризубець.

Ішли дівчата, ніби хвилював степ, повз довгов'язих полководців армії окупантів, що вивели на парад свої стомлені кістки, покорчені лиця, подагру і ненависть до цього народу, до цієї юні.

«Цікаво, — роздумував Юрко, — що цим дівчиськам ближче до серця — радянські значки чи нинішні? Чи, може, більшість зовсім байдужа, що саме носить на грудях? Щоб лише було до лиця, гармоніювало з якоюсь деталлю чи кольором та ще й сіяло».

У театральних костюмах крокували артисти театру опери та балету, драматичного театру. Попереду на вороних конях вигойдувалися гетьмани-антиподи — Богдан Хмельницький та Іван Мазепа. Сунули лави запорожців у широко роздутих на вітрі шароварах. Ішов якимось бочком, не зводячи пильного погляду з своїх товаришів, режисер всього цього видовища, тонкий і довгий, як жердка. Ховаючись за його плечима, плентався сіромаха — мужик Ярема, мружачи від сонця свої великі очі. Насуплені, понурі, мабуть, не звиклі виступати при денному світлі, чумаки тягнули довжелезного воза, облеглиючи душу словами пісні про чайку-небогу, що вивела чаєняток при битій дорозі.

«Україна — бита дорога для чужих народів», — коментував по-своєму Юрко, ховаючи думки глибоко під покровом непроникного спокою.

На чумацькому возі стояли, обнявшись, ніби сестри, героїні народних переказів і театральних п'єс — Марта Борецька, Маруся Богуславка, Наталка Полтавка. В постаті Бо-

гуславки Нагірний упізнав доньку. Він замахав руками, але привернути до себе увагу Богдани не зміг.

— Більше усмеха, венцей улыбки, — кричав якимсь польсько-російським жаргоном грубий есесівець-кінооператор, забравшись на кузов автомашини. — Єще раз, єще раз, павтаріте пожалуста.

Довгов'язий чиновник із почту губернатора, швидко підійшов до оператора, зашептав щось, зажестикюлював руками. Німець скорчив дивну гримасу, стукнув кулаком по лобі, лукаво вишкірив зуби:

— Перепрошую! — гукнув невідомо кому німецькою мовою. — Розумію, але по-українському не вмію, перепрошую!

В кінці проспекту, якраз напроти голови колони, поліцей заупинив трамвайний вагон. З нього висипали пасажирів і розтанули у юрбі.

Не всі. Один стояв розгублений, неспокійно оглядаючи збіговисько. До нього кинувся той же поліцей.

— Юд, юд! — зарепетував.

Вутлий, середнього зросту чоловік у ясному одязі та зеленому капелюсі задріботів, запетляв між людьми. За ним гналися поліцаї, їх випередив ставний, кремезний майор СД. Утікач пробрався у натовп, зняв капелюха, принишк, заховавшись за плечима Нагірного. Архітектор все ще намагався звернути на себе увагу доньки. Але даремно. Тоді Сидір почав пропихатися вперед, висунувся із крайньої шеренги глядачів, і, нарешті, Данка побачила батька, помахала йому рукою, послала поглядом світлий промінь своєї любові. Батько підняв руку, щоб скинути капелюха і вклонитися донечці та її подругам. Раптом пролунав постріл, і Сидір відчув страшний біль у вусі, ніби хтось видер його з мозком. Упав, креслячи рукою рух кола — символ вічного життя.

І тоді, в цю мить величезної напруги людських сердець, коли одна людина — трудівник — падала ниць на свою землю, а інша — зайда — приймала з рук запроданців дари окупованої і скривавленої нею української землі, у цю мить найвищого апофеозу параду усе повітря, кожне листячко на каштанах і кожну душу роздер, розпанахав несамовитий дівочий крик: — Та-а-ту-у!

Із чумацького воза вискочила Маруся Богуславка, ру-

ками-крилами пробилаь крізь юрбу, поліцаїв, що раптом виросла між нею і мертвим батьком, впала на застигле тіло. Здрігнувся, поповз по плечах букет різноколірних стрічок. В останню секунду перед втратою свідомості зробила те, що мусила вчинити, без чого все дальше її життя втратило б будь-яку вартість і мету — підвела голову і спрямувала на вбивцю розширені, гострі, здатні до сприйняття найменшої деталі чорні зіниці очей — два чутливі, живі фотоапарати пам'яті. Майор винувато вишкірив зуби, заховав револьвер у кобуру, віддав дівчині честь і пішов пружною, елегантною ходою. Поліцай, грубо відштовхнув зомлілу артистку, накрив тіло Нагірного темною пелериною. А охриплий кінооператор усе різкіше кричав:

— Більше усміху! Більше радості на обличчях! Більше триумфу!

Потягнули чумаки воза по львівському бруку, не розверзлася земля від гніву й сорому, і сонце не померкло в небі. Покотилася гарба без Богуславки, без України.

Стихло навколо, зімкнулись ряди. Нічого особливого нібито й не трапилось.

Але раптом заворушилися, захвилювалися ряди по той бік проспекту — громадка німецьких цивільних вельмож поспіхом ховалася за грубі колони театру. Загін есесівців, зі зброєю наготові, щільним чотирикутником замкнув усі виходи з площі. У цей чотирикутник потрапили також члени делегації українських націоналістів. Вони боязко презиралися між собою, і здавалось, що тільки завдяки твердим, туго накрохмаленим комірцям їх голови трималися тулуба.

Чи дійшла сюди, перескочила через вулицю новина про жахливе вбивство невинної людини? Може, шукаючи вбивцю, гестапо загородило вихід? Нічого подібного. Секретна служба донесла в останню хвилину, що на площі перебуває озброєна група комуністів.

А помічник кінооператора, заступивши стомленого шефа, кричав і кричав, підганяючи колони людей, підкликаючи до себе окремих учасників походу.

Юрко не відразу зрозумів, що трапилось. Він увесь час дивився широко відкритими очима, бачив усе, що діялося, але нічого не усвідомлював. Вся його нервова система неначе залякла.

Насамперед запрацювали м'язи ніг — він відсунувся від людини, яка зайняла місце архітектора Нагірного.

Потім пальцями пошукав пульс на руці, відчув, що кров знову понесла життєвими каналами чудодійний кисень. Боліаче озвалися кожний нерв, кожна клітина мозку в голові. Все стало зрозуміле, ясне.

Пробудившись до свідомості, Юрко хотів чимскоріше тікати з цього страшного місця.

Поліцаї підняли тіло вбитого, кинули у вантажну автомашину, і незабаром від усієї трагедії залишилися зримими лише довгасті червоно-чорні плями крові, яку тверда земля не хотіла приймати в своє лоно.

Парад-видовище наближався до кінця. Його замикали три сотні поліцаїв, що ударами кованих чобіт ранили вулицю, збивали клекіт і пил.

Вдоволений оператор змучено розправляв заковані рукави армійського кітеля. Губернатор Ляш поклав руку на плече бургомистра Львова візитатора Долянського...

Львівський полудень залишився назавжди на кіноплівці фашистського оператора. Чому для пам'яті поколінь, для суду історії не відбила плівка почуттів і думок тих, хто пройшов перед камерою? Того, що леліяли в серці прийдешні полонянки Третього рейху і майбутні жертви задимленого Освенціма, безжалісного Дахау, тернового Янівського табору? Чи знали поліцаї-авантюристи, що їх завтра навчать катівського ремесла, що вони з легким серцем палитимуть через тиждень халупи своїх батьків, вбиватимуть старих і немічних? Чи чули вони протяжне виття майбутніх своїх вовчих ночей, чи заливали тіло краплі холодного поту страху, який переслідуватиме їх усе життя?

Не записала цього фільмова стрічка.

Записав суд пам'яті, голос серця.

Той, хто побував під кривавою фашистською окупацією, зрозумів, яка безмежно дорога чесній людині свобода Батьківщини.

А той, хто зрадив Вітчизні і продався ворогові в дні найболючішої смуги народної, мусить знати, що нижче вгаси не можна, і народ не простить цього ніколи.

Юрко Недовіз довго чекав біля театру, сподіваючись побачити Богдану. Нарешті хтось з артистів запевнив його,

що дівчину забрав родич до себе на Клепарів, Юрко стомленим кроком поплентався знайомими львівськими вулицями.

Липнева спека гнітила, мучила місто і людей. Линяли пофарбовані дахи будинків, ниділи тендітні деревця в парках і скверах, химерною мозаїкою тріщин покривався асфальт площ.

Люди падали ниць від втоми, голоду, нервових потрясінь і ворожих куль.

Минав тільки перший місяць німецько-фашистської окупації Львова.

РОЗДІЛ II

О десятій годині ранку Юрко Недовіз, мобілізувавши весь внутрішній заряд хоробрості, самовпевненості та нахабства, з грюкотом відчинив двері приймальні тресту. Вона була вже вщерть забита людьми. Дехто заходив до кабінету директора без стуку, не звертаючи найменшої уваги на чергу під дверима, кілька чоловік оточили стіл секретарки, ластилися до неї очима, усміхами — просили повідомити «пана інженера» про їх прибуття. З десяток відвідувачів походжали по величезній залі, наче по Академічному проспекту, збивались до гурту, владнуючи справи. Якийсь дідуган з довгою бородою і «цісарськими» бакенбардами на диво чітким кроком прогулювався вздовж стіни, він весь час розмовляв з собою і, мабуть, про щось веселе, дотепне, бо раз у раз вдоволено посміхався і вимахував рукою в повітрі.

У приймальні переважали чоловіки, лише біля столика літньої друкарки сиділи на табуретках дві молодиці. Вони навперебій шептали щось друкарці, спростовували одна одну, а друкарка похитувала головою, буцімто розуміє, згоджується, поділяє думку кожної, і водночас пильно друкувала сторінку за сторінкою якогось довжелезного наказу чи інструкції.

Все в приймальні відбувалося так, як повинно бути в такій установі — при будь-якій буржуазній владі, при будь-якому начальникові.

«Найважливіше не спіткнутися на першому кроці», — в

десятий раз Юрко вбивав собі в мозок цю істину. Увійшовши до приймальні та побачивши безконечну чергу перед дверима директора, обложений столик секретарки, друкарку в полоні дів, він розв'язно комусь помахав рукою та впевненою ходою попрямував до єдиних дверей, яких ніхто не облягав. Чорна, дорога шкіра оббивки привернула відразу погляд студента, і навіть логічна думка про те, що в кабінеті за тими дверима ніхто не приймає (в противному разі чекали б відвідувачі), не зупинила його.

Як тільки він взявся за ручку, перед ним виросла елегантна, струнка постать секретарки.

— Вам пан генеральний директор призначив візит?
— запитала співучим голосом, але досить приязно.

— Так, на десяту ноль-ноль...

— Будь ласка!

Двері безшумно відчинилися. Юрко побачив у глибині величезної кімнати, за масивним столом людину-силует, а вірніше — жмут волосся і чорний хрест рамен, схилений над паперами.

Стукнув каблуками і промимрив під носом нерозбірливе привітання.

Волосся шугнуло вгору, відслоняючи суворі, але не позбавлені внутрішньої краси риси обличчя, високе чоло, набряклі, стомлені очі.

«Слово честі, я десь бачив цього добродія! Але де, де?»
— пам'ять Юрка запрацювала, як машина, її молекули-турбіни закрутили картини часу, зустрічей у зворотному напрямі з блискавичною швидкістю. Все ж не встиг. Роботу пам'яті перервав терпкий, владний голос:

— Вас, юначе, хто рекомендував до мене?

Юрко отетерів, краплі поту зволожили долоні. Це траплялося не часто навіть у найскрутніших ситуаціях. Хто його рекомендував? Архітектор Нагірний, якого вчора, ніби собаку, вбив фашист. Хто для генерального — скромний будівничий, відвідувач третьорядних базарних шинків?

Щоб виграти час, Юрко ступив кілька кроків вперед, і його погляд впав на портрети, що висіли на стіні за плечима незнайомого, грізного, великого достойника. Дві бороди — довга, патріархальна, і друга — чорним клином — були знайомі Юркові з портретів у газетах, календарях. Понад тузін

цих борід мав у своїй колекції «славних людей». Випалив, не моргнувши бровою:

— Їх еміненція митрополит Андрій граф Шептицький та їх ексцеленція президент Кость Левицький, пане после!

Пам'ять у Юрка була бездоганна. Досить, наприклад, нагадати йому першу строфу давно забутого грецького чи латинського вірша, і він вже безпомилково міг декламувати до кінця. А прізвище «Левицький» умить зродило в його мозку нову асоціацію — «Баран». Так, нема найменшого сумніву — перед ним за столом сидить колишній довголітній директор «М'ясозбуту» доктор Зиновій Баран. Мав і його фотографію — вирізку з газети — Юрко у своєму багатющому альбомі.

— Прошу, сідайте, молодий друже! — адвокат підвівся, ввічливо вказав гостеві фотель. — І розповідайте, чого бажають від мене ваші великі покровителі і мої сердечні старші друзі-наставники, а rporos *, у вас є рекомендаційні листи або візитні картки?

Недовіз ще довго пізніше дивувався, як це не заперло йому дух, не розірвалось серце, де знайшлося в нього раптом стільки нахабства. Але фактом є, що він усміхнувся своєю наймилішою, невинною посмішкою і промовив щирим, солодким і трохи вибачливим тоном:

— Коли князь церкви назвав мені ваше шановне ім'я, у мене, пане доктор, не вистачило сміливості просити записку. Скільки духовного і фізичного зусилля коштує їх еміненції найменший рух. І так я дуже здивувався, що митрополит ласкаво пригадали собі мене і прийняли. А їх ексцеленція президент, — додав конфіденційним тоном, — були настільки, пане после...

Баран весело зареготав і порухом долоні спинив співрозмовника.

— Не дивуйтеся, дорогий друже! І великі люди мають свої слабості. Часом в цих слабостях — їх велич. Цей каламбур тільки для домашнього вжитку. А ви, молодий адепте на комерсантській ниві, дуже добре зробили, що послухали своїх доброзичливих, достойних покровителів. З ваших очей бачу, чого прийшли. Яка бранжа вас цікавить? Викладіть свої побажання, дезидерати...

Юрко коротко розповів, хто він і чого хоче.

* До речі (франц.).

— Гаразд. Я радо допоможу вам, — без вагання промовив Баран. — Дозвольте мені тільки задати вам одне питання...

— Я слухаю вас, пане меценасе, — Юрко встав, випрямився і знову стукнув каблучками.

— Скажіть мені, юний Меркурію, що таке позитивізм і як ви уявляєте собі його застосування у нашу жорстоку, мов вовчиця, епоху?

На згадку про позитивізм перед очима Недовоза виринув симпатичний силует вчителя польської літератури в Коломийській гімназії, якого всі учні прозивали «Ясю-корови-пасти». Прізвисько це мало своє виправдання. Добродушний «бельфер», що майже завжди був напідпитку, не ставив учням двійок, а тільки виганяв з класу, щоразу повторюючи улюблену фразу: «Ясю, іди корови пасти, нема що такому бовванові робити в гімназії». Улітку, коли природа кликала на повітря, ріку, простори, учні часто навмисне погано відповідали — аби тільки вирватись на волю.

Поки Юрко бачив в уяві постать Ясю-корови-пасти, доти говорив розумно, блискуче, переконливо. Він назвав позитивізм рушійною силою розвитку польського громадсько-політичного, економічного і культурного життя, зокрема, літератури. Але коли торкнувся другої частини питання, образ учителя раптом зник з-перед очей, і Недовіз заїкався, плував і повторявся, мимрячи тільки про потребу наслідування поляків, вивчення їх досвіду.

Такі заяви, мабуть, мало задовольняли суворого екзаменатора, він швидко і безцеремонно обірвав «молодого друга» на слові і, милуючись звучним тембром свого голосу та поринувши у стихію улюбленої теми, патетично наголосив:

— Наша велика і могутня нація ніколи і ні в чому не буде наслідувати своїх сусідів-ворогів. Поляки будували свій позитивізм разом з євреями, ми спорудимо свій храм без них, власними силами. Я вже навіть запропонував нову назву для цього важливого економічного руху — назву, відповідну до умов нашої доби, жорстокої, як вовчиця. По-жидовізм, — меценас вимовив це слово двічі, по складах, — чуєте, як дзвінко і влучно звучить!

Генеральний директор зайшовся реготом, самовдово-

леним, лунким. Юрко теж спробував засміятися, але усмішка його була досить-таки млява.

Адвокат помітив це й уважніше, гостріше зміряв, пропік очима відвідувача.

— Ви українець, сподіваюсь? — спитав грубо, не відводячи погляду від Юркових ледь скошених очей і злегка горбоносого, видовженого обличчя.

— Звичайно, — відповів Недовіз впевнено.

— Мені й Україні не потрібні звичайні українці, а справжні, щирі, стопроцентові.

— Я щирий, справжній, навіть стоп'ятипроцентовий.

— З якого відламу? — швидко кинув, наче виклик, адвокат.

Юрко і в самому питанні, і в тоні, яким задавалося воно, почув якусь пастку. Він знав, що всі оунівці називали себе стоп'ятьпроцентовими українцями, але вгадай зараз котрих — бандерівців чи мельниківців — голубить генеральний, а котрі стоять йому проти горла і проти шерсті? Мимоволі знову пошукав на стінах допомоги. Однак ніде не зустрівся ні з колючим поглядом Коновальця, ні з хитрими, недовірливими очищами Бандери, ні з тьмяними, як у рибини на сковородці, — Мельника. Ундівці, взагалі, недолюблювали оунівців. І Юрко ще раз довірився своїй інтуїції.

— Перед хвилиною ви, пане добродію, дуже глибоко-розумно визначили, що кожна людина має свої слабості. Хвороба молодих — авантюризм і безвідповідальність. Хіба солідна людина, яка думає нормально, може мати щось спільного з тими недотепами? Візьмімо визначення «стоп'ятьпроцентовий», якого я так недоречно, зовсім випадково вжив раніше. Процент — відсоток, щось від ста. Може бути найбільше сто від ста, що значить — я весь. Але де взяти із ста ще хоч одну тисячну понад сто?

— Ви логічно і вірно говорите! — Баран підвівся з-за столу. — Порушуєте дуже цікаву проблему. Я Це запишу собі, — сів і поспіхом накреслив на папері кілька слів.

— З цього ясно випливає, як два плюс два — чотири, — продовжував Юрко, вже зовсім спокійний, ледь-ледь стримуючи лукавий вираз, що рвався на обличчя, — що жодної поваги до цих авантюристів солідна людина не може мати. Мені незабаром двадцять п'ять. Я хочу принести справжню

користь народів, нації. Я не пішов просити Стецька міністерського портфеля, а мав щастя шукати поради, цінних вказівок у владики, президента і у вас, пане после. Я повністю визнаю ваші ідеї позитивізму.

— Нарешті я почув слова, гідні справжнього українця-патріота. Вітаю вас! — адвокат сердечно потис руку Недозові.

— Широ, широко дякую. Що ж мені, пане после, накажете зараз робити, чим зайнятися найперше для здійснення ваших ідей?

— Такими дрібницями я не займаюся, — Баран доброзичливо усміхнувся, поклав по-приятельськи руку на Юркове плече, — я генеральний директор торгової палати, що займатиметься комплексом справ розвитку української торгівлі. Я кидаю ідеї — їх реалізують. Сиджу поки що в цій буді, бо ще розв'язується питання з приміщенням. А про подробиці домовтеся з інженером Клапоухом, я вам дам листа або краще... — інженер натиснув одну з кнопок, що поблискували на столику поруч з телефоном.

Двері безшумно відчинилися, в них уже стояла секретарка — виструнчена, поважна.

— Прошу вас, шефе протоколу, — генеральний директор говорив тепер низьким, приємним тоном, — проведіть мого друга відразу ж до інженера Клапоуха. — Встав і по-молочечому потиснув руку Юркові. — Прощайте, милий.

Про «подробиці» домовилися блискавично. Магічні слова «за дорученням генерального директора» відкривали двері, піднімали довір'я і вагу, долали бюрократичні рогатки, які в нормальній обстановці звичайній людині не дають змоги владнати звичайнісіньку справу. Щонайменше двадцять відповідальних рук «тресту ресторанних умів» потис за якоїсь півгодини Юрко. Увага і люб'язність з боку керівників централі громадського харчування були такі великі, що кожного разу після потиску руки Юркові хотілось перерахувати свої пальці, він просто не вірив, що люди можуть безкорисливо проявляти незвичайну доброту, ввічливість, готовність допомогти. Його затвердили керівником шинку, для якого встановили постачання за категорією «А», тобто найвищою для ненімецьких точок, у касі йому видали гроші на купівлю в населення продуктів першої потреби, сам

директор Клапоух — людина рухлива, здоровань з лисою головою і великим вірменським носом — вручив йому ключі від приміщення і, потрясаючи руку, бажав щиро Юркові великих успіхів.

— Ми призначили вас керівником, — говорив він, прощаючися з Недовозом, — тільки щоб зберегти форму. Насправді почувайте себе вже власником. Через місяць-два отримаєте відповідний документ. Коли йдеться про колишню єврейську власність, то ми реалізуємо більшовицьке гасло — без викупу. Доводиться — нічого не вдієш — все, що добре, переймати і від ворогів, хоч інженер Баран і не поділяє такої думки.

Клапоух схидно посміхнувся, наче піп на амвоні, розвів руками і, мугикаючи під носом рефрен модного німецького бойовика, провів новоспеченого ресторатора аж до дверей кабінету.

— Щодо персоналу, — говорив у дверях, — то і в цьому питанні керівник має вільну руку. Рекомендуємо залучити членів родини, найближчих друзів, перевірених осіб. Та оскільки пан Недовіз — гомо новус * в цій справі, то ми радо допоможемо. До тресту звертається чимало досвідчених працівників харчування — буфетниці, кельнери. Порадьтеся, будь ласка, з секретаркою, в неї до людей гостре око. Відразу вміє зважити, хто чого вартий.

Секретарка Рома Гамула зацікавилася особою Юрка від тієї хвилини, коли він заявив, що його особисто запросив генеральний директор. Її інтерес потроївся, коли побачила, з якими реверансами зустрічали гостя інженер Клапоух та інші верховоди тресту. Тож поки Недовіз перебував у кабінеті директора, вона на всякий випадок причепурилася, вміло підновила відцвітаючу вроду фарбами та пудрою. Розумувала вона логічно і практично. Якщо цей юнак заходить отак запросто до самого посла, розмовляє з ним майже годину, коли біля нього скачуть всі, хто не любить марно і слова доброго сказати, то це виняткова особа, вона буде мати вагу в тресті. І тому їй слід завоювати симпатію нової величини, взяти під крило своєї опіки. Увага до людини і підтримка в перших її кроках на новому полі сторицею окупиться. Це добре знала Рома з своєї майже десятирічної практики секретарювання в різних установах. Навіть

* Нова людина (лат.).

управляючого трестом за радянської влади вона зуміла так облутати сітими ввічливості, такту, прив'язаності, діловитості, що фактично останні місяці керувала трестом, стала коханкою свого начальника і намовила його не евакуюватися, а залишитися у Львові. На жаль, трапилось лихо, управляючого заарештувало гестапо, і вона одна зараз нудьгує в його чотирикімнатному комфортабельному мешканні на вулиці Сикстуській. Всі нові зверхники — в літах, ресторатори та шинкарі, що крутяться біля тресту — це переважно брезклі, череваті, вульгарні напівінтелігенти-неуки, п'яниці, від яких .несе горілчаним духом ще від порога. А Юрко, по-перше, був енергійний та розумний, по-друге, молодий і по-своєму вродливий, хоч і не лялька. «Вартий гри» — вирішила остаточно.

Коли Недовіз вийшов від директора тресту, Рома підвелася з-за столика і граціозним кроком, злегка похитуючи стегнами, пішла йому назустріч. Модні туфлі на високих каблуках подовжували її ноги, робили їх зграбнішими, чепуристішими, а саме свої ноги Рома вважала найважливішою зброєю і своєї вроди, і своїх успіхів на любовних фронтах. «Ноги не старіються, — любила вона докоряти машиністкам, — і я хочу довести, що можна вісімдесятилітній бабусі лягти в могилу з молодими, міцними, красивими, дженджуристими ногами».

«Як вони раніше не заведуть її туди», — шепталися між собою дівчата, і ці невинні плітки про свого грізного шефа були чи не єдиною їх розрадою та радістю під час нудної праці в канцелярії.

Рома двічі взувалася і роззувалася. Побоювалася, що в туфлях на високих каблуках може здатися вищою за Недовоза, а цього ніяк не хотіла.

— Вам доведеться владнати ще деякі формальності, — Рома здивувалася, що він таки не нижчий зараз від неї і, задоволена собою, подарувала Юркові усмішку раніше, ніж запланувала. — Прошу, примощуйтеся біля мого столика.

— Спасибі, дякую, ви якраз мені дуже потрібні, — щиро відгукнувся Юрко. — Директор порадив звернутися до вас по допомогу в деяких справах.

— Радо служу всім, — секретарка знову обпалила поглядом гостя. — З чого почнемо?

— Може, познайомимося найперше? — Юрко галантно вклонився, перекинувши рукавички, які тримав у правій руці, до лівої. — Юрій Недовіз, сам не знаю точно, кого не довів і кому, студент політехнічного інституту, про ріст, вагу, обсяг грудей і т. д. повідомлю, якщо потрібно, додатково. З сьогоднішнього дня — керівник вашої точки на площі Брестська унія, 10.

— Жартун ви, а дотепні жарти любить Романа Гамула, шеф протоколу, як величає мене ваш покровитель. Дуже приємно.

Вона простягнула білу, ніби точену, оголену від ліктя руку з довгими, тонкими пальцями, кінчики яких палали вогнем. Юрко не підняв її руки, він нахилився нижче, ніж вимагає етикет, і поцілував двічі — в два різні пальці. Почув, як в його руці затремтіла долоня, ніби злегка шарпнулась, але Недовіз не випускав її. На них звернули увагу.

Рома взяла із стола якусь інструкцію і повела Юрка до вікна, подалі від людських поглядів.

— Чому ви вибрали таку непрезентабельну точку? Це ж кнайпа, а не ресторан. Біля самого базару...брр...— Рома накрила очі довгими, мабуть наклеєними, віями. — При ваших зв'язках ви варті «Театрального», «України» або «Атласу». Можна ще зробити відповідні перестановки. Повірте, — «шеф протоколу» розкинула перед собою довгі руки, потім поволі скорчила пальці, стулила черпачками долоні, зігнула лікті, — ці слабенькі руки багато що можуть у тресті.

«Малий, зубастий звірок», — подумав Юрко, але відповів приязно:

— Я живу в тому ж будинку на Брестській і полюбив ту околицю, здружився з людьми.

— О, коли так, то це інша річ, — Рома відразу переминаяся в партнера, який не накидає своїх думок, а цікавиться, захоплюється, радісно сприймає кожне слово друга, чекає на нього. — Тепер я все розумію. Романтика, прив'язання, пристрасті. Це, напевно, дуже цікава публіка. Давні львівські батяри в чорних смокінгах, перекупки з нічними чіпцями на головах, кишенькові злодії в білих рукавичках, натертих тальком, залізничники з череватими, наче лікарськими валізочками, дівчата легкої поведінки. Брр... Пристрасті, запевняють фахівці від цієї справи, легше подолати в собі,

ніж заспокоїти. Я зовсім не знаю цього світу, чи, вірніше, півсвіту, але я вже палаю від нетерпіння зазирнути хоч одним оком за завісу того життя.

— Дозволю собі запросити вас, — Юрко знову вклонився, але тільки кивнувши головою, — на маленьке свято відкриття ресторану, яке я думаю влаштувати, як тільки трохи розбагатію.

— З приємністю, дякую.

Рома простягла руку. Тепер Недовіз сховав її в свої долоні, підніс до уст. Кров розлилася по щоках секретарки.

— Відразу пізнати, що ви з тої дільниці. Дивіться мені! — легко вирвавши руку, Рома джэнджуристом погрозила пальчиком Юркові. Розчинила вікно, вдихнула п'яного аромату літа, що линув з саду.

— Магнолії відцвіли вже давно, а мене вперше зараз задурманює їх запах. Що ви на це скажете?!

— Попрошу, щоб ви приходили завтра надвечір до ресторану. Завтра буде рідкісне видовище. Весь будинок наш відзначатиме двадцятиріччя шлюбу однієї закоханої пари. Без нього і без неї.

— А чому їх — винуватців свята — не буде?.

— Їх нема на світі.

— Це, певне, дуже романтична історія. Я вже уявляю собі. — потім скажете, чи з мене добрий фантаст. Вони кохаються, щасливі, чисті. Але з'являється третій — демон. Вона мучиться, борониться, благає чоловіка захистити її, вбити демона, але нарешті, як кожна жінка, піддається, падає. Він пробиває ножем її серце і кидається на брук з четвертого поверху. А люди вбивають демона і...

— Все виглядало зовсім не так, Ромо. Вона вмерла через рік після шлюбу, при родах, щоб дати життя доньці. Його вчора застрелив гестапівець. А люди не забули їх і зійдуться, щоб пом'янути, поговорити серцем з мертвими друзями.

— Ваш варіант ще жорстокіший, страшніший від мого. Ви просто вбили мене.

Пішла зламанною ходою до свого столика, сіла.

«Є в ній ще щось і людське», — подумав і подався за секретаркою. Збуджений легким успіхом, просто не знав, що з ним сталося, чому зробився таким легковажним, дурним франтом. Ех, коли б можна жити так, щоб не неволити себе,

ні в чому не зідмовляти, нічиєї твердої і злої руки над собою не чути! Свободи!

— Ви вже добрали собі персонал? Звичайно, дружина, теща... — цими словами Рома почала «ділову» частину розмови.

— Щоб одружитися у наш час, жорстокий, як вовчиця...

— Ви цілком ніби меценас Баран...

—...треба або з глузду з'їхати, або... — Юрко, схиливши голову, замовк.

— Або що? Кажіть-бо! Дуже не люблю, коли хтось обриває, — нетерпеливилася Рома.

— Або дуже і дуже кохати. Як та. пара мертва...

— Ви когось кохаєте? — Рома встигла отямитись від мимовільного правдивого збудження і вже знову грала, вкладаючи в інтонацію свого голосу весь запас виробленої роками штучної ніжності і показної тривожності.

Недовіз зніжківів. Він ніколи не відповідав на подібне запитання, не смів і не хотів перед будь-ким висловлювати справжньої таємниці серця й забобонно лякався, що, заперечуючи своє кохання, він завдає удару власному почуттю, зраджує його, відрікається. Тепер був лихий на себе вже і за те, що дав втягнутися у банальний, безглуздий флірт з кокетливою, пустою дівою. «Що, однак, не робиться для справи», — подумав, виправдуючи себе, і кинув мимохідь;

— Я ж не жонатий.

— Тоді глядіть мені, щоб вас перша-ліпша буфетниця не обкрутила!—засміялася, знову погрозивши пальчиком. — Я б сама радо пішла працювати з вами і скільки нового, незвіданого, таємничого побачила б, пізнала! Щодень нові емоції, свіжі знайомства! Але де вже моїм німічним рукам до такої праці! Краще хай вони будуть вашими руками, тут, у тресті! — подала ліву руку Юркові, він знову змушений був нахилитися над нею.

— Чим допомогти б вам? — Рома знову брала всю ініціативу у свої руки. На мить застигла, ніби перебираючи в думках тисячі різних справ і способів. А цікавило її одне: чи глипає Юрко на її ноги, звабливо витягнуті під столом, чи, може, байдужий до них, найкращої її принади... — Є, згадала! — крикнула, аж машиністка перестала друкувати

і зняла з носа окуляри. — Я пришлю вам завтра зранку одну знамениту спеціалістку. Працювала у варшавській «Адрії», знає досконало німецьку мову. Для вас Ванда — це ціле багатство, знахідка. І молода, і здорова, і з кожним відвідувачем вміє собі раду дати, за словом у пазуху не полізе, будького у баранячий ріг зажене, а що вже буфетниця — то і в «Жоржі», либонь, здібнішої нема. Тільки знайте, — блиснула очима, — де починається роман керівника з буфетницею, там кінчається комерція... — Про себе ж подумала: «Ванда не дурна, скажу, щоб його не чіпала, що він мій, вона послухає. Їй же — щоб калитку набити. А в такого новачка зуміє». — Зараз я ще випишу вам посвідчення, — Рома знову перейшла на діловий тон і погасила всі штучні фейерверки на своєму обличчі, — наряди на всі бази, щоб ви ще сьогодні могли одержати продукти. Сподіваюсь, що ви проходите по категорії «А», щасливче!

Кивнув головою.

Рома працювала швидко, акуратно, зі знанням справи. Двічі сама сідала за друкарську машинку, заходила то до директора, то до меценаса Барана.

— Ось і все, — сказала, повернувшись з кабінету генерального, дружнім, протекційним тоном. — Прощайте і заходьте щодня, часто нам дістаються продукти в директорський фонд, все ще віднаходять радянські склади, і подбаємо, — додала значуще, — щоб цей фонд і вас не обминав.

— Буду вічно вдячний, — вирвались у Юрка слова — цілком не ті, якими хотів закінчити розмову. Без ентузіазму цмокнув простягнуену руку і збіг на вулицю, побрязкуючи в кишені ключами від свого майбутнього»

РОЗДІЛ III

Залізничний базар з давніх-давен мав марку пролетарського. Його не вкривали скляні дахи, як славетний Галицький базар, не відзначався він багатими просторами і таємничими закомарками, як Центральний, що займав чималу площу — від Жовківської до Сонячної та Замарстинівської вулиць, а зараз, після зруйнування німцями кількох синагог та інших єврейських будинків, продовжив своє рам'я аж

до стін театру опери та балету. Бракувало Залізничному інтимності й спокою Стрийського, шикі і чистоти базарчика на вулиці Кохановського, безпосереднього сусідства імпазантного костюлу чи церкви, яким славилися обидва Личаківські. Однак всі ці мінуси не затьмарювали переваг, які мав пролетарський базар. Він знаходився в найближчому сусідстві з Головним вокзалом, відкривався найраніше і був найдешевшим з усіх. На кожному розі цього базару до схід сонця відчинялися двері шинків, в яких можна було випити першу чарку і з'їсти сніданок тоді, коли місто ще спало.

Честю базару було доставити все, чого міг собі будь-який клієнт забажати. І не тільки по лінії гастрономічній. З перших днів війни торгівля пограбованим одягом, взуттям, годинниками, ювелірними виробами, золотом і доларами щораз більше витісняла продовольчий сектор. Тут можна було обміняти жіночий светр на чоловічі штани, мило — на цигарки, карбованці — на довоєнні польські срібні десятки і, взагалі, будь-яку річ на іншу. Зародилася на очах нова гільдія торгівців. Одні з них вмить уклали успішні трансакції, інші довго зводили вартість речей до якогось сталого знаменника, рахували, обчислювали, і, звичайно, за той час треті добивали торгу і забирали товар, а невдахи міняли «мило на шило». Згадувати про існування різних розваг та атракціонів на Залізничному базарі вважаємо зайвим — котра торгова площа обходиться без них?

Будився базар до життя через п'ять хвилин після того, як на поблиській вокзал прибував перший приміський поїзд. Порожня площа, яку ще не встигли нічні вітри провітрити від гнилих запахів попереднього дня, залюднюлася, мов за помахом чарівної палички. Семи потоками-вулицями напливала юрба, з вокзалу поспішали, вгинаючись під бесагами та мішками з продуктами, селяни з дальших околиць. З заходу, з вулиць Городецької та Задвір'янської, сунули фіри, заповнені мішками молодої картоплі, огірків, капусти, буряків, моркви. Це везли на продаж своє добро болгарки з передмість. Звідусіль бігли лави домогосподарок — з сумками, кешіками, рюкзаками. Лави ці відразу відтіснили перекупки, спекулянти, що вискакували з воріт будинків навколо площі. Вони безсоромно відштовхували городянок, хижачькими рухами лізли в селянські клунки, вміло вишукуючи

м'ясо, сир, яйця, тягнули в брами мішки з продуктами та їх господарів, кричали, вимахували руками, викидали просто на вулицю бущімто зіпсований чи нікудишній товар і, тричі обманувши та облаявши газду, газдиню, скуповували за безцінь усе привезене. Цей судний час грабунку, шуму та сказу тривав годину-півтори, аж поки перекупки не запасалися всім потрібним їм товаром. Крик і гам обривався неждано, раптово, як і виникав, народжувався. Базар рідшав, притихав сповільняв свій ритм — і вже на площі недавньої битви залишалися тільки порожні вози та їхні власники з кислими, переляканими обличчями. Відтиснуті раніше городянки віднаходили, нарешті, сміливість і мову, розсівалися по базару, обступаючи кожну фіру, закидали оком на віз і під віз, в спорожнені мішки і мало що не в пазухи господинь, в десятій раз просили таких чи інших продуктів, розгортали свій обмінний товар — сорочки, пуловери, плаття, хустини. У селянок загорялися очі, вони охкали і заламували руки, а їх чоловіки, батьки сердито спльовували та крадькома стрибали поглядом на відчинені двері шинків. Жінки добре бачили, куди, наче коти на сало, дивляться їх чоловіки, змилосерджувалися над ними, розв'язували вузлики і тицяли у репані долоні папірці.

— На, йди напийся, аби-сь згорів.

О тій порі з брам виповзали перекупки і повагом, статечно, сунули на базар, загачували тротуари та вулиці. Всі вони виглядали набагато товстішими, ніж годину тому. У складках, за пазухою, у бездонних кишенях довгих, широких фартухів та накидок перекупки ховали виважену на кілограми, фунти і чвертки левову пайку здобичі своєї вранішньої битви.

— Кому телятина, кому?! Кому солонинка, кому, кому, кому!! — горлові, прихриплі голоси хвилями переливалися понад головами людей. І тепер тільки починався справжній базар, якщо вважати, що його громадською функцією є безпосередня зустріч продавця з покупцем.

Юрка повів на базар двірник Мокрій, в якого він до недавня жив на квартирі. Звечора вони накинули на папір, що їм необхідно купити. Вчора привезли з бази хліб, оселедці, мішок солі та тараньки, по п'ять кілограмів цукру і крупи, а також обіцянку, що незабаром заклади першого

класу отримують трохи м'яса та олії. З цими продуктами не було чого й відкривати шинок. Правда, сьогодні скинуть ще броварники бочку пива, але про горілку, м'ясо, ковбасу, масло, сир, яйця, булочки, тістечка треба подбати самому. Саме ці продукти думав Юрко купити на базарі (крім п'ятисот карбованців, які отримав під звіт, у нього було ще стільки ж — брат покійного архітектора Нагірного дав на влаштування поминок). Нічого, однак, не вдалося купити молодим рестораторам безпосередньо від селян. Тільки Мокріїха зуміла вирвати в якоїсь перекупки чвертку теляти — будуть котлети на вечерю.

Увійшов Юрко до свого шинку, замкнувся зсередини і мало не заплакав. Дві великі, що можна коней завертати, зали світили пусткою, пахли тлінню, шуриним послідом. Сперте повітря душило, млоїло в грудях. Ні віника, щоб підмести підлогу, ні ганчірки — столи помити.

Через коридорчик зайшов до кухні. Довге і вузьке приміщення з одним столом і величезною піччю в куті справляло ще гнітючіше враження. Всі продукти, привезені вчора і розставлені на столі, пройшли вночі оглядини, мішки були в багатьох місцях прогризені, хліб сильно понадкушуваний і покришений, крупа розсипана, таранька наче порозбігалася по всій підлозі. «Ні, це не для мене, — підводив Недовіз підсумки першого дня свого шинкарського хазяйнування. — Треба тікати, поки ще час».

Почув стук у двері. Увійшла жінка років двадцяти п'яти, здорова, рум'яна, на лиці врода різьбилась грубими, невідшліфованими площинами та лініями.

— Ви будете пан Юрій Недовіз? — спитала, привітавшись.

— Я.

— А я Ванда Осідач. Тут поруч має Осідач свою закусочну, але я не з тих Осідачів — ні брат, ні сват.

— Сідайте.

— Пані Рома сказала, що ми будемо разом працювати. Чого ж тоді сідати?

Вона нап'яла на себе фартух, кинулася сюди-туди, зайшла мітла, продукти лягли на своє місце, заскрипіли віконні рами, вітер шугнув попід столи, перерахував злинялі, брудні занавіски на полицях буфету, сонце засміялося у крапельках чистої води, що потекла з крану.

«Буде лад», — подумав Юрко, кинув лихом об землю, подивився уважно на товсті ноги та округлі клуби Ванди, яка завзято шкребла ножем кухонну плиту, і, подаючи дівчині ключі, озвався:

— Піду на базар, куплю кілька пляшок горілки. На вечерю матимемо гостей коло тридцяти.

— Дивіться, щоб вам воду не продали, — мовила через плече, — і пам'ятайте: нині найвища ціна — вісім-десять за літр.

Ритмічні, монотонні викрики «Цьмага, баюра, вудзя», «Бачевський, Бачевський, Бачевський», «Баюра, баюра, баюра», «Цьмага крайова і загранична» висли весь день над базаром. Торгували спиртними напоями три родини, прозвані Бачевськими з Унії, — чоловік двадцять, які нікого чужого не допускали до своєї бранжі. Коли хто виходив з цим товаром, налітали купою відбирали з рук всі пляшки і розбивали тут же, на базарі. Зате не траплялося, щоб постійні торговці підсунули комусь підробку, воду або ошукали при розрахунках.

— Наша фірма «Бачевський» — стара, солідна, чесна, — любив говорити за столом у кнайпі один з засновників «нового Бачевського» Ілько Дідур. — Не ми винні, що змушені свою фірму переносити на базар і торгувати з-під мантишки. Час такий — гітлерівський, безбожний — прийшов. А колись у гімназіях вчили так — сам був, сам бачив, сам вчився. Питає мене чи іншого бздуна бельфер: «Скажи, Дідур, коли вибухла Велика французька революція?» Встаю і рецитую як з молитовника: «Французька велика революція вибухла, пане п-соре, на шість років пізніше, як у Львові відкрилася фабрика горілок і лікерів Бачевського, тобто, пане п-соре, точно в 1789 році. «Ставлю тобі «дуже добре» з історії, Дідур. Я теж від Бачевського вираховую всі дати історичні. Це найкращий метод». Було так, панове, — сам був, сам бачив, сам вчився. А тепер — на базар! Казав один римлянин: часи міняються, і ми міняємося з ними. До чого докотилося людство — продукцію фірми Бачевського доводиться продавати на базарі з-під мантишки, наче штучний сахарин або фальшиві персні.

Напившись досхочу, представник фірми плакав за столом, гірко ридав і віщував Гітлеру, Герінгу і Геббельсу, що

будуть вони в смолі горіти і в маслі пражитися, навколо них лежатимуть щонайрозмаїтіші закуски і приправи і стоятимуть, чуєте люди, пляшки бенедиктинки Бачевського з 1812 року, чері-брєнді, яке Бачевський винайшов у 1867 році, щоб Бадені міг відкрити галицький сейм, шартрезу бочівка невеличка, пейсахівка, малинова, помаранчева, горіхова, пляшка славного рому Бачевського, який шість медалей здобув на одній тільки паризькій світовій виставці, і багато-багато іншого «бачевського», і будуть оті лахудри чути страшний голод в околиці серця, але ніхто не подасть їм — людоджерам проклятим — й одного келишка цьмаги. й умруть від цієї спраги в пеклі. І так їм треба!

Схоплювався раптом із стільця і, випростаний, наче заїдав дрючком, дивлячися водянистими, нерухожими очима прямо поперед себе, ішов крізь зали, нікого і нічого не помічаючи. Виходив з шинку і рухом вправного, працюовитого сівача брав з подолу невидимі зерна і засівав ними весь базар — ділянку за ділянкою.

— Бачевський, Бачевський, Бачевський... — приспівував.

Пробуджувався з цієї останньої фрази оп'яніння, коли на небо впливав молодик. У безмісячну ніч сів до ранку і вдень уже не виходив на базар — боліла нестерпно рука, відлежувався, відсиплявся.

— Сьогодні спить, — сказали Юркові, коли запитав на базарі про Бачевського-Дідура. — Дуже взяв собі до серця смерть пана будівничого.

— Мені треба літрів п'ять, — Юрко не мав часу заходити в дискусію.

— Але сьогодні подорожчав товар. Половинка — п'ятдесят.

— Я ж візьму десять штук.

— Одну чи десять — все одно. Товару мало. Шеф спить.

Він говорив з сусідкою Дідура, впливовим членом базарного акціонерного товариства «Бачевський», і знав, що ніхто дешевше не продасть. Невелика біда. Купить дорожче — продаватиме по підвищеній ціні. Вже сягнув до кишені по гроші, коли почув раптом, що хтось смикнув його за рукав. Повернув голову. Поруч стояв елегантний, циганкуватої вроди юнак.

- Вас можна на хвилину, пане інженере?
- Прошу. Ви знаєте мене?
- Давно. Відійдемо набік.
- Прошу.

Пішли Задвір'янською угору.

— Я інженер Вокульський, — представився незнайомий. — Ми з вами бачилися в політехніці, не пам'ятаєте? Можливо. Це вже більше року тому. Та справа не в цьому. Я мимоволі почув, що вам потрібна горілка. Ах, ви відкриваєте буфет? Чудово, мої GRATULACIJE. Я працюю на фабриці Міколяша... Маю якраз шість пляшок. Оригінальні. Ондечки в брамі дружина чекає. Я, звичайно дам дешевше, не буду ж на базарі викрикувати. Зрештою, там така кліка зібралась. По сімдесят п'ять — літр.

Юрко з Вокульським зайшли в одну з брам. їм усміхнулася гарна, з шиком одягнена дама, з прозорою вуалькою на обличчі. Юрко оглянув товар в елегантній торбинці. Чистенькі, білі пляшки. Наклейки ще радянські, українською мовою.

— Дозвольте одну спробувати. Даруйте, але торгівля є торгівля.

— Хоч усі! — Вокульський вишкірив золоті зуби. — Я вас розумію.

Дама у вуальці підняла торбинку. Юрко вибрав середню пляшку, пошукав ножичка.

— Дозвольте! — Вокульський одним ударом у денце вибив корок.

Юрко поспробував. Чудова, житня, справді ще радянська.

— Цю пляшку візьміть до кишені, може розлитися, — порадила дружина інженера.

П'ять півлітрівок Юрко вклав до свого портфеля, розплатився, потиснув ввічливим продавцям руки.

— Приносить ще, коли матимете. Прямо до буфету. Повернувся вдоволений. Продавати все-таки треба по підвищеній ціні. Те, що він дістав дешевше, — нікого не стосується. Сімдесят п'ять злотих можна вже покласти до задньої кишені.

«Чому якраз до задньої?» — сміється і згадує анекдот архітектора про «тамті» штани. — Дотепно! Мабуть, це був

останній його усміх. Не пощастило бідному. О третій похорон. Видали-таки тіло. Чи встигне він все приготувати і заскочити ще на кладовище?»

Біля шинку чекає велика платформа з десятками бочок пива. Йому скинули одну — п'ятдесят літрів. Вантажники питають, куди закотити — в пивницю чи в зал. Ванда радить поки що набивати пиво тут, нагорі, в пивниці треба перевірити апарат. Хай буде так.

Старший вантажник — такого велетня і товстуна Юрко ще в житті не зустрічав, а яка червона пика в нього, аж горить, наче фарбою намальована! — відкликає Юрка набік. Заходять до кухні.

— Директорові не треба кількох бочок пива — лівих? — питає товстун, і все його обличчя розпливається, ніби хтось придавив легко надутий капшук.

— Яких лівих? — дивується Юрко. — Невже бочки, наче черевики, бувають ліві і праві?

Ще ширше розпливається лице, броварник сміється, пояснює. Вони одержують кілька бочок поза рахунком. За них треба платити магазинерові. Готівкою і дорожче. Знову приходиться на допомогу Ванда. Так роблять усі, інакше німецькі ресторани та шинки вилетіли б у трубу. На одній «легальній» бочці далеко не зайдеш.

Юрко купує дві бочки. Ні, завдатку за бочки він дати не може. Завтра заберуть порожні. Хай повірять йому. Нікуди не втече з бочками. Добивають торгу.

— Могорич з кого? — лупає очима червоний. — Так дешево віддали і без завдатку.

Юрко дістає пляшку горілки. Два рази червоному по чарці, раз — його помічників і по келишку — собі та Ванді. Ще підійшов Мокрій. Довелось налити решту з пляшки. Витягай, Юрку, назад гроші із задньої кишені. Недовго за лежалися.

Двірник доповідає, що він «залагодив» ковбасу, а його жінка — яйця. Цього, з ковбасою, він привіз сюди, а яйця Марина уже варить. З м'ясником треба говорити обережніше, це підозрілий тип, записався у фольксдойчі й одержав будинок та ковбасну майстерню свого колишнього шефа на вулиці Бема.

М'ясник заходить до кухні бочком. Він справжнісінь-

кий антипод броварника — маленький, щупленький, що видно на обличчі — то тільки брови. Наче п'явки нависли над мишачими очима, товстіші, ніж вуса, що пробиваються під приплющеним носом усього трьома чи чотирма рядками.

Юркові чомусь не хочеться навіть подати йому руки, але гешефт є гешефтом, і він посміхається привітно. Домовляються, що братиме через день десять кілограмів ковбаси різних сортів. Плата готівкою. Одна умова — нехай усе це залишиться між нами. Він, німець, повернувся до віри і нації предків і не повинен лишки з свого підприємства віддавати ненімцям. Але серцем ще трохи слов'янин, і прізвище в нього слов'янське — Косовський, словом, болить душа і за меншого брата.

Німецький «брат» ласо поглядає на порожню пляшку і розтанцьовані по столу чарки.

— Могорич годився б з мене, — говорить м'ясник улесливо, — але, їй-богу, не взяв ні копійчки з собою.

— В рахунок поставок, — підказує Ванда.

— О, ні-ні, — махнув заперечливо рукою, — я ніколи нічого в борг не беру. Така вже німецька кров.

Юрко витяг з течки пляшку.

— Добре вже, добре. Нині такий, видно, день, що всі могоричі — з мене.

Морочиться Недовіз хвилинку з корком і наливає. М'ясник піднімає чарку і неначе молиться до неї мить — тримає на висоті рота. Потім, розтуливши раптом уста, заплющує очі й одним змахом вливає горілку, надуває губи, цмокає-смакує. І тут же блідне весь, брови-п'явки скачуть уверх, він аж запінюється, кричить:

— Я не звик до таких дурних жартів! Я є німець і, як Бога люблю, не дозволю!

Юрко поволі відставляє свою недопиту чарку. Вода. Розкорковує другу пляшку. Те саме. Підгинаються ноги, чує, як закололо біля серця.

В очах — мряка, і з цієї мряки крокує до нього Вокульський. Але не той, що продав йому воду замість горілки, і все-таки — Вокульський. Ах так, Вокульський — персонаж з роману Пруса, Вокульський — негідник, лайдак, що розбагатів на нужді інших поляків, хоч він і представник польського позитивізму.

Юрко отямився.

Так ось звідки мені знайоме твоє ім'я, фальшивий пане Вокульський! Дорого коштує мені позитивізм, пане генеральний директоре!

І все ж він не піддається. Вже засмакував овоч. Вже пристрасть торгівця заволоділа ним. Як це вчора мовила Рома? Пристрасті можна подолати, але заспокоїти — ніколи. А він заспокоїть — грішми, багатством. Розбагатіє — будь-що! І тоді серце не болітиме через втрату якихось там марних трьохсот золотих.

А зараз, зціпивши зуби треба іти купити за останні гроші. справжню горілку. Що ж до похорону — хай архітектор пробачить. Він же запалив у ньому цю пристрасть.

Люди з похорону напливають відразу нісля п'ятої години. Брат архітектора, Петро Нагірний, привозить на фіакрі Богданку, відводить її до кухні, а сам знову їде — привезти з дому трохи закуски і домашнє вино. Просить виставити одну бочку пива на тротуар перед входом — хай п'є, хто хоче.

— Так завжди робив Сидір. Він вірив, що Оксана, в одязі першої-ліпшої жінки, підходить до апарата, наливає пиво і п'є. Ніхто на неї не звертає уваги, а вона шугає поглядом до нього та доньки і міркує: люблять ще рідні її чи розлюбили за рік?

Богдана просить Юрка обійти з нею всіх мешканців будинку, запросити їх на вечерю.

До Мокріїв, що живуть в офіцинах, не заходять, Данка просила їх уже на кладовищі. На першому поверсі — пенсіонери Пальчинський та Мальчинський, Юрко в квартирі Молдавських і родина Абця. Юрко запитально поглядає на дівчину. Богдана натискає електричний дзвінок на дверях Абця. Хай приходять обов'язково. І без усяких там «Давидових зірок». Шинок буде вже зачинений, штори спущені. Вчителі дуже дякують за запрошення, прийдуть. Ні, вся родина на селі. Вакації. Вони дуже шкодують, що не встигли поділитися з інженером своїми останніми дослідженнями про числовий символ Міцкевича «а ім'я йому — сорок чотири» в «Дзядях». Пан інженер дуже цікавиться цим питанням.

На другому поверсі — її сирітське мешкання, квартири шевця Процайлика та кочегара Заремби. Обидва були на кладовищі, повідомлені про вечерю.

Перші двері на третьому поверсі зачинені. Нема вдома ні маляра, ні його жінки. Мабуть, дітей вивезли на село, до діда. З дверей напроти висунулася стареча, кудлата голова Файтельсона, довголітнього офіціанта в Абця. Його просять, його ще вважають людиною! Він ховає обличчя в долоні.

Останні двері. За ними живе проститутка — Чорна Зонька. Данка нерішуче спиняється. Чорну Зоньку будівничий ніколи не просив на святкування річниці свого шлюбу. Тепер Данка стріляє очима на Юрка. Недовіз стукає до дверей — раз, другий, третій. Розхиляється щілинка. Просить хвилинку почекати, накіне щось на себе. Роковини шлюбу? І поминки разом? Це надто трагічне для її нервів. Дякує, що не обминули. Ох, життя — дитяча сорочка. Вона сяде в куточку, нікому не заважатиме, словом, не нагадає про себе.

Сходять вниз. Богдана на другому поверсі знову звертає у коридор. Виймає ключі з торбинки, відчиняє свої двері. З'являється з двома портретами. На одному — ніби вона сама, Данка. Хто хоч раз у житті бачив інженера Нагірного — пізнає на другому портреті його. На вулиці, навколо бочки з пивом півмісяцем юрмився народ. Хто хоче, хай підходить. І йдуть. Не як до катафалка, а ніби віншувати молодих. Підходить, наливає до кухля трішки пива, вип'є — хто загонисто, хто скромно, а потім хвилиночку постоїть, чи то помолиться в душі, чи згадає щось і кладе свій дар на столик. Це або чверточка горілки, або щось їстивного, або якась дрібничка. Хтось з близьких бере принесене, коли це плящина, розкорковує і пускає в коло. А вже підходить новий. Нікому не хочеться розходитись. Півмісяць навколо бочки не меншає, дочекається, певне, поки на погідну блакить неба не впливе його прообраз, і, може, на тому молодика спустяться на землю ті, хто найперше повинен бути тут, кому взагалі належало ще довго жити під сонцем.

До шинку заходять останні гості. Сіли за стіл брат і братова з двома дітьми, припрошують займати місця. Випили по гіркій, закусили. Мовчать родичі та близькі. Схоплюється з місця Файтельсон і просить дозволити йому обслуговувати стіл, він до смерті не забуде людям цієї ласки. Бо вже, напевне, ніколи нікого обслуговувати більше не буде.

Майже шістдесятирічний Файтельсон, одягнений у сніжно-білий сурдуг, увихався, наче юнак. За хвилину-дві

він усе переставив на столі по-своєму, і заграли, завітнали барви та лінії, і стало більше їстива та питва на скатертині, і чепурненько вишикувались рядами кухлі та келишки, і здалося навіть, що люди помолоділи, посвітлішали. Файтельсон бігав на своїх коротких тоненьких ніжках, він усюди був присутній, всюди встигав. Ніс на таці дванадцять кухлів пива, кожний з високим білим грибокком піни, й ані крапельки не скотилося зверху, і не заскреготіло скло об скло, коли він ставив ці дванадцять кухлів, один за одним перед гістьми. Його нагородили щирими потискаками рук.

Файтельсон став скромно, з перекинутою через руку серветкою, вклонився:

— Дякую вам, добрі люди, що дозволили мені попрацювати.

Після першої чарки все товариство поводитись тихо: Обличчя були смутні, в декого навіть перелякані, рухи — йомірковані, всі мовчки схилились над тарілками, пережувували закуски, інколи крадькома кидали неспокійні погляди на Данусю. Сирота трималась спокійно, але було пізнати, що цей зовнішній спокій коштує їй чималих зусиль волі, нервів. Пробувала навіть розважити інших, відвести розмову від теми, яка ось уже третій день висла над усім районом базару, ніби важка хмара, з якої люди не зводять очей — благають: пройди, пронесись, майни з вітром або роздерись нарешті, бурею прогними, зливою впади на голови наші, тільки не муч, не души!

Злива прорвалася, коли забрали із столу першу батарею порожніх пляшок. Заговорили всі: і ті, хто добре-таки хильнув, і ті, що тільки доторкалися губами чарок. Балакали всі разом, перебивали одне одного, кожний благав вислухати його, бо має щось дуже важливого, нового, цікавого повісти. І говорили десятій раз те саме — про розсудливість пана інженера Сидора, який усіх зберіг, усіх врятував, а про свою безпеку не подумав, не потривожився.

— Велике серце мав, відкрите для людей, — ця сердечна фраза — пам'ятник покійному — оббігала весь вечір, наче чарка, стіл, і кожний, перейнявши її від сусіда зліва, задумувався, тяжко зітхав і передавав далі сусідові справа. Мовчали тільки Файтельсон, Абцьо, Чорна Зонька.

Абця просто-таки змусили промовити. І він — єдиний — відхилився у своєму слові від теми:

— Ми багато разів у житті прощаємося з тими, хто відходить від нас,— сказав, тримаючи тремтячими пальцями келишок.— Замолоду робимо це від щирого серця, а потім звикаємо, людина до всього звикає, і вже прощаємося з мертвими більш для годиться. І гадаємо собі — так буде вічно. І чомусь забуваємо, що настане день — і нам самим доведеться прощатися з тими, хто залишається на землі. Ніколи на це нема в нас часу. І назвіть мені такого, хто наперед попрощався б з жінкою, дітьми, сусідами, товаришами, всіма добрими людьми і потім сів собі спокійно й тихо віддав Богу душу. Нема такого. І, може, тому якраз Бог послав на нас, юдеїв, кару, щоб смерть нам снилась щоночі і щоб ми готові були зустріти її.

— Пусте говориш, Абцю, — крикнув з кінця столу Мокрій, що був уже добре напідпитку. — Пусте, кажу. Тобі ще жити й жити, дітей женити, нас напувати, ану згадаєш мої слова!

Похитав Абцьо головою і ще більше розчулився.

— Не бачити мені доброго року, як і вам не побачити більше шанованого нами пана інженера, і хай земля буде йому легкою! Я сказав своє, і даруйте мені, коли я не по-божому будь-коли з вами поступив, і майте до мене серце, бо Бог наш замкнув своє на ключ!

Він встав і пішов навколо стола, і кожному подавав тремтливу правицю свою і кожного намагався поцілувати в руку.

Люди вихоплювали руки, делікатно відштовхували старого шинкаря. Але він з настирливістю п'яного намагався робити своє, аж Мокрій силоміць посадовив його біля себе на стілець.

— Ти що, напився чи з глузду з'їхав? — питав раз у раз Михайло нового свого сусіду і, коли той ворухився, притримував його руками: — Сиди тихо, Абцю, муха не сідає, шафа не грає, а то візьму та й зв'яжу! Підвелась Богдана. Горе і жалоба вкрили її юне, світле обличчя фарбами суворой бронзи зрілості, застиглої мужності. Здавалося, недосвідчений художник невміло перемалював картинку ніжного вранішнього пробудження весни на рудий, вбитий спекою степ.

— Я народилася з смерті, — мовила переривчастим голосом, — і смерть привела мене сьогодні на поріг повно-

ліття. І все ж я не боюсь її, не схилю перед її косою голови. Але я хочу жити, жити так довго, поки вона, костюмаха, не забере тих бусурманів, що принесли сльози і кров на нашу землю, поки я не побачу скорчене передсмертною судорогою обличчя, яке в'їлось в мою душу, ніби уламок розпеченого заліза. Моє серце може захолоннути лише після того, як застигне навіки тіло жорстокого вбивці — й ані на хвилину раніше.

Запала неймовірна тиша. Вгомонилися п'яні голоси, і було чути, як у сусідній кімнаті розмірено падають краплі з пивного апарата в кухоль.

Тому раптовий стукіт об жалюзі здався всім громом. Перший опритомнів Юрко.

— Це, певне, бочку хочуть вкотити, — він побіг до дверей, відтягнув засув, підняв жалюзі. Мало не крикнув, ні, крикнути не спромігся — все задеревіло в ньому. До його грудей приклав хтось дуло револьвера...

До приміщення вдерся есесівець, високого зросту, молодий, зграбний, з шляхетними рисами обличчя, трохи набряклого від надмірного, видно, споживання алкоголю. Широко розставивши ноги, став на порозі другої зали, обвів п'яними, налитими кров'ю очима товариство.

— Це що за сходи? — крикнув горловим голосом. — Вам невідомо, що після дев'ятої збиратися заборонено?

Говорив чистою польською мовою, без акценту. Юрко струснув із себе перший переляк, зібрався з силами.

— Це не сходи, — ввічливо пояснив по-німецьки, — це внутрішня вечірка з нагоди відкриття цього щинку «Für Nichtdeutsche» *.

— Брешеш! — гестапівець приклав пістолет Недовозу до живота. — Мене поінформували, що тут заручини відбуваються. Хто молода?

Стало знову тихо, мов у могилі.

— Я молода — вигукнула раптом з кутка Чорна Зонька, підвелась і пішла прямо на німця, вмить перетворюючися з тихої, мовчазної жінки в тигрицю своєї професії. — Я наречена, герр обер-штурмфюрер!

— І ти брешеш! — гестапівець перевів дуло револьвера на діву. — Мені точно пояснили: паненка чекала двадцять років на свого нареченого. Сидіти на місцях! — заверещав, побачивши, що за столом заворушилися.

* Для нєнімців (нім.).

— Не бреше вона, — озвався, перехилиючи голову до німця, швець Процайлик. — Вона ще передвоєнна, аби-м так легку смерть мав.— Майстер так виразно підморгнув гестапівцю, що і мертвий зрозумів би, в чому річ.— Вона — цьомай, цьомай, і ще хочеться, слічна-преслічна, пане офіцер, аби-м так легку смерть видів.

— Легку смерть ти, череваню, можеш зараз побачити! — гестапівець трохи понизив тон, погрозив Процайликові пістолетом і, розреготавшись, сховав до кобури, що звисала з пояса на животі. Два поліцаї, які прийшли разом з ним, зайняли пости на дверях.

— Не вип'єте, пане обер-штурмфюрер, з нареченою? — Зонька кокетливо підлабузнювалася до гітлерівця. Вона встигла вже принести дві чарки. — Не вірите, що я чекала двадцять років? — просвердлила поглядом німця і тихо, подівочому томливо додала: — На вас...

— Брешете ви всі, полячки, брешете, аж з носа смалить, — рывкнув, але не грізно.

— Я українка, — сказала і засмутилася; опустила очі долу. Чи справді згадала час, коли була звичайною сільською пастушкою, улюбленою донею в матері, чи такі саме хитрощі вихопила з багатого арсеналу давньої як світ професії жриці любові — хто її зна. Але на гітлерівського розбишаку ця раптова переміна справила певне враження.

— Можливо, ти й українка, — перейшов на українську мову, хоч володів нею гірше, — але дай закінчити справу. Випити завжди встигнемо. Жиди між вами є? — запитав грізно, по черзі обмацуючи присутніх склистими очима.

— Нема жидів, як хочу легку смерть мати, — зашепелявив швець, бачачи, що його примовки розхмарюють чоло бісового гітлерівця, — самі тільки євреї.

Гестапівець засміявся, поплескав Процайлика по плечу. Користуючись цим, майстер встав і — заслонив собою Абця.

— Бачу, що самі лише євреї, — обер-штурмфюрер перейшов на другий бік зали, щоб окинути поглядом тих, хто досі сидів обернений до нього спиною.— Юдейської зірки не носять, вона їм очі коле. Ану, встань, — крикнув на Петра Нагірного, який так само, як покійний брат, мав щось невловимо семітське у рисах обличчя.

Нагірний, наче приготувався до цього, спокійно почав витягати найрізноманітніші документи, що засвідчували його арійське походження, — метрику, довідку з майстерні, де він працював, свідоцтво шлюбу. Його не раз зупиняли на вулиці, і він, щоб уникнути неприємностей, носив біля себе десятки-довідок.

До батька притулилися діти, і з-під маленьких своїх брів злякано липали оченятами на німця, який чомусь накинувся на їх доброго, солодкого тата.

— Чорт вас тут помішав, як у вавилонській вежі, кожний третій на єврея схожий. Ось і ти, — обер-штурм фюрер тицьнув у груди Файтельсону, — наче вилитий. Не скажеш нам, як це було — жид з твоєю мамою спав, чи мама з жидом?

Засміявся вже цілком щиро, вдоволений із свого каламбура.

— Та він наш, — защебетала жваво Зонька, побачивши що Файтельсону небезпечні плями розповзаються від вух до уст. — Мешкання його поруч з моїм, на третьому поверсі, може зараз документи принести. Він трохи теє, — постукала себе по чолу. — А мої документи вас не цікавлять? — грайливо перехилилась і повела бровами.

— Вона, пане старший, — Процайлик; запхавши разом з Мокрієм Абця під стіл, виліз із свого кутка і натискав на гітлерівця животом-барильцем, — такі документи має, що цьомай — і ще хочеться. За ваше здоров'я, гречно прошу, за ваше золотеньке здоров'я!

Процайлик таки впхнув офіцерові чарку в руки, випили втрьох.

— Така чічонька, така чічонька, — майстер легенько, наче котика, погладив Зоньку по плечу, — ой пане Гітлер, щоби-м молодий був. Та то золотце таке!

Він відсунув своїм тілом гестапівця і Чорну Зоньку аж під стіну, а сам укотився до першої зали. Поліцаї стояли при дверях — один при вхідних, другий — коридорних — і тупо думали про щось своє.

— Та чого ви стоїте як опудало? — зацокотів, наче скоростріл, майстер, посміхаючись всім обличчям, ясным, довірливим, приємним. Він переплітав люб'язні слова з найчорнішою лайкою, але говорив неймовірно швидко, поглинаючи або не закінчуючи окремі слова, таким тоном та

з такою невинною фізіономією, що поліцаї думали, ніби він не знати які компліменти розсипає.— Та щоб виздыхали ви, хлопці мої золотенькі, щоб вашу маму пес подрав, воїни дорогенькі, чого вилупили очі, дудліть пиво, прошу дуже, жеріть холоденького, пожерла б вас лиха година. Пийте, пийте, хлопці, закушуйте, собаки б кишками вашими закушували, ваш офіцер теж п'є, аякже, напився б смоли киплячої, золотий він у вас, свій хлоп'яга, золотий, якраз на шибеницю добрий, та ще сягайте та закушуйте...

Процайлик уже зовсім забув про будь-яку обережність.

Чорна Зонька, прибiгши по пиво, змилила йому голову, щоб мовчав. Один з поліцаїв кинувся на неї, міцно схопив за руку. З'явився обер-штурмфюрер і відштовхнув свого підручного з такою злістю, що той аж плюснувся об стіну.

— Люди хай розходяться, — буркнув гестапівець, — а ви чекайте на мене тут. Тільки не напийтеся, як свині, а то відразу на гауптвахту посаджу.

Наче неживих повели Мокрії Абця та Файтельсона на гору. Поволі розійшлися й інші. Тільки Процайлик ніяк не давав жінці забрати себе. Він мусить їсти-пити з панами-молодцями поліцаями, їли би їх воші невмивані, мусить собі з ними душу розважити, краєв би їх по шматочку та важив на вазі аптекарській, бо такої компанії чесної та інтелігентної, таких звірів проклятих, пацюків угодованих він ще зроду не бачив. Бачили б скоро гак свій здоровенний, мотузку кручену...

Богдана виходила разом із стрийною. Підійшла до Юрка, подякувала, завтра вранці прийде стрий і все врегулює... А поки що вона дуже вибачається за неприємності, що спіткали Юрка через цей вечір...

Раптом Богдана закрила долонями обличчя, припала до стіни, все тіло її затряслось, вона голосно заридала.

— Що з вами, заспокойтеся, Данусю! Тільки по хвилині опам'яталась.

— Якою ціною доводиться тепер платити за життя... — промовила, мружачи очі. — Дорожчою, ніж воно варте. — Міцно, тепло потиснула руку Юрка.— Я вам безмежно вдячна, що ви сміливо постукали сьогодні до дверей — там, на третьому поверсі...

Ніколи ще Роман Кардаш, студент другого курсу медичного інституту, не мав стільки вільного часу, як у перші тижні німецько-фашистської окупації. Він нікому не був потрібний і сам не шукав людей. Але тіло не визнавало такого спочинку, вимагало поживи, калорій для життя — кричало: їсти! Отож, не витримуючи голоду, схоплювався і біг до міста...

Сьогодні трапилась ще одна біда. Вранці до гуртожитку на вулиці Собінського прийшла група німецьких солдатів і наказала всім, до другої години залишити будинок — він переходить під військовий шпиталь. Втрачав Роман останнє, що мав, — дах над головою.

Куди йому піти? Де знайти притулок, переночувати?

Зв'язав у вузлик всі манатки, вийшов з гуртожитку і, не озирнувшись навіть, пішов униз Зеленою вулицею.

Війна заскочила Романа в гуртожитку на вулиці Чарнецького, що недавно була перейменована на Радянську. До 1939 року в цьому будинку жили монашки, він належав до ансамблю споруд костьолу святого Духа, збудованого в XVII столітті. Розповідали, що всі будинки ансамблю — два костьоли, монастирські приміщення та палац римо-католицького архієпископа сполучені між собою таємними ходами-тунелями.

В перші дні війни з костьолу, з дахів монастирських будівель, в тому числі і з гуртожитку, невідомі люди почали обстрілювати вулицю; у середу перед палацом вбито двох військових і одну жінку. Вона довго лежала поранена і кричала, кричала розпачливо і несамовито; двоє студентів вибігли, щоб забрати її, але біля їх ніг кулі почали кресати іскри з каменю, вони повернулися, а жінка поволі втихомирювалася, засинала вічним сном.

Незабаром до гуртожитку увійшов взвод червоно-армійців, молодий командир наказав усім студентам вишикуватися в їдальні. Зібралось чоловік двадцять.

— З вікон і даху гуртожитку раз у раз стріляють, — сказав він змученим голосом. — Якщо протягом десяти хвилин не зголосяться винні і на вас впаде відповідальність.

Роман згадує цих десять довгих, як життя, хвилин. Ко-

мандир дивився на свій великий, кіровської марки, ручний годинник, ані разу не глянувши на шеренгу.

Усе на світі проходить, пройшло і десять жахливих хвилин чекання. Ніхто не зголосився. Але всі заговорили. Страх смерті пройшов, тепер не боялися більше. Кричали, що ці будинки мають підземні сполучення, що із студентів, присутніх тут, ніхто не відлучався, що тут діє, мабуть, фашистська банда. Вони запримітили кількох невідомих, які пробігали подвір'ям і зникли у підземеллі костьолу.

— Комсомольці є між вами? — перервав розмови командир.

Виступили двоє: Кардаш-і Вайсман. Перед шеренгою рослих, сильних, загорілих студентів ці двоє, і зокрема Вайсман, виглядали наче діти, так, як інколи кілька карликових дерев гарцюють на узліссі перед грізною стіною дубів чи смерек.

— Чому не під зброєю? — гукнув командир. — Дезертири?

Свіжа хвиля ляку пропливла по всіх талинах душі Романа. Але він змусив себе зосередитися, бути комсомольцем.

— Всі ми, не лише комсомольці, — заявив чітко, — щодня пересиджували біля комісаріату на Солодовій. Сьогодні вранці нам наказали остаточно — розійтися. Комсомольці побігли в райком, потім в обком. «Евакуюйтесь», — порадили нам. Розшукали евакуаційну комісію при облвиконкомі; на вулиці люди билися за місце на останніх автомашинах, дві жінки стягали з гори чемоданів і пакунків третю, стояв плач, голосіння рей-

вах.

— Досить, вас не питають, — гнівно обірвав командир. — Наказую до вікон не підходити.

Дав команду, червоноармійці вмить вишикувались, один за одним виходили з гуртожитку. Командир ішов останнім. Ляснув постріл, мабуть, з вікна костьолу, бо, туди відразу скочили солдати. Командир упав. Тіло не ворухнулося на землі. Студенти як стій розбіглися хто куди.

Роман добрався до гуртожитку на вулиці Студенток. Тут жили дівчата, але вже майже всі пороз'їджалися, багато кімнат пустувало. В шикарному двоособовому будуарі, де пахло ще дешевими парфумами, провів самотньо ніч, в

яку змінилася влада. Львів, а з ним і Роман, були віддані фашистському молоху.

За цю фатальну ніч відбувся небувалий злам у багатьох людей. Вчорашні друзі, яких любив і яким довіряв, відреклись від нього, стали недругами, щоб не сказати — ворогами. Комсомолец Слава Мартинець, товариш, який ще недавно розпинався на зборах за радянську владу і плакав від щастя, що побував у Москві, начепив у перший же день німецької окупації тризуб на вилогу, ще й широкою жовто-блакитною стрічкою пов'язав лівий рукав.

— А ти чого сидиш, як святий у пеклі! — накинувся на Романа.

— Не розумію, — відповів тихо, здивований метаморфозою Славка.

— Не маєш тризубчика? Я дам тобі, за умивальником переховував, трохи заіржавів, але коли добре потерти шматкою, заблещить. На, бери!

Тицьнув Романові бляшку. Кардаш спокійним рухом викинув її через вікно у сад.

— Ти що, здурів, та нині це — на вагу золота. Особливо — нині. Кожний нап'яв би на груди, але, біда, не всяк зумів зберегти через два роки неволі. А тобі неодмінно треба начепити, ти ж не лише член ВЛКСМ, ти ще й більшовицький писака. Думаєш, ніхто не знає, які ти вірші друкував у «Вільній Україні», оповідання про визволення у журналі? По-дружньому раджу. Я також чую поза спиною мурашки, є гріхи, але ж я тільки говорив, хто мені доведе, а твоє — на папері. Шістдесят тисяч примірників! Иди, шукай тризуба, в мене більше нема.

Роман підійшов до дверей, відчинив їх навстіж.

— Геть з кімнати!

Сталось те, що віщував Слава. Романа попросили вийти із зборів студентів медінституту, а на всі студентські збори, що відбувалися в осередку ОУН на вулиці Руській, взагалі не пускали.

Зникли останні товариші.

Додому, на село, шлях йому також був відтятий. Його батько працював головою сільради, раніше довгі роки очолював комуністичне підпілля на Косівщині. Звідти тепер надходили невеселі вістки про терор оунівців, про розправи над комуністами та радянськими активістами...

Скільки не міркував, не знайшов нікого серед знайомих, недавніх друзів, у кого міг би знайти притулок. Не мав також що продати, щоб здобути кілька злотих на хліб. У вузлику — коц, простирadlo, рушник і кілька книжок, журнал і газети з його творами. І ще те, що на ньому. Що ж, почекає до ночі і тоді зарийється у будь-який куц в Єзуїтському парку та прокуняє там до ранку.

Ходив вулицями сюди-туди, ні на що не розраховуючи, нічого не чекаючи від долі. Тікав від торгівців, обминав перекупок, які пропонували з-під поли бублики, не дивився в очі людям.

Відчинені магазини навівали йому думку про крадіж. Легко посміхався і гнав геть з голови спокусу. Зловлять. Не вмів, не навчився в житті красти.

Ледве пересував ноги, боліли м'язи. Звернув, нарешті, на алею і не присів, а мішком упав на лавку. Високо підняв ноги, скоцюрбився на лавці, і раптом все його тіло наповнилось незвичним теплом, наче йому хто влив у вени солідну порцію магnezії, зробилось млосно в устах, горлянці... Колись чув, що саме такі фізичні спазми відчувають востаннє ті, кого вішають...

Знепритомнів.

Чужа рука на плечі і тягучий грайливий голос збудили юнака з півсну.

— Ей, суслику, не рано заснув ти? Дивись, заберуть у холодну, там поспиш і, може, не прокинешся.

Двоє глибоких чорних очей сміялись Романові у вічі, вабили і кликали.

— Підемо до мене, лю-лю?! — і запитання, і прохання, і наказ.— У мене ти поспиш, о, поспиш, лю-лю! Ані на хвилину, не дам змружити очей, побачиш!

Потягнулася всім тілом, крутнула стегнами, голову перехилила, струснула кучерями, присіла, притулилася до Романа і тепер сягнула поглядом у саму душу юнака, гріла, запалювала її.

Роман і собі потягнувся, лице його запашіло рум'янцями вогню і сорому, і здалося йому раптом, що він летить, летить кудись у безвість, і міради червоно-чорних цяток затанцювали перед очима, створили бездонну вируючу трубу, світлий конус якої губився, миготів десь у безконечній да-

лечині. — Тобі буде добре зі мною, — чув хлопець відлуння слів, що ранили і кликали. Теплий віддих вився біля його шиї, ніби дим, й одурманював запаморочену голодом голову. — Чого вагаєшся, чого?.. Я ще довоєнна, я така, що й не снилось тобі, дурнику коханий мій! Я Чорна Зонька. У власній особі. Не чув? Не може бути! Чорну Зоньку всі у Львові знають!

Ніколи пізніше Роман не міг докладно пригадати, як це він підвівся з лавки і дозволив вуличній дівчині повести себе. Він пам'ятав лише, що петляли вони довго майже безлюдним вечірнім містом, що хтось чіплявся, відтягав від нього супутницю, але вона міцно тримала його руку.

Очуняв у якомусь смердючому коридорчику, де дівчина наказала йому залишитись, а сама тихцем піднялась сходами. Повернулася через кілька хвилин, взяла Романа за руку і мовчки повела нагору. На третьому поверсі їх зустріли відчинені двері, і вони шмигнули в них, засапані, стривожені і — хлопець це вперше відчув — з'єднані раптом спільною таємницею, зближені, свої.

— Лю, ми дома!

Зонька вовтузилась біля замків, засувів. Щільно загнула вікно чорним папером, увімкнула світло. Блідий сніп рожевої лампи впав на просту дубову шафу, почервонив стіни, відслонив ліжку з горою подушок, кушетку. Над ліжком висіла темна, закопчена ікона й обабіч — два портрети у золочених рамах — перелякане обличчя жінки з пишним солом'яним капелюхом і бундючна фізіономія чоловіка з довгими тонкими вусами, що кінчиками своїми заглядали до очей — випуклих, безумних, притуплених. Над канапою звисало криво почеплене полотнище. З його складок виповзало тіло голої дебелої жінки з розпатланим волоссям і томливим поглядом. Над жінкою гарчав зловісною пащею гривастий лев, цар звірів, й однією лапою своєю встромляв у перси жінки чорну стрілу купідона, а другу, страшну, з розчепіреними пазурами, кидав у простір кімнати, немов погрожуючи невидимому ворогові. Напис «Мій відвідувач — мій пан», набазграний червоною фарбою впоперек килима, затуляв уста левові, лягав на стегна жінки, а два величезні знаки оклику стягали з неба на кушетку щербатий жовтий банан місяця, що, як сирота, звисав з верхньо-

го кутка несамовитої картини. Нарешті Роман змусив себе відірвати погляд від картини і тепер допитливо подивився на господиню. Це вже не була та владна жінка, що силою притягнула його сюди. Закруглилися риси обличчя, погас вогонь чорних очей, змарніла, зібгалась уся постать. Дівчина посміхалася по-людському, трішки навіть винувато, наче вибачаючись за бідність свого мешкання.

— Відро є в кухні, може, схочеш по-малому, — сказала діловито. Підійшла до Романа, ласкаво провела ребром долоні по його підборіддю, пальцями розвихрила волосся. — Та сідай, нарешті. Ніхто ще своїх ніг на лотереї у Тита Люстерка не виграв.

Зонька закашлялась, відвернулася і, тримаючись рукою за груди, почала застеляти кушетку газетами.

— Сюди сідай і кажи, як ти любиш, як волієш. Хочеш, може, з музикою? В мене є грамофон, але зараз це небезпечно. Почують, що я дома, і почнуть добиватись у деері. Зрештою, воно незручно. Треба підніматись, перемінювати голку. Краще з квітами. Ти любиш квіти?

Поглянула, посадила Романа на кушетку, притулилася де нього. Гладила теплою, ніжною долонею його неголену, шорстку щоку, зазірала п'янким поглядом в очі й дихала гарячим жіночим віддихом у шию, волосся, вуха хлопця.

— Квіти у мене справжні: червоні, свіжі. Вранці у Лисичах нарвала. Люблю квіти. А може, ти з фруктами хочеш? — Зоня кокетливо обгорнула халатом свій стан, пишній, круглий, заграла виточеною, зграбною ніжкою. — Яблука в мене вже переспіли, — смутно посміхнулась, — але маю бу-тафорію. Коли валилося все, грабували, я тільки це встигла з вітрини магазину стягнути. Показати?

Роман підвів голову, розплющив очі. Почув, що новий прилив корчів, спазмів вогненною стрілою прошиває його нутроці, стискає груди, підпливає до горла. Ледве розціпив щелепи, промимрив:

— Я б хліба, хоч шматочок малий...

Хліба... Не розумію... — Зонька стрепенулась, насторожилась. Ураз підвелася, клякнула на обидва коліна перед Романом, взяла його голову в долоні і напруженим поглядом впилася в очі юнака. З чорних орбіт дивились на неї стомлені, бліді, виснажені, погасаючі два вогні.

— А я думала, що ти зголоднів за жіночою любов'ю...
Дурна я, ой яка дурна!

Схопилась.

— Я зараз.

Зникла за кухонними дверима.

Роман похитнувся, впав на кушетку.

— Бідний ти! — вливала йому до уст воду, протирала мокрим рушником скроні.

Глибоко зітхнув, увібрив у легені запах свіжого хліба, кмину, припаленого капустиного листка і стиха посміхнувся.

— Бідна ти, — прошепотів.

Зонька стелила Кардашу на ліжку, але він і слухати про це не хотів.

— Не думай, хлопче, чого поганого. Я на ліжку не пускаю нікого з чоловіків. Їх місце на канапі. Ти — виняток.

— Я нічого не думаю, просто не хочу завдавати клопоту, — говорив Роман, а до скронь вдаряла кров, струмінь за струменем, і голова від підвищеного тиску боліла, набрякала, ніби росла, більшала.

Тепер, заспокоївши фізичний голод, він різкіше, випукліше побачив своє становище, зрозумів, до якого сорому, ганьби докотився. Просити у повії шматочок хліба! Хіба можна ще нижче впасти? Коли житиме, він цю ніч зітре з пам'яті — інакше немилі будуть йому ні хліб, ні люди, ні світ.

«Але чому? — боронився в душі інший голос. — Вона тебе привела, це правда, як свого клієнта, але, зрозумівши все, змилосердилася над тобою, нагодувала, як , людину, як друга. Як смієш соромитися, виганяти з пам'яті людину, яка зробила тобі добро, відкрила серце, поділилася останнім...»

«Не виправдуй себе, Романе. Ти дійшов до безодні — це факт. У тебе ані крихітки волі, ти банкрут. Не знайшов у собі сили відступити на Схід, зубами продеретись туди, на колінах дійти. Не знайшов! Ось тому і докотився сюди — їсти хліб, зароблений повією, і спати будеш на газетах, які вона, може, підстеляє під ноги відвідувачам. Чому ти, сказавши «а», боїшся вимовити «б». Чому затримався на півдорозі, коли повернення назад нема?!»

«Ти несправедливий до мене, бо ти ставиш мене одного під яскравий сніп сонця і судиш мене одного.

А чи впав я один? І чи знаєш ти, що хвилина слабості мине, і я встану!»

Битий сумнівами, мозок Романа не засинав міцно, у ньому все ще народжувалися, вирували і гасли думки, пересувалися, картини, щораз більше переплітаючись та сплутуючись поміж собою.

Раптом почув, що його термосять за плечі. Звів важкі повіки. Над ним стояла Чорна Зонька і тлумачила поспіхом, що він мусить сховатися за шафу, там є комірчина, бо до неї стукає один німець, якого не сміє не пустити.

Кардаш чув із своєї криївки все, що говорилося в кімнаті.

Мабуть, німець прийшов напідпитку і приніс з собою спиртне, бо з порога крикнув, щоб поставила чарки. Потім пили, плели банальні розмови. Раптом німець гаркнув голосно і зовсім твердо: «Я чую тут запах мужчини. Цілком серйозно кажу, не жартую. В тебе хтось був або навіть зараз є!»

Зонька відповіла одним словом: «Пий».

Інша, думав пізніше Роман, в такій ситуації напевно втратила б самовладання, мабуть, кинулася б обнімати німця, і це б зрадило її остаточно. Зонька сказала одне слово: «Пий», вона буцімто і не почула.

Пили.

Але потім німець таки пішов до кухні, щось, мабуть, пересував, шукав, бо звідти чулися гуркіт, скрипіння. Повернувся до кімнати, відчинив шафу, але дверцят комірчини, крізь які просунувся Роман, не запримітив.

Кардаш тільки через хвилину відчув, як йому, скуленому в три погібелі, притисненому стіною, підлогою і шафою з трьох боків, невідгдно, тісно і боляче лежати в цій комірчині, яка відрізнялася від домовини хіба тільки тим, що була коротша. Роману не вистачило повітря. Це тривало довго, дуже довго, принаймні йому так здавалося. Потім настала тиша. Романові знову стало вільніше дихати, і молоточки у скронях били щораз слабше.

Знову задзвеніли келишки, посуд. Мабуть, ще пили. Потім відвідувач взувався, бо чути було, як товче чоботом об підлогу. Пройшовся ще кілька разів по кімнаті — туди-сюди, відчинив двері. І тоді, з-за дверей, голос звучав багато слабше — до вух Романа долинуло вдруге: «В тебе хтось є

— весь час. Мене не обдуриш, я іншого мужчину чую зда- леку». — «Це, можливо, за стіною живе мужчина». — «Але ж позавчора, ним не пахло». — «Позавчора він пив унизу». — «Гляди ж мені!». Двері гримнули надто сильно — аж дзень- кнули шибки у віконних рамах.

Зоня порадила не виходити з комірчини, відчинила тільки дверцята в шафі.

— Може ще повернутися, — сказала тихо, — дуже вже шукав тебе.

Німець не повернувся. Роман довше вилізав із своєї нори, ніж залазив туди. Обтріпався на кухні з пилюки — дав- но, мабуть, ніхто в тій домовині не лежав. Коли повернувся, в кімнаті було темно. Зігнувся, пробував рукою намацати своє паперове лігво. Почув на руці жіночі теплі пальці. По- вела його до ліжка, ліг, накрившись ковдрою. Його морози- ло. Зоня сіла в ногах.

Нарешті заснув.

Уранці збудився від терпкого болю в правій нозі, щось придавлювало її. Розплющив очі. Біля нього, у куточку ліж- ка, вся загорнута в кожусі, зігнувшись клубочком, спала Зоня. Спробував витягнути ногу з-під тіла дівчини, але пе- редумав. Витримає ще якийсь час. Краще послухає, як біля вікна зумкотять мухи.

Ставлячи сніданок на стіл (сховала ключі від дверей: без сніданку не випустить), запрошувала:

— Ви їжте. І випийте трішечки — це корисно, дасть силу на весь день. — І враз, ніби виправдуючись: — Ви розумієте, я мусила впустити його до себе. Бувають такі моменти, коли не хочеш, а мусиш. Ні, не йшлося про гроші, не думайте про мене аж так погано. Я просто мусила. Розумієте?

— Намагаюся зрозуміти.

Роман наче на шпильках сидів. Навіщо вона оце? Не треба, не треба нічого говорити!

Подякував за все.

— Забула найголовніше. Всю ніч про це думала, а про- будилась — і забула. Тут позавчора у нас відкрили шинок. Директором — теж студент, що називають його інженером. На ім'я — Юрко. Зайдіть до нього, він, напевне, шукає по- мічника. Вдох з Вандою не дадуть ради. Абцю тримав двох кельнерів і буфетника, хоч один Файтельсон працював за

трьох. І при нагоді скажіть директорові, що Ванда — погана жінка. Я її знаю давно і добре. Зайдете?

— Зайду.

— Ми тоді були б сусідами.

— Цього не треба, — заявив шорстко.

— Добре. Я розумію. Цього не треба. Вагався, чи подати їй руку. Подав. Потис.

— На все добре.

Зайшов з вулиці в шинок і відразу ж наткнувся на Недовоза, що замітав підлогу. Юрко закліпав очима, пішов на гостя з розкритими обіймами.

— Кого я бачу! Кардаш!.. Звідки ти тут взявся?

— Як бачиш, з неба впав. Тобі на голову. Сердечно, по-братерськи привітався. Зналися ще з хлоп'ячих років; вчилися разом в коломийській гімназії, Роман на три класи нижче. Але подружилися щиро під час спільної роботи в учнівському кіоску. Юрко два роки завідував цією маленькою торговельною точкою, де на великій перерві продавалися учням зошити, шкільне приладдя, бутерброди, вафлі, булочки, чай. Коли Юрко був у восьмому класі і готувався до матури, то майже повністю залишив усю торгівлю на Кардаша. Раз чи двічі зустрілися вони вже за радянських часів, але тільки мимоходом.

— Так що, Кардаше, — Юрко майже завжди називав помічника на прізвище, воно добре звучало, — змелемо муку знову? Мені тебе якраз ой як не вистачає!

У Романа сильно закалатало серце. Чи міг він вимряти щось ліпше!

— Коли тобі справді потрібний помічник, то давай мітлу.

— Чекай, чекай, хоч першої півгодини будь моїм гостем. Зараз поснідаємо разом.

— Я вже.

— Пусте. Побенкетуємо по-давньому. Коли це ми останній раз з тобою снідали? Згадаєш?

— Звичайно. Кілька днів після твоєї матури. Пили каву, чудову каву, з кайзерками, посипаними кминком і сіллю.

— Так так. Як сьогодні пам'ятаю...

Увійшла до шинку Ванда, вона ходила на базар. Юрко представив їй Романа як нового працівника.

— Утрьох — і краще, і легше, і веселіше, — сказала,

швидко, по-своєму оцінюючи Кардаша як мужчину і працівника. — Я з десятима чоловіками можу ходити і розминатися на одній дошці, але друга жінка мені навіть на гостинці заважає. Нам двом тягнути доведеться на ногах, — Ванда кокетливо погойдала очима, посміхнулася Романові по-змовницьки. Простягла хлопцеві руку. — Давай на брудершафт. Я — Ванда. Ти — Роман. А директор хай нам, роботягам, руки цілує. Добрих помічників матиме!

Снідали на кухні. Більше згадували давнє.

— Ти хоч скажи до пугтя, — запитав нарешті Юрко, — хто тобі сказав, що я корчмарем зробився?

— Мене якраз до корчмаря, а не до тебе рекомендували. Я і в гадці не сподівався тебе зустріти.

— Хто ж це рекомендував? Не митрополит Шептицький, — він порснув сміхом, згадавши свій візит у Барана.

— Правду?

— Що за питання? Наші стосунки мусять ґрунтуватись лише на правді.

— Одна повія. Чорна Зонька. Чув про таку? Веселий вираз зник з обличчя Недовоза. Його малі очі побігли по Роману, вмить оглянули його від ніг до голови.

— Ти спав у неї?

— Як сказати. І так, і ні. Тут ціла історія.

— А я і не сподівався, що Кардаш такий донжуан. В Коломії таких не водилось.

— Тут ціла історія, — повторив Роман твердо.

— Колись розкажеш, А я думав, що ти, Кардаш, як був несміливий до спідничок, так і залишився. Видно, люди змінюють свої звички, характер. — Серпанок смутку заволик Юркові очі, болючою складкою звузилися уста. — І знаєш, рекомендація Зоньки мене анітрохи не бентежить. Вона жінка незвичайна, я б сказав, навіть героїчна, ге-ро-їч-на. А тепер ходімо в зал, будемо знайомитися з роботою.

Біля пивного апарата стояли Рома та Ванда, вони про щось перешіптувалися. Десяток відвідувачів невдоволено вертілися на стільцях біля столиків, дехто з чих нетерпеливо бив вилкою по порожньому кухлеві, інші ворохобилися в черзі перед стойкою. Їх намагався заспокоїти дурний Франьо-каліка. У нього ноги відтяті нижче колін, і він човгаєть-

ся на колінах, відштовхуючись обрубками кулаків від землі — пальців рук у нього теж нема. Майстер Процайлик зшив Франьові твердий шкіряний конверт на ноги, і йому навіть зручно пересуватися; по гладкій, натертій підлозі він може досягти неабиякої швидкості. Тоді каліка широко розкриває рота і кричить: «Раньо, Раньо!» Це означає — давайте дорогу, бо Франьо їде. Нещасний і говорити не може виразно, та й не дуже хоче. За радянського часу його разів із п'ять забирали до будинку інвалідів, але він після кількох днів зникав у таємничий спосіб і знову з'являвся на базарі. Востаннє, незадовго до війни, завезли Франя кудись аж під Харків, але через місяць він уже знову човгався по Брестській. Ще й пояснював як міг, що його літаком, як румунську королеву-маму, везли, з усіма почестями.

Франьо наводить лад у шинку, коли до пива стоїть велика черга. Він з розгону влітає між ноги, однією рукою відбивається від стойки, другою б'є людей по підколінках. Пиволюби відступають від стойки, і тепер Франьо, човгаючи сюди і туди, контролює цей вивільнений коридор між буфетом і людьми: ніхто вже не зможе стойки перевернути.

І зараз вдоволений Франьо гордо показує знаками директорові шинку, що лад наведений, і він розраховує на те, що його робота буде відповідно оплачена.

Юрко холодно вітається з Ромою і стає біля пивного апарата, наливає кухлі. Роман заходить за буфет, оглядає закуски, крутить носом. Нарешті і Ванда кинулась обслуговувати гостей; робить це швидко, кваліфіковано, але шорстко.

— Невже такі канапки беруть? — дивується Роман. — Ніби страхопуди за кушем.

— Ще й як беруть, — копить губи Ванда, незадоволена критикою її продукції. — А ти, коли голодний, не їв би? Не забувай, що вже місяць — війна.

Роман притихає. Він учора саму шкориночку від цього бутерброда за ласощі визнав би. Дійсно, вже місяць — фашистська окупація і голод. Як час летить!

Юрко швидко впорався із завданням. Вже всі, кого щойно вогонь палив, дудлять пиво. Дістав своє і Франьо. Він тепер розкошує: поставлять кухоль з пивом на стілець, дивиться на нього, і попиває потроху, і сміється, щасливий, як дитина в добрих батьків.

Нарешті директор може приділити свою увагу гості з тресту. Він вибачається, але пані Рома сама бачила, скільки ротів тягнулося до пива, на таку вже службу став. Рома капризує, вона, звичайно, вибачає, але корона не впала б з голови цим обірванцям, коли б почекали ще трохи, не вмерли б зі спраги. Вона вже хотіла йти геть, у неї нема часу, і все-таки почекала, дуже важливу і приємну новину хоче передати директорові. Трест має можливість, після переговорів генерального директора з самим губернатором Ляшем, надати десятком німецьким ресторанам і їдальням підвищений ліміт, в який буде входити навіть деяка, звичайно, дуже мізерна, кількість м'ясних продуктів, а може, і масла. Цей додатковий ліміт можуть одержати тільки ті власники, які виявили себе вірними прихильниками Третього рейху, а їх заклади настільки респектабельні, що до них міг би зайти рейхсдойч чи фольксдойч. Такі ресторани мусять мати назву, відповідну вивіску і туалет з проточною водою. Список треба подати ще сьогодні для затвердження.

— Бачите, пане Недовіз, яка важлива і термінова справа, — триумфувала Рома, помітивши, що її повідомлення справило відповідне враження на Юрка, — а ви не зволили навіть вислухати посланця доброї вістки. Звичайно, я більш уважна до вас, і дружба для мене не є порожньою фразою, я включила ваш шинок у список привілейованих. Тільки зараз же вигадуйте назву оригінальну, щоб сподобалася німцям.

Юрко запросив Рому до кухні, поклав на столик плитку шоколаду, яку вчора майже за безцінь принесла до шинку якась старша жінка, родом, мабуть, із східних областей, бо «хвекала» і м'яко вимовляла звук «л».

— А щодо моєї поведінки супроти вас, — викручувався, бо раптом його осяяла прекрасна ідея, — то це була лише кара. Одна шановна особа обіцяла прийти на відкриття шинку, що відбулося позавчора, і не зволила навіть показатися. І як такий вчинок розглядає кодекс дружби, ласкава пані?

— Думайте про назву вашого шинку, — Рома дипломатично ухилилась од відповіді, щоб справити добре враження на молодого парубка, який зайшов разом з Юрком. Вона нишком, очима запитала Юрка — а це хто? — усміхнулась запитливо.

— Мій помічник від сьогоднішнього дня — студент медицини Роман Кардаш, — відрекомендував Недовіз.

Обличчя Роми розпогодилося. Ви не з тих тернопільських Кардашів, що стали в Америці мільйонерами?

— Ні, я з тих покутських Кардашів, що в Америці загинули, в копальні.

— А Кардаш, молодий поет, що часто пописував в газетах віршики, це не ви?

Роман скипів у душі. Його подратувала не стільки безтактність запитання діви, скільки — розв'язність тону, яким вона говорила про творчість — серцем вимучену, вистраждану — «пописує віршики».

Він намірився визивно ствердити: «Так, це я, а що?», — але його випередив Юрко, вибачаючись поглядом перед другом:

— Він же медик, пані Ромо.

— А я думала — той самий. Поет нам зараз винайшов би чудову, романтичну назву.

— Як медик, — розсерджений Кардаш сміливішав, ставав зубатим, — я запропонував би назву «Під псом». Зараз усім ресторанам та їдальням можна дати цю назву, і сумніваюся, чи додаткові ліміти будь-що виправлять.

— Ви жартун, — кинула свою убивчу фразу Рома і зняла з обличчя усмішки, призначені Кардашу. «Молодий і дурний», — подумала.

— Колись цей шинок називали «Під оселедцем», — Юрко заговорив поважно. Він хотів якнайшвидше позбутися Роми. В нього назбиралося чимало справ.

— Банально, — вирекла Рома.

— І все ж треба залишити щось від традиції. Народ звик. За радянських часів це була їдальня номер якийсь там 107 чи 117.

— Сто шістнадцятий, — уточнила Рома.

— Сто шістнадцятий, а всі на базарі звали «Під оселедцем» або «В Абця», Абцьо — це колишній власник шинку.

— «Абцьо під оселедцем» — і буде повністю витримана традиція! — невгавала Рома.

— Мсже, щось з барв: зелений оселедець, срібний, золотий?

— Вже маю! Еврика! — крикнув Юрко. — «Оселедець на ланцозі».

— «Пес на ланцюзі», — докинула Рома.

— Облиште, панно Ромо, свої дотепи. «Оселедець на ланцюзі!» Це звучить, збуджує зацікавлення, має підтекст. «Чому на ланцюзі?» — питатимуть люди. А ви питанням на питання: «А в якому районі цей шинок? В батярському, злодійському, романтично-таємничому. Де, як говорить наш двірник, муха не сідає, шафа не грає. Тож оселедець треба вішати на ланцюг, щоб не вкрали». — «Там, певне, і кружки на ланцюзі». — «А келишки, як келишки?» — «Справді, а як келишки?!» — «Ну, то ходімо, пане-браце, зазирнемо до того «Оселедця». — «Люди, біжімо до «Оселедця на ланцюзі». І посунули відвідувачі.

— Ось хто справжній поет, пані трестова, — лукаво вигукнув Роман.

— Здаюсь, пане Юрцю! «Оселедець на ланцюзі» — це сподобається.

— У такому разі — замочимо трішки, — запропонував Юрко, наливаючи чарки.

— Оселедець чи ланцюг? — Роман все ще був настроєний войовниче.

Юрко урочисто підвівся.

Виголосити розумної сентенції не встиг. Увірвалася перелякана Ванда.

— Облава! — крикнула, щільно зачиняючи двері. — Есесівці оточили весь базар, відбирають сало, м'ясо, масло, яйця.

— Ідіть на своє місце, Вандо. Ти, Ромку, ставай за буфет. Щиро дякую, пані Ромо. До побачення., А вас пропустять німаки?

— Хай обшукають. На мені м'яса мало, — засміялась кокетливо, демонструючи худу талію. — Загляньте завтра в трест, можливо, вже будуть наряди на м'ясо.

«Напевно будуть, — кепкував у думці Роман. — Відберуть у людей тонни, а вам кинуть по кілограму. І то ще з великої ласки губернатора, внаслідок переговорів у верхх. Свинство. Багно».

Юрко поховав у різні закамарки, яких виявилось немало в Абцевій кухні, цінніші продукти, залишивши на видному місці одержані з тресту.

Коли відчиняв двері, мало не буцнувся чолом об чоло з гестапівцем, який так перелякав усіх на поминках...

Зустріч з Іваном Каштанюком за будь-яких інших обставин просто не справила б такого враження. Велет звалився на Юрка, коли той ступав на східці трамваю, підняв його, щоб пройти вперед, але пізнав друга і вже не поставив на ноги, обійняв, притис до грудей.

— Юрку! Та невже це ти?.. — Іван виніс Юрка з обценьків людського турбиля, ще вище підніс його вгору. Недовіс виструнчився, ніби обеліск, понад натовпом, перед його очима замигтіла панорама центру міста, побачена з цієї особливої точки зору. Міг зиркнути, що діється на вулиці по той бік трамвайного вагона, міг заглянути під хвіст чавунному коневі пам'ятника Собеському, міг, сягнувши рукою, навіть відібрати в короля булаву. Тим паче, що Іван, все ще тримаючи Юрка в руках, немовби прапор, пішов прямо на пам'ятник, наче і справді збирався посадовити його на здибленого скакуна.

І, замість пручатися, кричати Юрко, на подив собі та людям, сягнув по булаву. Пізніше ніяк не міг второпати, чому якраз у такому винятковому становищі згадав легенду про булаву польського короля. Через кілька днів після відкриття пам'ятника Собеському в одному з банків міста розкрито величезні, мільйонні зловживання. І люди побачили, що булава точно тиче у вікна банку, наче показує — ось там злодії! Куди він, Юрко, спрямує булаву? На палац губернатора, на готель Жорж, де гітлерівське командування звело свій штаб, чи на будинок ратуші? Мабуть, зазирувала б булава, заверетенилась, як шалена. Скрізь довкола — вбивці і злодії. Ткни на будь-якого німця — і не помилишся!

Вперше така настирлива думка зародилася в голові Юрка, і він весь захолов од неї. Краплистий піт зросив скроні.

— Пусти, Іванцю, — прошепотів.

Але Іван Каштанюк не був би собою, коли б послухався. Він поніс Юрка далі, повз пам'ятник алеєю Гетьманських валів, прямо на театр опери та балету. За ним рушили люди. Юрба радо спостерігала незвичайну картину.

— Либонь, циркачі!

— Станевський * приїхав!

* Власник відомого цирку.

— Збишко Циганевич*, як Бога кохам, Збишко! Єще Польська не згінела, коли Збишко живе! — кричав слинвився якийсь дідок у старомодному, довгому сурдуті та з чорним «мелоником» на голові.

Кремезний, ідеальної циганської вроди богатир викликав у юрби симпатію, захоплення, подив. Людський потік зашумів, завирував; почувлися оплески.

Звідкись вигулькнув поліцай у гранатовому мундирі, з тризубом на кепці-мазепинці. Підстаркуватий, вайлуватий, з побагровілим обличчям, яке зраджувало, що його власник тільки-но відірвався від чарчини, намагався продертися крізь тісний перстень людської гущі. Вимахував руками, пручався тілом, протаранював собі плечем шлях, викрикував, лаявся і сяк і так, але нічого не міг вдіяти. Люди завзялися, не пускали представника влади крізь свої ряди, і це ще дужче розлютило запопадливого службіста. Він задув у свою бляшану пищавку з такою натугою, що аж вуха почервоніли. Дув і дув.

Надбігли два поліцаї, пішли в наступ на юрбу.

— Що це за збіговисько ви вчинили?! — гаркнув перший, пробравшись нарешті. досередини. Він спрямував свої слова до Юрка, але зиркав раз у раз спідлоба на Каштанюка.

— Іди ти своєю дорогою, небораче! — весело буркнув у відповідь Іван, висуваючись уперед. Його велика постать заслонила Недовоза, і тепер поліцай стояв проти нього — вічна-віч. Два інші відпирали натиск цікавих. — Хіба не розумієш, друга зустрів!

Поліцай незграбно приклав палець до мазепинки. — Збіговиська суворо заборонені, — вишкірився весь на Івана. — Караються законом воєнного часу!

— Чого ти звурдився? Невже в тебе нема іншої роботи, що чіпляєшся до людей?! — ще по-доброму посміхаючись, мовив Іван, але на його обличчя вже наповзала хвиля гніву.

— Не кричати! — випалив крізь зуби поліцай і бризкаючи слини обплював Іванів рукав. — Ваші документи!

— Ех ти, цуцику слинявий! Геть! Вер! — затупотів ногами Каштанюк, і злива німецьких лайливих словечок впала на голову охоронця порядку. — Марш, а то я тебе зараз до Пітулая відведу!

* Славетний борець

Ім'я майора, начальника української поліції Львова, справило на «представників влади» приголомшливе враження. Два поліцаї, що прибули виручати колегу, мов крізь землю провалились. Третій засалютував поспіхом і вибалушив на Івана перелякані очі. Стояв у позі «струнко», не зрушуючись з місця.

— Іди собі! — вже примирливіше кинув Каштанюк. Ще раз віддавши честь, поліцаї поплентався геть під голосистий регіт юрби. Іван обійняв Юрка рукою за плечі і повів друга в бік театру. Реготався, аж закашлявся.

— Ти що, в поліції служиш? — боязко почав Юрко, коли відірвались од юрби, — чи, може, навіть у гестапо?

Іван мовчав. Він дивився мрійними, блискучими від раптового спалаху світлих почуттів очима на скульптури Війтовича, що поривалися з даху театру на площу, до людей, і не відразу відповів на запитання друга. Міцніше тільки обійняв Юрка.

— У всіх поліціях, — промовив стомленим, безбарвним голосом, — служать тільки ті, хто не може або не хоче чесно працюючи заробити на хліб. Хіба ти й мене так низько цінуєш?

Іван ласкаво заглянув в очі друга, йому забаглося знову взяти Юрка на руки і підкинути вгору, на дах театру, між постаті-символи. І тут же понурив голову. Не збулась його мрія! Згадав, як ще юнаком, коли вперше прибув до Львова, він вистоював, заморожений, перед кутими дверима цього величного храму і марив про щастя — вийти, хоч єдиний раз у житті, на сцену і подарувати людям красу свого голосу, чисте золото рідної пісні.

Гірко посміхнувся.

— Ніде я не працюю, ні в кого не служу, Юрасю. Я тільки-но приїхав з нашої славної Коломиї. Майже місяць гостював дома. Але там повітря зараз не для мене. Глушина і нудьга. Потягло сюди. Два дні добирався. Нині ще нічого в устах не мав. Де б ми підживилися трішки? У мене є рейхсмарки.

Вперше за час зустрічі Юрко лукаво посміхнувся. Відчув свою перевагу.

— Знаю я одне місце, де можна спожити смачненького, — і навіть без рейхсмарок. Скорчимо на одинку і за квадранс* цокнемося з нагоди зустрічі.

* Чверть години.

Він потягнув друга назад, до трамвайної зупинки.

— Чекай! — Іван раптом став як укопаний. — Чуєш? Дзвін.

— Це на ратуші годинник б'є.

— Я так стужився за цим рідним дзвоном... Ти чуєш, чуєш, як гомонить срібний голос, кличе, вабить...

Іван розповідав багато, мабуть, навіть дещо «творчо» про своє перебування «в еміграції», запиваючи кожний епізод ковтком пива. Юрко тільки інколи встрявав у розмову, видно було, що його думки зайняті чимось іншим, своїм. Зате Роман, відірвавшись на хвилину-дві від буфетної стойки, з великою увагою ловив кожне слово гостя, розглядаючи його зацікавленим поглядом. Про закуски дбала Ванда, вона крадькома зиркала на Івана — так щедро господар ще нікого не вгощав. З цього факту робила свої висновки, всліяко запобігаючи перед гостем.

— Кості було кинуто — *alea iacta est*, як казав череватий латиніст, — 17 вересня 1939 року. Мій братик Мико готувався тікати, мабуть, до Румунії, яка відкрила свої кордони для біженців з нещасної Польщі Мосціцького, а може, і до Радянського Союзу, про що, напевне, марив той лайдак днями і ночами. Мати вже спакувала його манатки, лайдацюга вициганив у мене за альбом марок мій новенький ровер, рюкзак на плечі — і вже натискає на педалі. Коли вбігає до нас захеканий пан отець та з подвір'я гукає: «Совіти, а не німці, окупають Коломию, вже ці моголи, кажуть, у Воскресінцях Прут переходять». Мико скік з ровера — і до мене: «Оддай альбом, бо я вже нікуди не їду!» — «А дзуськи», — кажу я йому. Вхопив я у цьому замішанні його напакований рюкзак, сунув туди альбом, ровер під пахву — і гайда! навіть попрощатися з рідними не встиг. А марки знадобилися, і, передусім, радянські гроші. Я їх дорого в Кракові продав, можна сказати, деякий час жив за це Микове хоббі. І непогано.

Юрко підвівся, пішов до кухні, незабаром приніс нову пляшку.

— Оригінальний Бачевський. Альяж. Цей лікер любив Мико. Вип'ємо за нього — безпутнього.

— Мико любив альяж, любив випити? Ти що — з глузду з'їхав! — Іван приклав палець до чола і зсунув його по носі,

затримав на губах, ніби чимось дуже здивувався. — Та він навіть на Різдво чи Великдень від батькового порічкового вина відбивався завзятіше, ніж од рогатого чортяки.

— Може, я трохи за різко мовив, — знизив тон Юрко. — Але альяж він таки зі мною дудлив, коли одного разу я дозволив собі його, тобто Миколу, зрадити.

— Зрадити? — Іван підвівся і настовбурчився, висунувши вперед своє туге підборіддя.

— Я знову вжив надто гучне слово, — Недовіз безладно оборонявся. — Просто, коли я його розкуркулював.

— Нічого я не розумію, — Іван розвів руками, і Юрко спритно всунув йому у розчепірену долоню розкорковану пляшку.

— Сідай випий і дійдеш до правди. А поки що продовжуй свою побрехеньку. До Миколи ще дійдемо.

— Де ж він зараз? У Коломиї я нічого певного про брата не дізнався.

— А Бог його знає. Ну, давай вип'ємо за нього!

Коли наповнював чарки, руки помітно дрижали. Зеленкувата рідина поплямила в кількох місцях скатерть, острівці буйної фарби життя скрасили біле полотнище смерті. Іван узяв з рук друга пляшку, докінчив наливати чарки.

— Краще хай згорить світ, — промовив патетично, і в тембрі його голосу знову зазвучали попередня сила, гумор, кепкування, — ніж має даремно пропасти одна крапля цього божеського напою. Будьмо!

Вихилив до дна, ще й наставив язика на останню краплю, що поволі сочилась із чарки.

І знову повернувся до перерваної розповіді,

— У Кракові жилося мені по-всякому.. Були бенкети не гірші від Лукуллових, але траплялися і голодні дні. Проте не це псувало настрої. У такій-сякій нашій Коломиї ми прагнули до чогось, здобували щось, словом — жили. А в Кракові мене зустріло важке, нудне, безперспективне животіння. Не було навіть сокири, під яку можна було б підставити голову. Ніхто нас не арештовував, і ніхто не оголошував героями.

Згас вогник в очах Романа. Мовчки поплентався за buffetну стойку і більше не встрявав у розмову.

— І я плюнув на політику, все одно мене в жоден «кабінет тіней» не запрошували міністром, — продовжував Іван,

випорожнивши одним духом кухоль пива. — Заробив на чорному ринку трохи грошенят, чкурнув до Відня. Ось там я і знайшов себе. Коли б не туга за батьківщиною, мабуть, усе життя пробув би в наддунайській столиці. Вип'ємо ще?

По вінця налив чарки, ні краплі не розливши. Цокався уважно, скатерть не зазеленілася жодною свіжою цяткою.

— Прийняли мене хористом у віденську оперу — австрійських акторів цілими пачками забирали в армію, зустрівся я з справжніми славами світу, чи один раз був на сцені, коли виступали наші великі солісти Руснак, Дольницький, двічі бачив самого Джілі. Бував на концертах у філармонії, брав лекції співу у знаменитого Ерделі, інколи мене ангажували співати у ресторані міського парку «Курсалоні» українські пісні. Одного вечора я затягнув «Ой Морозе, Морозеньку», і ця пісня дуже сподобалася режисерові, що крутив саме у Відні фільм про білогвардійців. Він з місця виплатив мені 100 рейхсмарок, і я, одягнений в косоворотку, побренькуючи на балалайці, співав Морозенка, преславного козака, а старі врангелівські генерали плакали-сюсюкали під ніс.

— І все було б гаразд, і тихо, і сумирно, і добре, коли б не давив на душу страшний сум за карпатськими смереками, небосажними верховинами, за Коломиєю — не помиєю, за батьками старенькими, братиком-більшовичком, за вами, друзі, за всіма своїми людьми. Ох, щоб ви знали, яке гірке життя вигнанця, як важко переносити туту за батьківщиною. Здавалось не раз, що віддав би все; свободу навіть, щоб тільки пройтися по Академічній вулиці у Львові чи по нашому гімназійному А-Бе в Коломиї, щоб тільки почути рідну мову, милі голоси друзів. І коли німці пішли на Радянський Союз, я спурхнув, як птах, і тридцятого червня в'їхав з німецьким військовим обозом у рідний Львів.

Іван замовк раптом, схилив голову на столик. Перекинулася пляшка, і зелений потік поплав по скатерті. Схопився-Юрко, підбігла Ванда, зілляли рештки рідини у пивний кухоль. Тоді глянули уважніше на гостя — Іван спав міцним, смачним сном. Юрко відніс недопиті пляшки до кухні, Ванда рвучко підняла голову хлопця і крадькома поцілувала його теплі, соковиті, червоні губи.

Коли Іван розповідав, Юрка настирливо переслідували одні й ті ж думки, мучили сумніви — як йому бути далі з

Каштанюком. Він, безперечно, дуже зрадів зустрічі з давнім другом, товаришем юності, з яким вони ділились і останнім шматком хліба, і найглибшою таємницею молодого серця, найменшим смутком і найбільшою радістю. Коли Юрко побачив Івана, перед його очима постала картина одного гімназійного танцювального вечора. Це було в шостому класі, всі троє були тоді по вуха закохані і, безумовно, мусили піти на вечірку. Довго чистили, прасували свій одяг, та коли кинулись до взуття, то виявилось, що черевики Юрка та Івана аж рясніють крикливими латками — показатись у них на вечорі ніяк не можна. Добрі, нові черевики мав лише Мико, в сім'ї Каштанюків уже так завелось, що одному синові купували взуття перед Різдом, а другому на Великдень — ніколи не вистачало грошей придбати дві пари разом.

Домовились по-братерськи. Черевики Миколи могли взути всі троє, і хоч вони були на Юрка трохи завеликі, а Івана тиснули в пальцях — це були дрібниці, не варті найменшої уваги. Тож танцюватимуть всі троє по черзі, будуть перевзуватися та перечікувати в маленькому-складуку вугілля, що поруч з туалетом, жодна з дівчат туди, напевне, не загляне.

Згадує Юрко цю пригоду, і по обличчю його скочується сльоза — аж десь з-під серця. Дивився на Івана і бачив його, молодого, роз'ятреного, запального, як обіймає він, тулить до себе у танці дівчину, яку вони три — він, Мико і Юрко — кохали першою юнацькою таємничою любов'ю — найвродливішу упетянку*, горду, неприступну Модесту Дольну. Обидва чекали черги на черевики, щоб попросити її. Але Іван наче і забув про брата і друга: аранжер проголосив дамський вальс, і Модеста причепила до його блузи червоного, трояндою завітчаного котильйона.

Знову танцювали. Іван кружляв у танці, мов бог, ні разу не перейшовши на звичайні па, і на його руці лежала, вихрилась русява голівка дівчини, дорожка від усіх скарбів світу. Інші пари давали їм дорогу, а потім одна за одною почали залишати паркет, і, врешті, посеред великого залу залишилися вони двоє — і, мабуть, весь світ, усе щастя планети вирувало в їх раменах. З буфету повиходили учителі та мамусі з батьківського комітету — організатори вечора — дивились, милувались найкращою парою. Музиканти без кінця тягну-

* Учениця гімназії УПТ (Українського педагогічного товариства).

ли «Казку Віденського лісу», а Йванко і Мода кружляли і кружляли — світлі, юні, міцні. Коли ж останній акорд музики забринів на шибках вікон і весь зал загудів захопленими оплесками, Модеста на одну мить ще притулилась до партнера, потисла його гарячу долоню і шепнула: «За цей вальс я дарую вам наступне танго!» Підійшла до музикантів і владним голосом, який не знає відмови, попросила заграти її улюблену «Останню неділю». Попливли акорди тужливої, сентиментальної мелодії, Модеста пішла назустріч партнерові, їх руки сплелися, тіла вигнулися, дівчина нашіптувала йому слова пісні низьким, томливим голосом:

То остання неділя,
Нині ще обіймемось,
Завтра вже розійдемось,
Навіки всі.

Іван прибіг до комірчини, як герой — бадьорій, задоволений з себе, гордовитий. І тут же одержав два сильні ляпаси від брата...

Пізніше, коли Микола щораз більше захоплювався комуністичними ідеями, Іван в'їдливо кепкував, що саме цей випадок штовхнув братика в обійми соціального рівноправ'я і марксистської справедливості.

Багато ще інших спогадів напливає до голови Юрка, з'являється перед очима звабна постать Модести, б'ють копитами об німічний його мозок всі болючі слова, що їх кинула йому ця недосяжна і більш від життя бажана дівчина, але Юрко ціною величезних зусиль жене від себе всі ці згадки-муки і намагається втекти від себе самого, замикається на кухні, п'є все, що залишилось у пляшці, кидається на твердий тапчан, ховається з головою під простирадло...

Але бажаний спокій не приходить. Не діє на голову алкоголь, вона на диво світла, ясна і готова до сприйняття усе нових і нових болючих імпульсів. І гострим цвяхом проколє голову, мозок, серце одна і та ж думка — як бути з Іваном?

Каштанюки були близнюками з давнього міщанського роду, який давав Коломиї на протязі кількох століть найвіртуозніших митців — дзвоноливарників. Халупа і невеличка

майстерня-шопа, у якій виливали дзвони, стояли на березі Пруту. Інколи весняні води змітали нагромаджений матеріал, нищили устаткування. Але Каштанюки і не думали залишати свою оселю, тікати од бурхливих і нищівних сил стихії. Поруч була дорогоцінна червона земля — залізо, яку Прут щороку, щодня промивав, очищав, золотив. І, мабуть, не перевелися б Каштанюки-дзвоноливарники, якби під час першої світової війни австрійці не реквізували всієї готової продукції з їхньої шопа та не перелили на гармати. Цілими днями ходив тоді над Прутом старий Петро Каштанюк, наспівуючи весь час одну й ту ж коломийку:

Вже нам більше не задзвонять дзвони в Коломії,
Вже нам більше не повісять дукати на шії.

Каштанюки одержали п'ять дукатів-медалей за дзвони на Віденській виставці.

З цією співанкою і зліг він у свою смертну постіль. Встиг тільки дочекатися сина Степанка з війни і під присягою домігся од нього, що своїх синів не вчитиме на ливарників.

— Навчи їх, Степане, такого ремесла, щоб і цісар не міг відібрати плоду їх праці. Щоб ні вода не залила, ні вогонь не спалив. Щоб у гармати, у смерть не перелили продукту їх роботящих рук та розуму.

Через рік у Степана народилися близнята, а первістку Романові, що прийшов на світ ще до війни, минув п'ятий. Степан Каштанюк дотримав присяги, що її дав батькові. Коли сини підросли, послав їх до гімназії. Тоді ж і поселився в них далекий родич по жінчиній лінії — Юрко Недовіз, із Заболотова. Усі три склали іспити, вступили в перший клас і з того часу аж до закінчення гімназії росли та вчилися вкупі. Роман пішов окремою стежкою, відразу після матури — молодші брати тільки тоді вистрибували ввись дубчаками — вирушив у світ, зв'язався з терористами і не повернувся більше під рідну стріху, томився в тюрмах Жечи Посполитої там його і пристрелили у перший день війни.

Іван і Микола вдалися в батька — швидко вигнались вгору, хлопці кості твердої і розуму кмітливого. Юрко був іншої породи — Недовози не відзначалися ні ростом, ні силою, ні вродою, ні розумом. Зате весь рід був незвичайно ви-

тривалий, цупкий, наполегливо вибивався в люди. Прадід Юрка працював звичайним зарібником у поміщика Добека, виконував найважчі роботи, але сина свого зумів уже влаштувати особистим лакеєм дідички. А батько Юрка — не без допомоги цієї ж Добекової — ще юнаком потрапив на службу до суду, спочатку був кур'ером, а пізніше досяг становища судового писаря. Сина ж свого неодмінно хотів бачити у суддівській тозі або принаймні у священницькій реверенді і відмовляв собі у всьому, щоб тільки Юрко міг вчитися в гімназії. Задля цього старий Недовіз не гребував і маленькими подарунками, що їх радо приносили панові писарю селяни та селянки, аби тільки їхня справа потрапила на стіл до справедливого судді Вайгля, а не до бузувіра Федоровича. Ці дари — яйця, сир, масло — возив писар щонеділі на вулицю Млинську до Коломиї, і ними підкріпляли здоров'я та сили не лише його кволого Юрся, але й міцних дубчаків — синів господаря хати.

Сам писар не дуже суворо осуджував себе за ці порушення правил, називав їх маленькими хитрощами дрібного урядовця, без яких порядна людина не проживе на світі. Але в справах принципової ваги не поступався ні на крок. Ніколи не зрікався батьківської віри та національності, хоч судові власті криво дивилися на українців, та ще греко-католиків. Категорично відмовився писар послати свого сина до польської гімназії, хоча й суддя Федорович запевняв, що там «Юрек» зможе отримати стипендію, а після матури не матиме клопоту з вступом на-вищі студії.

— Я перепрошую пана суддю шановного, — говорив у таких випадках старий Недовіз, згинаючись у три погібелі перед грізним своїм начальником, — але віру і народність кожній, навіть наймізернішій людині встановив сам Господь Бог ще на вежі вавілонській, і кодексу цього змінити не міг ні великий Хаммурапі, ні Кугука, ні найясніший цісар. А що вже вдіяти можу я, комаха деталічна, на світі цьому великому і мудрому?

Так вроджена селянська працювитість, помножена на хитрість та спритність, піднімала кожне покоління роду Недовозів на вищий і вищий щабель. Доп'ястися до звання пана, остаточно сквитати несправедливість, закладену в самому прізвищі, доручалося Юркові. Для досягнення цієї

мети гарували і бідували Недовози понад сто років, і писар зумів пояснити синові всю важливість та відповідальність його історичної місії.

Юрко був менш здібним, ніж молоді Каштанюки. Його двом друзям наука давалась легко, вони могли слово в слово повторити будь-яку лекцію, тож мало вчилися вдома, швидко виконували письмові завдання і бігли на ріку, в дуги, на Воскресінецьку гору. Юрко зціплював спересердя зуби і зубрив, вчився, повторяв. Те, в чому відмовила йому природа, брав наполегливістю, працьовитістю, впертістю. І не відставав від друзів. Трійка до шостого, класу ішла наче в одній упряжці: і Мико, і Іван, і Юрко вважались найкращими учнями. Усі в класі, навіть учителі, почали називати Юрка третім Каштанюком, його кликали — «той малий Каштанюк». Але в старших класах картина змінилася. Каштанюки захопилися дівчатами і політикою, і в сьомому класі найкраще свідоцтво отримав Недовіз. Увесь восьмий клас першим пройшов теж він, але матуру, несподівано для всіх, найкраще склав Іван. Мабуть, на візитатора Львівської кураторії Долянського, що головував у комісії, сильне враження справили загальна інтелігенція учня, його самовпевненість і, безперечно, бездоганна фізична постава, вродливість. Вродливим людям легше жити на світі — про це ще не раз мав нагоду переконатися Юрко. А він, на жаль, не міг цим похвалитись.

І найболючіше — у випадку з Модестою. В цю красуню були закохані буквально всі. А Модеста була не байдужою тільки до одного, і, як це буває звичайно, якраз нітрохи не була впевнена в його взаємності. Так, як лише могла, приховувала своє кохання до Івана і, наче на злість йому, дозволяла крутитися біля себе Миколі, а коли той з головою поринув у класову боротьбу, переадресувала свої мнимі симпатії Юркові. І трапилася дивна пригода: холодні «обіцянки-цяцянки» дівчини він сприйняв серйозно, благовійно і покохав Модесту невгамовною, палкою любов'ю. Але не сказав ні слова Каштанюкам про своє глибоке почуття, хоч вони від юних років розповідали йому навперебій — Микола з справжнім жаром, Іван — з лукавою посмішкою — про свої невинні любовні пригоди, душевні трепети, повторювали кожну розмову з Модестою, мабуть, згадували кожне

її слово. Чи не від цих розповідей, від палких слів дівчини, сказаних іншому, від її чарівливих усміхів, дарованих не йому, і зажевріла, спалахнула багаттям-ватрою в його серці непоборна пристрасть — любов до Модести.

Та скоро надійшла пора, коли у серці закопана таємниця Юркового кохання вилетіла роєм бджіл, що підняв дзижчання над усім містом.

Це трапилось напередодні балу української кооперації, на який вперше були запрошені абітурієнти державної гімназії та «Рідної школи». Юрко приїхав на велосипеді із Заболотова до Коломиї і зупинився, звичайно, у Каштанюків. Всі три мали тепер добротне взуття, пристойні темні костюми і модні краватки. Одягнувшись, вони рушили Млинською — два здоровані-красені і «той третій, малий».

Вийшли на вулицю Міцкевича, минули будинок бурси, і раптом Іван згадав, що Модеста просила зайти по неї. Дівчина мешкала на вулиці Мокрій за мостом, треба було зробити добрий «гак» дороги. Мико відмовився («Не буду я для твоєї цяці збивати свої бальні лакерки»). Юрко з трепетом у серці чекав Іванового запрошення. Він не бачив дівчини з випускного вечора, а любов його міцніла і росла з кожним днем.

— Підемо самі,— невимушено мовив Іван і по-дружньому обійняв Недовоза. — Братик мій мусить, мабуть, ще перед забавою вислухати у своїх більшовиків лекцію про шкідливий вплив буржуазних балів на пролетарську свідомість і всесвітню революцію.

Перекидаючись жартами, юнаки і не зчулися, як дійшли до хатини Модести. Сирота по священику мешкала на правах бідної родички в бездітній тітці, звичайної міщанки, що жила з городу і невеличкої пенсії за свого чоловіка, який загинув на італійському фронті під час першої світової війни. Але й господиня, і її вихованка вміло ховали від людей свої нестатки, більше того, пані Смеренчукова, не доідаючи тижнями, щомісяця влаштувала «чайні вечори» з канапками і солодким домашнім вином, на які інколи вдавалося їй запросити когось з так званої української «сметанки» міста. Зокрема, пишчалася вона своїми знайомствами з кооператорами та приватними дрібними фабрикантами і крамарями, вельми авторитетно заявляючи, що вона, як вдова по австрійському офіцерові, давно могла б дістати концесію на відкриття «трафіки» *, коли б перейшла «на польське».

* Кіоск по продажу тютюнових виробів.

Але цього поганці не дочекаються, хоч би лопнули, вона і далі кластиме на жертвник патріотизму своє і племінниці майбутнє, добробут. З запалом фанатика-агітатора пропагувала, де лише могла, вироби і товари українських, фірм, високе гасло рідної промисловості та торгівлі: «Свій до свого по своє». У цьому вбачала зміст життя і, в міру сил та впливу, прищеплювала ці ідеї вихованці. Модеста не дуже вірила цим ідеям, але погоджувалась.

Модеста і безмірно втішилась гістьми («Іваном»,— подумав Юрко), і зашарілась, збентежилась, виправдуючись, що ще не готова, що їй дещо треба зробити. Юркову руку потримала в своїй, навіть трішки довше, ніж це дозволяється бонтоном *, ніби щось думаючи чи згадуючи. Дивлячись йому прямо у вічі, промовила шовковим, ледь-ледь приглушеним голосом:

— А ви, Юрику, мабуть, дуже і дуже не любите і не цінуєте нас, представниць кращої половини людства, що після матури ще ні разу не знайшли нагоди відвідати мої низькі пороги. А може, ви чекали, щоб я полетіла в Заболотів. Тоді я готова сьогодні виправити свою помилку — прошу вас до першого танцю.

Відвернулася від збентеженого, скаламученого Юрка і вже кицею мурликала у плече Івану, розкуйовджуючи ззаду його буйне волосся:

— Чуеш, ти, кудлатий, перепелехатий, перший танець я танцюю з твоїм Юриком. А ти не смій нікого зачіпати. Стий струнко і дивись...

— ...Криво,— закпив Іван.

— Криво не криво, а тепер дайте мені хвилинку спокою, я переодягнуся у нову сукню, яку мені тітка подарувала.

Через кілька хвилин з'явилась знову, і кавалери аж ахнули від подиву. Зовсім інша особа стояла перед ними. Не залишилося в Модести нічого від збиточного дівчиська, свавільної, наче весняний вітерець, студенточки в широкій батистовій блузочці та гранатовій форменій спідничці, які ховали, затінювали принади дівчого тіла, що доспіває на своєму калиновому мості літ. Сіро-матова шовкова сукня, змережана вишивками, тісно облягала гнучкий стан Модести. На очах народилася жінка, наче Афродіта з морської

* Правила доброї поведінки.

хвилі. Вражали і раптово споважніле обличчя, і задимлений хмаркою туги погляд, і золотисте волосся, і сама постава — горда, неприступна чи, вірніше, приступна для одного, вибраного.

Таке було перше враження. Піддаючись йому, Іван з громовим окликом «Богиня, Венера Мілоська» — рвонувся до дами. Він, напевне, підняв би її вгору і крутив, поніс би, наче пір'їнку, по кімнаті, по місту, на край світу. Не сумнівався, що єдиним — вибраним — є він. Але дівчина, побоювшись, мабуть, не Івана, а плям на сукні від спітнілих рук, скрикнула і прожогом кинулась до Юрка, очима благаючи захистити її від «варвара». Недовіз жартівливо загородив собою дівчину, але через мить його руки безвільно опустились, і в очах, що ширшали і тьмяніли від прикрої несподіванки, відбився жах.

Він додивився, що всі візерунки на сукні Модести — це майстерно вишиті різнобарвними нитками етикетки українських фірм. Не дівочі груди піднімалися і хвилювалися в ритмічно-збудженому віддиху — а дві цеглинки масла з фірмовим знаком «Маслосоюзу». Червоні літери «М'ясозбут», наче бичача кров, спливали на вилоги бедер, плямили собою таємничу жіночість тіла, красу майбутнього материнства. Етикетка пекарні «Золотий колос» затінила клин сукні спереду, а на туго окреслених пружних стегнах можна було прочитати зламаною стрілою вишите провідне гасло кооперації: «Свій до свого по своє». Під глибоким вирізом біля шиї, на лямівці красувалися, ніби пацьорки, мініатюрні еталони виробів фабрики солодошів «Фортуна нова», а замість пояса тонку дівочу талію сковувало позолочене плетиво шкіряних літер «Народна торгівля». Ансамбль завершувала широка зелена стрічка, що обвивала розкішне русяве волосся Модести. На ній — вивіска фірми «Полонина» — Олія — бринза — будз».

— Ну, як? — питала, дещо спантеличена виразом обличчя Юрка, дівчина. — Одержить моя сукня першу нагороду?

— Будуть дві премії, — Іван присунувся впритул до Модести. — Перша — за твою геніальну тітку-патріотку, а друга — за наш вальс. Дозволь авансом скуштувати одного цукерка з «Фортуни нової».

Він діткнувся сердечком уст алебастрової шиї дівчини і шепнув їй єхидно у вухо:

— Недобра! Для дзвоноливарні Каштанюків місця забракло!

Відвернулася, взяла Іванову руку, приклала до свого серця. Одна етикетка «Маслосоюзу» зникла під долонею юнака.

— Послухай, як б'ється дзвін з фабрики Каштанюків, Іванка Каштанюкового.

Довго прислухався, припав вухом до грудей, — У наших чистіший, лункіший звук! — просвердлив лукавим поглядом голубизну її очей. Вдарила його по руці:

— Так швидко зумів відплатити!

Вдала ображену і підійшла ближче до Юрка.

— А що ви скажете? — Принадлива, кокетлива усмішка обіцяла щирю симпатію, дружбу.

Недовіз ступив крок вперед, дівчина почула його прискорений віддих. Дивився просто в очі Модесті.

— Я скажу, що це огидно! — випалив. — І ви не підете в цій сукні на бал. Не підете. Боже, рекламувати тілом...

Поки хто зміг отямитися, він вгризся пальцями у виріз плаття, рвонув щосили вниз, і добрий шмат шовку з «Маслосоюзом» і «Золотим колоґом» опинився в його руці.

Модеста відсахнулася, заслоняючи руками ніжні атласні груди. Вона ще, мабуть, не усвідомлювала, що сталося. Це тривало одну тільки мить. Кинулась, ніби вовчиця, на Юрка, біла кулаками в груди, дряпала нігтями обличчя, кусала руку. Хлопець стояв мов укопаний, не захищався від ударів. Іван — що робив Іван у цей час — ні Юрко, ні Модеста не бачили, а тим часом він сміявся до нестями. Нарешті, сили покинули дівчину, вона розплакалась і впала на тапчан, заховала обличчя в подушки. Юрко, скривавлений, весь у синцях, вибіг на вулицю.

Це трапилося в липні, а через місяць Іван постукав до будиночка Недовозів у Заболотіві. З рюкзаком за плечима, весь запорошений, стомлений, повертався з далекого походу в Карпати. Повечерявши, друзі пішли на річку, зупинилися біля мосту.

Дивилися мовчки, як хвилі вдаряли, натискали на міцну бетонну опору, бушували, клекотіли, пінилися і, розбиті,

відпливали, оминаючи споруду, двома прудкими, посивілими в борні рукавами. Ген за мостом гладінь води вирівнювалася, прозорішала і сіро-атласною стрічкою вливалася у голубий горизонт неба.

Іван заговорив перший, ліниво, ніби нехотя, як сповіщають про речі нецікаві, банальні.

— А знаєш, ми таки отримали тоді, на балу, першу премію за вальс. А Модеста взяла ще дві нагороди як міс краси і за одяг — за просту, скромну суконку.

Юрко мовчав, проводячи очима хвилі, що атакували бетон.

— Вона поїхала до Познані, — продовжував Іван свою сонну розповідь, — склала іспити в медичну академію, й, о диво, її прийняли, хоч всюди писала, що українка. Тепер Український кооперативний союз призначив їй стипендію — п'ятдесят злотих на місяць.

— Це добре, — Юрко ледь розтулив уста.

— А братик мій доплигався з своїм комунізмом. До вулика, в Березу Картузьку загнали.

— Я читав у газеті. Батько плакав.

— Шкода хлопця. А мої тато мовчать, мов води в рот набрали. А знаю добре — сердяться. Попи заборонили купувати, наші дзвони, аж із Львова від Брилинського спроваджують. Бо татові — комуністичні! Нема вже життя мені в Коломиї. Остогидло місто. — Іван заговорив жвавіше, палкіше. — Побачив я раптом його справжнє обличчя. Маленький, провінціальний закуток. Один зачакну в ньому, занидію або повішуся якогось чудового дня. Йду здобувати широкий світ, — захихотів юнак, і в його голосі знову забриніла знайома нотка лукавого насміху, — лечу крилатим птахом на сонце, завойовувати своє місце під небом. Можливо, затримаюсь у Львові, запишусь на право, в найгіршому разі — екстерном. А ні — в будь-який мандрівний театр вскочу, це, здається, голосу не пропив.

Іван затягнув на всю могутність грудей улюблену жартівливу студентську пісню, додаючи після кожного рядка слова: «в штанах» і «без штанів».

Колись, дівчино мила,
А був то чудний час,
Як нас любов носила
Десь попід небеса

Ми мріяли, зітхали,
В коханні присягали,
А соловейко тьохкав —
Все тьох, та тьох, та тьох...

Замовк. Зиркнув на небо. Тремтіли зорі, місяць ліз навшпиньки, совгався по голубизні неба, шукаючи собі місця на нічліг.

Шумів Прут таємниче, грізно.

— А ти що думаєш робити? — Іванові надокучили небо і тиша. — Поїдеш кудись?

— Я вже найнявся. Тут, у Заболотові. Буду продавцем у крамниці «Народної торгівлі».

— Щось не чув, щоб ти любив торгівлю.

— А хто шкільним кіоском три роки завідував?

— Я маю на увазі — останній час.

— Є приповідка, — Юрко намагався викрутитися з пастки, яку обережно розставляв на нього Іван. — Коли не маєш того, що любиш, люби те, що маєш. Я не птах і не вмю летіти на сонце з приклеєними крилами. Назбираю трохи грошей і за рік попробую щастя. Може, в університет проб'юсь, а ні, піду в духовну семінарію. Буде ще з мене попик-целебс, аж гей, не одній монахині серце тьохне...

— А соловейко тьохкав — все тьох, та тьох, та тьох... — посміхнувся Іван.

З недалекого гаю, лугів і шуварів відкликнулися птахи цілим вечірнім концертом.

— Що це за птахи раптом тобі завторували?

— Їй-богу, не знаю.

— Може, солов'ї.

— Солов'ї, здається, о цій порі вже не співають. Пильнують своїх самок, а може, вже і малят.

— Мішухи ми. Серед царства звуків не розрізняємо жодного.

— Ми взагалі нічого не знаємо. Гімназія — це г...о, а не наука.

— Не мели дурниць. Ми знаємо латинську, грецьку...

— І фальсифіковану історію, і фальшиві поняття про життя, мораль, світ, боротьбу, — їдко додав Іван.

Поверталися додому, коли вже втомлений місяць спав між колесами Великого Воза.

— Знаєш, що я надумав, — Іван хвацько вдарив друга по плечу, — винеси мій рюкзак, і піду я собі до Коломиї. Сон геть відлетів, промарили, продрімали ми всю нічку над Прутом. Поки сонце зійде, я вдома буду.

— Батько гніватиметься.

— А ти поясни, що я мусив. Щось про Мика вигадай, збреши.

— Як тобі не соромно.

— Ну, гаразд, неси наплечника.

— Як собі хочеш...

Біля хвіртки міцно потиснули руки на прощання, вже штахети розділили їх, а все ще жоден не робив першого кроку розлуки.

— Мабуть, не скоро побачимось знову, — мляво, мов шукаючи стежки до серця друга, почав Іван. — І не хотів би я, щоб між нами залишилося щось недомовлене, нез'ясоване, якесь зернятко неправди. Скажи відверто, щиро, чому ти тоді подер суконку на Модесті?

Юрко здригнувся. Він давно чекав цього питання, воно муляло його, мов тісний чобіт у мандрівці, і водночас радів, що не виринуло в їх довгій розмові.

Сперся на штахети, підпер рукою підборіддя.

— Ти хочеш знати щиро правду?

— Ми завжди говорили один одному правду у вічі, і я думав, що так повинно залишитися назавжди. Що б не трапалося, Юрку, з світом, з землею, з нами самими — ми мусимо жити правдою між собою. Інакше — не варто жити.

— Добре, я скажу відверто. Я зробив це, бо я не міг дивитися на ганьбу найдорожчої мені людини. Я люблю її.

Іван теж сперся на штахети. Їх обличчя наблизилися, майже зіткнулися.

— Я так і думав, — голос Івана знову пролунав бадьоро, спокійно. — Отож — я не помилився. А я, я, видно, ніколи не любив Модести, а тільки фліртував. Бо не побачив тоді її ганьби, мені навіть подобалися її маслосоюзи.

— Замовчи! — крикнув Юрко.

Місяць кинув крізь гущавину саду блідий жмут світла, і в його сяйві Іван уперше побачив на чолі й обличчі друга червоново-сині пруги-близни.

«Він хоч носить пам'ятку від своєї коханої, а що зали-

шилося від Модести в мене? Смак її поцілунків давно вивітрився, порожньо на серці, в душі. І добре мені так, я це заслужив», — думав Іван, спостерігаючи, як важко мучиться, бореться з собою його друг.

— Вибач мені, — тихо вимовив Юрко.

— Це я повинен просити в тебе пробачення, — Іван обійняв голову друга, поцілував. — Але ти знаєш, який я! Більше на язиці, ніж у серці. Не пам'ятай зла. Не вмів я любити і, мабуть, не навчусь ніколи. Це важче за латину. Ну, бувай, брате. До скорого побачення...

Зустрілися аж сьогодні, по п'яти роках.

«Чи повинен він йому все сказати, як другові, братові. Обіцяв же перед хвилиною. Але чи зрозуміє вірно Іван його вчинок, всю складність того, що трапилося між ним і Миколою. Іван швендявся десь за кордонами, де йому второпати смисл взаємин між радянськими людьми, студентами, нові закони дружби. Але ніхто його зараз за язик не тягне. Коли почав, так, будь ласка, викладай начистоту і заокруглюйся, друже, — як любив метикувати було на зборах комсомольський ватажок товариш Борщ. Знати тобі б, що через тижнів два розпочнеться війна, то, певне, і всього того інциденту з Миком не виникло б. А тепер червоній, Недовозе, перед Іваном».

Минули роки, скільки ураганів прогриміло над галицькою землею, три рази змінювалась влада. Іуда продав Христа за стількись там годин... Але ж він не Іуда! Він не продав нікого за ці роки. Просто негарно вийшло з Миколою.

Мика Каштанюка зустрів Юрко пізньої осені 1939 року в колишній бурсі Абрагамовичів. Обом так і не вдалося вступити на студії за Польщі. Радянська влада широко відкрила доступ до вищої школи. Вони були зараховані студентами політехнічного інституту, жили в одній кімнаті в гуртожитку. Юрко пильно відвідував лекції та заняття, ретельно готувався до іспитів, Мико дуже скоро, поринув у громадську роботу. Як колишній комсомолец-підпільник і в'язень концтабору Береза Картузька він з перших днів користувався повагою, його обирали до різних студентських організацій, посилали делегатом до Києва, Москви, Ленінграда, він неодмінно входив до складу президії будь-яких зборів, йому одному з перших вручено в інституті комсомольський

квиток. Незабаром став сталінським стипендіатом, одержав кімнату в іншому, кращому гуртожитку, і давня дружба Мика з Юрком, перервана трьома роками розлуки, так і не розквітла вдруге, і в цьому важко було б будь-кого з них винити.

А з дому тим часом надходили тривожні вісті про батька як урядовця буржуазного суду. Подейкували в Заболотіві, що його вивезуть у Сибір — досить, мовляв, напилися п'явки пролетарсько-бідняцької крові.

Померла з журби, вічного неспокою та давніх хвороб мати. Приїхавши на похорон, Юрко побачив, скрутне становище батька і сестри. Віддав їм усі карбованці, що залишилися від стипендії, повернувся «зайцем» до Львова і вирішив будь-що поліпшити своє матеріальне становище. Бачив одну дорогу — наполегливо вчитись. Склав найкраще іспити, але сталінську стипендію одержав не він, а знову-таки Мико. Нитка спогадів снувалась настирливо, безперервно.

Юрко з успіхів Миколи зробив свої висновки — подав заяву з проханням прийняти його в партію. Навіть не в комсомол — у партію.

«З цього все й почалося, — розмірковує зараз Недовіз, лежачи на лаві в кухні. Він не може відірвати погляду від однієї точки в кутку стіни, і це перешкоджає йому ясно й логічно формулювати думки. Там, у кутку, бореться за свої гаразди павук. Він майстерно облутує, ув'язнює жертву — муху, намагаючись хутчій напитись її крові. — То був мій перший хибний крок. Якби не це, то сьогодні я прямо поглянув би у вічі Іванові, повернув би той його щирий, братерський поцілунок, яким обпік мене під час прощання біля штахет. Як це він тоді сказав: «Щоб б не трапилось, Юрку, з світом, землею, з нами самими — ми мусимо жити правдою між собою. Інакше — не варто жити».

Сумління підказує, що через хвилин двадцять чи сорок, коли ось там, за стіною, сон Івана обірветься і він, міцний, веселий, дружелюбний, увірветься сюди, щоб похмелитися чи поділитись якоюсь своєю новою вигадкою, мусить сказати просто і відверто: «Іване, я винен у смерті твого брата».

Як сприйме Іван це визнання? Які почуття візьмуть верх в його серці — родинні чи світоглядні? Микола — переконаний, стійкий комуніст, це не підлягає будь-якому

сумніву, Іван — стоп'ятьпроцентовий націоналіст, він це підкреслює сам, але, здається, життя вже надщербило його фанатичну віру. Микола, зустрівши брата по той бік барикади, стріляв би в нього без вагання, Іван, — спочатку подумав би і, мабуть, не вистрілив би. Микола — весь в ідеї своїй, Іван — тільки нестямний бунтівник, безтурботний смішко.

Ясно, що смерть Миколи реабілітує його в очах брата. Але чи справді Мико мертвий? Ніхто не бачив його тіла. Отже, я буду в згоді з совістю, коли скажу: «Іване, я винен в арешті твого брата». Або ще краще: «Іване, і я, мабуть, причинився до нещастя твого брата». Адже ніхто не може підтвердити, що тільки на основі моїх зізнань арештовано Миколу. І що ж я такого сказав? Коли на Юрка напали з усіх боків за його соціальне походження (Боже мій, невже писар маломістечкового суду — це стовп буржуазного лжеправосуддя?), нерви не витримали, і він крикнув:

— А син фабриканта і брат відомого націоналіста, — це, по-вашому, відповідний кандидат на комсомольця, сталінського стипендіата і члена всіх, які тільки є, комітетів та товариств?!

— А хто в нас є такий? — запитав голова відкритих зборів. — Ви, товаришу, кидаєте наклеп на наш актив, ми вже навчені досвідом, знаємо ці штучки.

У залі стало тихо. Весь зал обпік Юрка поглядами, чекав. І підвівся тоді з президії Микола, і голосно, спокійно заявив:

— Я такий. Син фабриканта і брат націоналіста Івана Качтанюка, який утік за кордон.

«Микола сам зізнався, не я назвав його ім'я, — виправдує себе Юрко. — Мене тоді охопив невимовний ляк, в мені все завмерло, охляло, я, напевно, не міг би вимовити не тільки його, але й свого прізвища. Чи я винен, що опинився на такому перевалі, де мені забракло повітря і сил, на перевалі повного нервового струсу. Мико був комуністом, Іван — націоналістом. Вони були загартовані у боротьбі. А хто був я? Ніхто, ніщо. Навіть не нейтральний, навіть не безпартійний. Я шукав, тільки своєї стежки в житті. Я не впав нижче, як був. Я завжди стояв на нижчому щаблі, мені не було з чого і куди падати. І сумління моє буде чисте, коли я нічого Іванові не скажу, бо фактично я нічого не зробив.

Чи поступився я перед батьківським заповітом і принципом — у справах великої ваги бути, як скеля, твердим і, як сльоза, чистим?

Батько — син дев'ятнадцятого віку. Я — продукт іншої епохи. Я не хотів жити понад міру своєї епохи, я тільки хотів, щоб вона не викинула мене з сідла. Я залишився в сідлі. І хочу у ньому бути. Це ще один аргумент, що в мене сумління чисте і що мені не треба розповідати Іванові про нещастя, яке спіткало його брата. Я в цьому участі не брав, нічого не знаю.

Інша річ — налагодити взаємовідносини з Іваном. Він пішов штурмувати свій перевал п'ять років тому. Він мені повинен сказати усю правду про себе. Або й не говорити нічого. Це — його воля. Мені здається, що він втопився, і я повинен підбавити свої плечі, щоб відпочив. Щоб набрався сил. І тоді він підніме й мене. Ось чому я втішився, незмірно зрадів, побачивши його».

Іван пробудився ввечері, коли Юрко вже випровадив з шинку останнього відвідувача. Недовіз відпустив додому Ванду, а Ромка попросив піти завчасу до свого мешкання — хоч трохи прибрати. Він приведе Івана, як тільки той розплющить очі.

Іван відмовився від чарки.

— Не похмеляюсь ніколи, — заявив з пафосом у голосі. — Хто не може без цього протверезитися, хай відразу замовляє собі плиту на могилу з таким написом: «Тут спить блаженним сном алкоголік такий-то. Я став ним у день, коли вперше похмелився». Звучить?

— Тоді йдемо до мене на квартиру і почнемо там від початку. «Ab ovo», як казав латиніст.

— Це цілком інша річ! — радо погодився Каштанюк. Вечеря вдалася на славу. Юрко виклав на стіл усе найсмачніше, що мав серед запасів. Багато співали, жартували. Майже не торкалися минулого.

Іван почав плести небелиці про свої пригоди в Австрії. Зовсім випадково назвав ім'я Модести.

— ...Та дама з першого погляду, — тягнув Каштанюк тканину пригоди, наче швець шкіру, — нагадала мені когось дуже знайомого, близького. Але в таких випадках нема коли згадувати. Найперше треба звернути пильну увагу на чоло-

віка. Я оглянув його від ніг до голови, поговорив. Стопроцентний рогац, засліплений у стопроцентну вірність жінки. А вона, шельма, — казка, краса, як тобі передати словами, намалювати — ну, викапана наша Модеста...

Іван замовк, тарабанив по столу пальцями ритм «Останньої неділі» і, позіхаючи, враз запитав:

— Що з нею сталося? У Коломиї нічого про її долю не знають. Тітка втекла за кордон ще в тридцять дев'ятому, а Модеста ні за совітів, ні тепер ані разу не з'явилася в місті. Чи не пропала часом?

— Ні, вона тут, у Львові, — Юрко відчув на скронях краплі поту. — Працює лікарем у мікробіологічному інституті, яким керував до війни професор Вайгель. Протитифозну сиворотку виробляє.

— Словом, годує вошей, — байдуже посміхнувся Іван. — Ти зустрічаєшся з нею?

— За п'ять років бачив два рази. Не говорив ані разу.

— Дивак ти. Невже ж і в тебе так швидко пройшло захоплення?

Мусив схилитися, майже прилягти до столу, щоб придушити біль.

— Ні. Я й досі люблю її так само, як тоді.

— Іван співчутливо покрутив головою.

— Це вже гірше.

На цьому розмова про Модесту обірвалася. Юрко випростався.

— Знаєш, Іване, що я зараз подумав? Залишайся, доки хочеш, у мене. Щоб не говорити банально і сентиментально: мій дім — твій дім, я скажу відверто: мені саме такий, як ти, потрібний. Твоя постава, твій тенор, твоя сила...

— Одним словом, тобі потрібен дужий швейцар, — зареготився Іван. — Дивись, щоб не розчарувався. Коли я жив у Кракові, один ресторатор найняв мене на таку ж посаду. Але на другий день звільнив, бо, напившись, я повикидав усіх його найжаданіших, найвпливовіших гостей.

— Ні, Івасю, я кажу серйозно. Мені дуже і дуже потрібен зараз ти, саме ти, а не будь-хто інший. Я вірю, що ми разом піднімемося на перевал, на якому так хотів мене бачити мій покійний батько.

— Твій батько помер? Ти й не говорив нічого. — Іван

встав, склав пальці, щоб перехреститись, але не підніс руки до чола, махнув тільки нею і винувато сів. — Коли ж це сталося?

— Батько більше року чекав, коли його вивезуть на Сибір. Вже звикся з цією думкою, спакувався і навіть часто у вікно виглядав, чи не їдуть по нього. А одного ранку, навесні, заходить листоноша і вручає лист. Розірвав, пробіг очима, заплакав і схилився на стіл. Листоноша чекає, чекає, коли батько підніметься, бо лист був рекомендований і треба посвідчити його одержання. Увірвався в листоноші терпець, підходить до батька і дивиться... А в листі повідомлення про призначення батькові довічної пенсії.

Іван узяв у руку чарку, встав.

— Я завжди люблю говорити: життя повне маленьких радостей і тихого смутку. Я перефразовую, відповідно до свого світосприймання, афоризм одного письменника, який твердив, що життя — повне непорозумінь і глибокого смутку. Мабуть, цей письменник знав життя краще від мене. Що ж, Юрику! Я згоден. Мені зараз нічого робити. Стецько до свого уряду міністром не взяв, тепер і його уряд німці розігнали. Поки що ніхто мені не доручає формувати новий уряд. Я маю час. І можу почекаати, чи, вірніше, перечекаати цей час у тебе. Тільки з однією умовою — ти мій друг, мій брат. Я — твій друг, твій брат. Твоя мета — перевал, багатство, моя — свобода. За здоров'я!

Дзвін кришталевих чарок нагадав Іванові його далеке-далеке дитинство, батька і брата Миколу.

РОЗДІЛ VI

А братик був поруч, через три квартали, в одній із квартир червонокам'яних залізничних будинків на вулиці Городецькій.

Радянські органи безпеки і не думали арештовувати комсомольця Миколу Каштанюка, стійкого і випробуваного борця революційного підпілля, в'язня санаційних тюрем та концентраційного табору Береза Каргузька; невтомного організатора радянського життя на Львівщині. І коли в перший день війни в міськкомі партії складали списки тих

комуністів, які мали залишитися в тилу у ворога, Каштанюк зголосився добровольцем. Він розповів про інцидент на відкритих партійних зборах політехнічного інституту і переконливо довів товаришам, що кращої кандидатури, ніж його, зі свічкою в білий день не знайдеш.

У кожній тюрмі, мабуть, є запасний вихід, тільки перед в'язнями він, напевне, рідко відкривається. Мико саме ним і скористався. Студента Каштанюка, обвинуваченого в належності до організації українських націоналістів, що готувала диверсійні акти в місті, запроваджено до тюрми через головний вхід, з вулиці Сапегі. А через дві години з бічних дверей тюрми, з вулиці Лонцького, вийшли двоє у поношеному, заяложеному форменому одязі, з пукатими валізочками, по яких у всьому світі пізнаєш львівського залізничника всіх часів. Документи одного з них свідчили, що лінійний робітник Павло Васильович Мовчун, 1916 року народження, направляється з Стрийського депо на працю в депо-Захід, що йому надається квартира з однієї кімнати та кухні в будинку залізничників. Тільки надто причепливий фізіономіст міг би пізнати в цьому залізничникові студента, якого кілька годин тому ввели під багнетами до приміщення тюрми.

До трійки підпільників, в якій Павло мав вести бойовий сектор, входили завідуючий трестом ресторанів та їдалень Львова Гнат Трохимович Маняко і заступник секретаря комітету комсомолу Орест Володимирович Капуста. Обидва залишалися на легальному становищі. Орест нещодавно одружився з родовитою львів'янкою — лікаркою, в сім'ї якої аж кишіло від націоналістів дрібнішого і грубшого калібрів. До того ж, як син репресованого в тридцятих роках куркуля, він міг бути незадоволений радянською владою. Йому доручалося ввійти в кола української інтелігенції, зокрема, лікарів, і серед них знайти надійних людей для підпільної боротьби з окупантами, забезпечити необхідну для організації медичну допомогу.

Маняко ж славився як широка душа, свій хлоп'яга, гульвіса. У свої тридцять сім років він все ще ходив парубком, любив веселе товариство, упадав за жінками. По цій клятій «жіночій лінії» не раз гірко каювся, але це й була його ахіллесова п'ята. В обкомі і в міськкомі не сумнівалися

у беззавітній відданості Гната Трохимовича ідеалам партії. Шістнадцятилітнім хлопчиною під Тернополем пристав до будьоннівців, ділив з червоноармійцями і радість визвольного походу, і гіркоту, біль відступу. Був учасником славного рейду Мельничука та Шеремети на Чортківщину восени двадцять другого, і йому, одному з небагатьох, вдалось, наче завороженому, вийти цілим з усіх битв, щасливо прорватися через три кільця оточення, двічі переплисти Дністер і повернутися на радянську землю без єдиної подряпини на тілі. Служив потім чи не в усіх кінцях Радянського Союзу. Бив японців під Халхін-Голом, його рота першою перейшла Збруч у тридцять дев'ятому, і ніде куля не чіплялася бійця. Тільки під час фінської кампанії зрадила хлопця доля — холодний осколок заліза і досі носить під серцем. Змушений демобілізуватися, поїхав у давні рідні місця. Приїхав до Львова, і тут став завідуючим трестом. Та ще яким — директором над директорами! Наче забув, що ще недавно носив військову форму, нікому ніколи (навіть при чарці!) і словом не згадав про бойові походи, весь увійшов у гастрономію та маленькі амурні грішки, для яких забракло часу за суворої юності. В перший день війни з фашистською Німеччиною з сьомої ранку чекав під дверима міськкому, його мало не забрали патрулі: не хотів піти від будинку — і все.

— Не можу, на жаль, взяти зброї на плече,— гірко скаржився секретареві, — але дармувати і в цій борні не збираюсь. Дозвольте залишитися для підпільної роботи в тилу ворога.

Його призначили керівником однієї з груп — саме тієї, куди ввійшов і Мико.

Втрьох провели кілька нарад, зустрічей.

Коли у Львові люди мало що не билися за місце в автомашині, коли вереск і лемент горя народного піднімався понад вежі міста, вище позолочених куполів митрополичого собору Юра, коли вулицями вже сновигали тіні завтрашніх опричників, терористів і грабіжників, коли вибухали бомби і виривали з тіла міста-красеня шматки архітектурних шедеврів, трійка підпільників, замкнувшись на квартирі залізничного робітника Павла Мовчуна, розробляла до деталей плани майбутніх операцій, налагоджувала мережу свого активу, палко, принципово обговорювала кожну дрібницю.

Одного не передбачили — що на конспіративну зустріч о десятій ноль-ноль першого дня окупації, крім господаря квартири, не з'явиться ніхто з них.

Мовчун просидів у кімнаті до вечора. Все ще надіявся, сподівався. Тисячі різних гадок, припущень лізли до голови, стукали об мозкові оболонки. І були серед цих здогадів такі, від яких кров холола і слизька гадина мостилася біля джерела великої віри — серця. Біг до кухні, змивав гарячі скроні водою — відкидав геть ці недобрі зміїні сумніви, підшепти.

Надвечір, озброївшись маленьким браунінгом, пішов до центру міста. Вулицями бігли, поспішали поодинокі перехожі, що другий нав'ючений, наче верблюд. Чого тільки не несли на собі ці мерзотники! Навіть шафи, що їх, певне, витягли із покинутих квартир. Де-не-де зустрічалися німецькі солдати. Ішли засмаглі, дужі, рослі, з підкоченими рукавами, наче різники, які ось-ось почнуть свою криваву справу.

Біля собору горіли якісь склади, навколо стояли групи солдатів — у німецьких мундирах, але з жовто-блакитними пов'язками на рукавах. Павло зупинився оддалік, сперся об каштани й уважно почав придивлятися до облич цих воїнів.

«Це, певне, той легіон Шухевича, про який шепталися в останні місяці перед війною націоналістично настроєні студенти інституту. Можливо, що серед цих «молодчиків» він побачить і свого дорогого братика. Братика? — здивувався раптом і скартав себе в думці. — У Павла Мовчуна нема ніякого брата, він сирота з Прикарпаття, виховувався в отців Василіян у Жовкві, потім втік і бив байдики у Львові, Стрию, Перемишлі. За дрібні крадіжки його заарештували в Дрогобичі, засудили на два роки в'язниці. Визволений з тюрми радянською владою, він трохи статечніє і йде працювати на залізницю. З травня у Львові, більшовики дали йому яку-таку квартиру, інакше — фіга з маком-пастернаком — робив би на них. Зараз знову почне байдики бити, хоч, може, коли німці створять йому відповідні умови, то й залишиться на залізниці. Праця на свіжому повітрі йому до вподоби. Взагалі, він любить усе свіже — повітря, враження, жінок, роботу, владу».

І все-таки Івана Каштанюка він не побачив серед українських вояків у гітлерівських мундирах, від яких стародавня площа біля Юра позеленіла.

Спускається вуличками і щораз частіше натрапляє на сцени жахливих знущань. Вулицею Крашевського дві дебелі жінки женуть третю — обідрану, скривавлену, майже голу.

Внизу, біля входу до парку, звалили її на землю, вчепились у волосся.

Нерви у Павла — не посторонки. І хоч він намагався не бачити і не чути нічого, що діється навколо, це йому не вдається. Поволі, аж пальці горять і болять, засуває руку в кишеню, намацує залізо зброї. Пальці остигають, холодніють, він виймає гребінчик і дрижачими руками зачісує розпатлане, м'яке від наелектризованої вологи волосся. На вулиці Словацького юрба обступила кремезного, вродливого мужчину його віку. Зірвали з нього елегантний піджак, вихопили з рук шкіряний лікарський чемоданчик.

— Я до хворої... Я лікар... — пручається, просить...

— Ти — більшовик! — кричить батяр з роз'ятреними, червоними від збудження очима і рве з нещасного білу шовкову камізелку.

На Сикстуській Павло затримується на тротуарі напроти вікон квартири Маняка. Жіночий силует пропливає двічі за прозорою фіранкою широкого вікна. Потім чорна паперова штора падає десь з-під стелі, наче Гільйотина, і відрізає Павлові будь-який контакт з внутрішнім світом мешкання.

«Мабуть, дружина. Молода дружина Маняка. Якось признався — хоч напіввуркотливо, наче мрук, що одружився нещодавно. А то парубкував усе».

Виходить на Гетьманські вали. Сліпить очі стовп вогню з-за пам'ятника Собеському. Павло завжди любив годинами дивитися в багаття, розкладене десь у карпатських нетрях, а великі пожежі залишали незатертий слід у його душі. Мабуть, тому, що одним з перших дитячих вражень, які прийняла його свідомість, була несамоविта пожежа сусіднього з їх хатою млина над Прутом у Коломиї. Вони з Івасем, трилітні малюки, пережили тієї ночі глибоку трагедію, вогонь назавжди запалив їх серця, вони взяли його з собою у життєву мандрівку.

«Хто це — вони? Який Івась? Чого це він знову згадує

чужі переживання? А може, Павло Мовчун також заворожений своїм вогнем?»

Горить пам'ятник Дружби народів. Його тільки недавно поставили — дерев'яний, тимчасовий. Студенти політехнічного інституту брали активну участь у його спорудженні. Він ні, в нього не було часу на конкретну працю. Але пам'ятник сподобався. Виростав з багатьох алегоричних постатей, завершувала ансамбль символічна пара — робітник і селянка, із серпом і молотом. Тепер усі ці постаті обвуглені, лежать ниць, купа попелу залишилась з символів та алегорій.

Підходить ближче, хоч знає, що це небезпечно. Але він мусить — вогонь же! Снуються тіні, тіні проходять крізь вогонь і не обпікаються. А людина, яка пройде через весь вогонь війни, чи не обвуглиться? Яким вийде він з цієї пожежі?

Бачить, як якісь типи приносять книги, кидають у вогнище. Горять, мабуть, твори класиків марксизму-ленінізму. Рука знову поволі сягає до кишені, де браунінг.

Тільки на третій день Павло довідується, що Гната Трохимовича заарештували німці відразу ж, вранці 30 червня, коли виходив із квартири. Випадковий це арешт чи початок планомірного винищення підпільної організації? І звідки могло гестапо чи абвер напасти на слід Маняка? Невже зрада? В усякому разі, йому не можна далі перебувати на своїй квартирі. Перейде до машиніста Ломаги, який живе в іншому під'їзді, Павло вже встиг заприятелювати з ним. З його мешкання добре видно весь провулок — коли б ішов Капуста, Павло побачить.

Орест Володимирович, однак, не з'являвся, хоч уже минув перший тиждень фашистської окупації. Кілька днів Мовчун чатував на перехресті, недалеко від будинку, де жив Капуста. Не зустрів. Нарешті запитав двірничку. Вона відповідала скупко, неохоче. Їх не було з першого дня. Обох докторів. У квартирі — якісь родичі. Ні, вона не має уявлення, куди виїхали. Люди тепер стали мовчунами.

Павло гірко посміхається.

«Це правда. Люди зробились мовчунами. І він став Мовчун».

І раптом одного дня він почув голос Капусти по радіо.

Колишній комсомолец, член підпільної трійки, залишений для боротьби з фашистами, вихваляв новий лад. Ось ким ти виявився! А скільки палких, патріотичних слів було кинуто тобою за короткі дні спільної підготовки до боротьби з фашистами. Що сталося, що трапилося з тобою? Чи ти вже тоді був зрадником? Чи звіриний страх заволодів твоєю мізерною душею вже після того, як місто зайняли німці? Ти видав ворогові Маняка чи ні? І чому на мене не доніс? А може, доніс, тільки якийсь особливий щасливий випадок врятував мене? Ти, Оресте, відповиси на ці важкі питання, бо інакше бути не може. Відповиси! І коли з'ясується, що ти не тільки дезертир, але ще й останній негідник та зрадник, я вб'ю тебе.

Шість днів наші пістолети лежали разом, ти брав у руки мій браунінг, я стріляв з твого кольта, шість днів вони говорили один з одним, як наші серця. Ти, якимось випробовуючи його, сказав упевнено: «Не хотів би я носити голови того, в кого ти націлиш браунінг. Б'є без промаху». Сьогодні коло замкнулось. Коли ти, Оресте, зрадив, а це, певне, так, то ти і носиш цю голову. Поки що носиш. Але недовго. Це жахливо. Першу кулю послати не залятому ворогові, який напав на твій дім, вбиває твоїх батьків і братів, гвалтує твоїх сестер, топче твою землю, а вчорашньому побратимові, який зрадив. Чому ти так низько впав, Оресте?»

Кілька днів Мовчун вистежував Капусту. Врешті натрапив на слід. Дізнався, коли в радіо платять гонорар за виступи. Орест зголосився по свої тридцять срібняків. Мовчун ішов назирцем за Капустою вулицями Баторія, Кохановського, Конопницької. З Зеленої біля інституту Вайгля колишній комсомольський активіст звернув на Черешневу.

Ліворуч був пустир, незавершені будівлі обросли чагарником, бур'янами. Саме тут Павло догнав лікаря, міцно захопив його за рукав, залізною п'ятірнею в'ївся в тіло. «Ані слова!» — процідив крізь зуби і мов мертвого пхнув у темну щілину кам'яних руїн. Повернувся через півгодини сам.

З трійки підпільників залишився один. І керівник, і солдат. Вільний у межах власної дисциплінованості. Обмежений в діях власною свободою. Боець, який міг скласти зброю безкарно. Людина, віддана на суд совісті. Один по собі.

У «Львівських вістях» прочитав своє ім'я між жертвами більшовицького терору. Це розвеселило його, відірвало від тяжких дум, якими були сповнені щерть всі його дні і ночі. З якою радістю він написав би спростування до редакції. Як листа запорожців до султана. Але йому не вільно цього вчинити. Він повинен бути мертвим. Для того, щоб жити, боротися, здійснювати наказ, доручення партії.

Він не може бути самотнім. Мусить іти до людей, своїх людей. Вони поруч з ним, це він добре знав, їх цілий легіон, але треба вибрати найдостойніших. Помилитися не має права. Його спитають про виконання завдання. Він рапортуватиме в день перемоги за трьох, тому він мусить жити і боротися за трьох. Ломагу можна вже сьогодні посвятити в справу.

Знає і третього. На місце того, хто виявився не гідним довір'я, хто зрадив.

Ломага дещо тямить у піротехніці. Трішки і він, Павло, знає її закони. Вибухові матеріали є, хоч і небагато. Сконструюють петарду і кинуть її в неділю на фашистських головорізів.

Підвів годинниковий механізм. Чуйний слух німецьких агентів вловив рівномірне цокання. А все так добре складалося! Ломага передав петарду своєму знайомому, робітникові сцени Закаблуку, той підкинув пекельний механізм з підвального вікна театру. Якраз у хвилину, коли музика грала бравурний марш, а губернатор Ляш приймав хліб-сіль від «представників» українського народу. Лягла петарда, ніби закопчений камінь, біля стіни театру, за три метри від високих гітлерівських сановників. Якби музика римполила свій марш ще хвилин чотири-п'ять! Для багатьох був би це останній Марш. Але, на жаль, не вийшло. Барабани замовкли, почулось цокання бомби. Петарду знешкоджено. Справа закінчилась надзвичайним переполохом серед німців, їх втечею. Гестапо оточило театр. Але директор поклявся, що всі його артисти виступали на параді, а з чужих нікого в будинок не впустили. Це просто комуністи поклали бомбу і завчасу втекли.

Закаблук збіг у підземелля, і там серед лаштунків пробув цілу ніч. Поцастило.

Непоказний на вигляд, безпорадний в особистому житті, Закаблук виявився просто геніальним терористом. Спокійний до меж неймовірного, людина без нервів. У нього щодня виникає якась нова ідея боротьби, він весь у помислах, шуканнях, не вдовольняє його жоден успіх. Шкода й говорити про якусь дисципліну, а про тверді рамки підпільного підпорядкування — і поготів. Саме тому Мовчун поки що не втаємничує його в свої плани, не втягає в ядро майбутньої організації. Досить того, що Закаблук усім єством ненавидить німців, бажає якнайбільше дошкулити їм — хай би не лізли в чужий город!

Павло у ті дні рідко виходив з квартири Ломаги, хоч і розумів, що так довго тривати не може. Мабуть, треба йому повертатися до свого мешкання, розглянутися за будь-якою працею, зажити зовні так, як інші. Був упевнений, що Капустя явочної квартири не видав гестапівцям. Він перед смертю присягався, що і Мовчуна не згадав. Негідник просто боявся будь-що натякнути про справу, в якій і сам брав участь. Думав, що одним Маняком викупиться перед німцями, здобуде їх довір'я і спокій в житті. Щодо останнього — не помилився. Спокій забезпечений йому назавжди. Виявляється, що навіть зрадником небезпечно бути наполовину. Якби Орест доніс і на нього, Павла, мабуть, зберіг би довше своє куценьке, підле життя.

Надвечір Павло вирушає на Залізничний базар — купити трохи продуктів. Не така це легка справа, але якщо заплатити шалені гроші, що-небудь можна дістати.

Присмерком сновигають по базару різні типи, ніхто на нього особливої уваги не зверне... А втім, Павло швидко купує що треба і повертає додому. Враз ховається за виступ муру...

З шинку «Оселедець на ланцюзі» вивалюється Іван, його підтримує Юрко. Павло завмирає. «Так ось де зустрілися ми з вами, братці!» — думає Микола, але відразу ж примушує себе не дивитися в їх бік, він — не Микола Каштанюк і не знає, хто вони. Скулившись, проходить мимо.

Уранці Недовіз — поголений, умитий — довго вовту-твся біля жалюзі, яке ніяк не піддавалось, не злітало вверх. На плечима в Юрка виросла юрба, базарним людям, наче богутам, вже раненько вискакує пипоть на язик — жадають їсти. Знайшлися охочі допомогти.

— Треба спершу трішки вниз потягти, а потім вже фукнути з маху вгору, — радив один.

— Коліном притисни, як бабу, і відразу пустить, — кричав інший.

— А диви, не пускає. Залізо — не баба.

— Бувають і баби залізні.

— Не зустрівач — чванився ззаду якийсь молодик.

— А я і не дивуюсь. Жінки жаліють шмаркачів. Завжди радуть дитині поссати.

Юрба зареготала, чванько заховався за ріг будинку.

З брами викотився, наче барильце, якому раптом припаднали ноги та голову, швець Процайлик, позіхнув до серця, розправив плечі. Побачив збіговисько, і безцеремонно розпихаючи животом цікавих, пропхався до дверей.

— Моє шанування, пане інженерку срібненький! Раненько ви сьогодні, ранесенько. Не спиться молодому, золотому — одному, — майстер сміявся всією фізіономією, наче хтось маску клоуна повісив йому на лице. Раптом здивувався, маска застигла. — А це що за затримка. Не йде?

Витер об фартух руки.

— Не йде, — заклопотано мовив Юрко, тиснучи важкі, наче, залізні, порепані та обсмалені пальці Процайлика.

Процайлик примруженим оком обстежив жалюзі.

— І фактично не піде. Хтось уночі майстрував. Дивіться, мій шанований інженерку, на цю свіжу пропуклину. Додатком, видно, підважували, і шматок цієї паршивої ремізи заскочив за триби. Цікаво, коли це їм фактично тут навалило — коли відкривали чи вже як говорили «на добраніч». Мабуть, коли зачиняли, бо заDIRки набакрилися вгору. — Штовхнув легенько Недовоза в живіт, спитав конфідеційно:

— Горілки багато було в буфеті?

— Трохи, — невизначено мовив Юрко.

— Тоді спишіть її на мишей. Я ж вам казав: не залиша-

ти нічого в буфеті. Щурів тут до біса, і на двох ногах — теж.

Юрко бив молотком по жалюзі, нервувався. Його боліла голова, вчора випив понад свою норму. Злий був на Ванду, що їй досі не з'явилася на роботу, хоч і просив її прийти якнайраніш. Не був певен, чи Роман, якого послав ще вдома на базар, накупить продуктів.

— Тут без Кривого Дзюнка не обійдеться, пане інженере золотий, — розтягаючи кожне слово, заговорив знову Процайлик, — і дуже фактично, як зичу собі легкої смерті, і не обійшлося, не о-бій-шлося, — повторив значуще.

Послали по слюсара. Поки Кривий Дзюнко з'явився, зі своєю елегантною, із замшевої шкіри, валізочкою, юрба розійшлася. Звістка про злам, і передусім мала надія на те, що в буфеті залишилося що-небудь випити, погнала «пипотників» в інші шинки.

Слюсар був увесь такий же елегантний, як і його валізочка зі знаряддям. Мав, певно, під п'ятдесят, а виглядав на десять років молодше завдяки дбайливому доглядові за своїм лицем, руками, одягом! Якщо можна говорити про своєрідну інтелігенцію цього району міста, то Кривий Дзюнко, безсумнівно, належав до неї.

— Похмелитися буде? — сказав удавано поважно, приклавши палець до ока і потягнувши вниз долішню повіку.

— Відкривайте! — Юрко злився ще дужче, він прочитав у очах слюсара збиткування.

Кривий Дзюнко (який, до дідька, кривий! Простіших, зграбніших ніг, мабуть, ніхто з чоловіків у всьому районі не мав!) поклав обидві долоні на жалюзі, наче лікар, що пальцями обмацує живіт хворого. Маніпулював так хвилину, дві, потім раптово пересмикнувся весь, зігнувся й сильним поштовхом руки шарпнув за нижній гак. Жалюзі з болісним свистом побігло вгору і сховалося за яскравою вивіскою — найкращим витвором Тита Люстерка: кухоль пива та оселедець, прив'язаний ланцюгом до пляшки, з-поза якої виглядало одухотворене, райське обличчя якоїсь базарної Венери.

Від жалюзі до внутрішніх дверей — три східці, і в Юрка тричі підкошувалися в колінах ноги, поки натиснув ручку. Двері відчинилися безгучно, у ніздрі вдарив затхлий запах. Процайлик черкнув сірника. Два шури — сірі, рослі, вгудо-

вані — вишмигнули з-під прилавка, на мить обернулися до світла і подріботіли через поріг до другої кімнати. Зойкнула заліззяка, дряпнувши підлогу, — ні, Дзюнко не поцілів у гризуна.

Юрко подивився на шинквас, ввімкнув світло. Зігнувся, пошукав у куточку — заховав там звечора кілька пляшок. Не було жодної.

— Ось де сліди розкоші! — долинув до нього оклик Процайлика з другої кімнати.

— Добрі хлопці! — гукнув звідти ж слюсар. — Залишили пляшку на похмілля.

Важкою ходою вийшов Юрко з-за прилавка. Кілька відвідувачів наперли на нього, питали, чи скоро наб'є бочку. Заходили інші, сідали за столики, розкладали свою закуску. Хтось уже хропів у кутку. Колесував по підлозі дурний Франьо. З другої кімнати долітали голоси — про щось сперечалися між собою Дзюнко і Процайлик. Під Юрком знову підігнулись ноги.

— Буфет ще не працює! — люто кинув скоріше для того, щоб власний його голос збудив у ньому нові сили боротися і встояти на своєму посту — Відкриваємо о дев'ятій.

Ніхто не зрушився з місця.

— Говорила-їхала, пішли до Манліхера! — зареготав голос з кута, мабуть, пробудився відвідувач, який хропів.

Недовіз вийняв з кишені ключі, затарабанив ними по прилавку.

— Прошу всіх вийти, — він намагався надати своєму голосові якнайвладнішого тону, — вночі невідомі злодії пограбували буфет, і зараз прибуде німецька кримінальна поліція. Німці не жартують!

Це повідомлення одразу вплинуло. Відвідувачі схопилися із стільців і без «бувайте здорові» залишили приміщення.

Один тільки дурний Франьо, нічого не зрозумівши, гасав далі по кімнаті та викрикував: «Раньо, Раньо!»

— Навіщо відразу поліція, все це галу-балу, — Кривий Дзюнко, дивився на Юрка ледь зневажливими, холоднуватими очима. Він узяв з рук шинкаря ключі, замкнув вхідні двері — У свої справи ми ніколи не залучаємо фараонів *. Все полагоджуємо між собою самі. Вірю, що й зараз домо-

* Так називали поліцію.

вимось. Ось ваші ключі. Ви можете бути кілька хвилин моїм гостем у вашому ресторані? У тій, другій кімнатці, де вже чекає нетерпляче наш спільний друг — золотий майстер Процайлик. Недовіз пішов мовчки за слюсарем. Спантеличений до краю, не спромігся на будь-який протест. Переступаючи поріг, встиг все-таки наголосити твердо:

— Наскільки мені відомо, німці стріляють злодіїв і грабіжників на місці.

— Звичайно, якщо зловлять на гарячому, — Дзюнко взяв Юрка під руку, повів до столика.

Недовіз поволі опанував собою. Хотів було заявити суворо, що, поки він тут господар, діятиме згідно зі своєю волею, але глянув — і завмер від несподіванки. Забув язика в роті. Зрештою, не було потреби виголошувати мертві слова. Юрко збагнув, що не він господар у своєму шинку.

На столику вишикувались півколом його зниклі пляшки з горілкою, всі вісім, цілі, закорковані. Тільки одна була дополовини надпита, але Юрко так ніколи і не дізнався, чи пили з неї нічні птахи, чи відкрив пляшку Процайлик.

Процайлик стояв під вікном, він шкірив до Недовоза зуби, посміхався по-своєму, всім ласкавим добрим обличчям, але видно було, що почуває себе в цьому становищі ніяково. Він навіть не відкривав уст, що здавалось неймовірним.

— Тепер ви, пане інженере, вже, мабуть, все зрозуміли, — Кривий Дзюнко витягнув із внутрішньої кишені сурдута білосніжну хустину і накрив нею пляшки. — Ця кнайпа була нам завжди як рідна домівка. Якраз ця — не інша. І за Польщі, і за радянських часів, і ще за небіжчика Франца-Йосифа. Мусить залишитись нашою і тепер. Вам волосок з голови не впаде, коли йтимемо разом, рука в руку. І нічого особливого не будете для нас робити. Тільки щоб завжди двері кнайпи були відчинені для своїх хлопців. Інколи і на всю ніч. А вчора ви зволили раніше закрити, тому й погнівалися хлопці і зайшли вночі непрошеними. Вашого ніхто не рушив. Ось повні пляшки, ось гроші за півлітри.

Юрко почував себе, як у чужому тісті, мов на голках стояв, пригнічений, нерішучий. Що робити, як поведистись? Не сумнівався, що Кривий Дзюнко, гершт всемогутнього барзального клану, коли захоче, скрутить його в баранячий ріг.

З таким краще жити мирно і в злагоді. Але чи помалу не втягнуть його в свої небезпечні сіті, як павук муху?

Процайлика, мабуть, мучили такі ж сумніви. Підійшов до Юрка, ласкаво, по-дружньому взяв його за руку.

— Коли подають — беріть, такий закон у кожному інтересі.

Юрко взяв з рук Дзюнка чарку. Процайлик відразу повеселів, лице його розпогодилося, зацвіло.

— А коли б'ють, інженере мій золотий, тікайте. Фактично так найкраще, щоби-м смерть легку уздрів.

— Не наставляй, Дмитре, інженера на помилковий шлях. — Кривий Дзюнко підняв келишок угору. — Коли б'ють — бий міцніше, друже, спритніше. Особливо тепер, а то поб'ють нас шваби. Вже- починають щипати нас. Ну, за ваше здоров'я!

Випили.

— Ще, пане інженере, одна справа, так би мовити, і приватна — ваша і дипломатична — наша, — слюсар говорив поволі, добираючи властивих дипломатичному лексикону ві висловів. — Я вже мав приємність згадати, що нова влада цікавиться нашим побутом, спускає на нас своїх собак-агентів. Однією з таких є ваша дримба — буфетова. Ванда навіть не курва, серед проститутток трапляються порядні жінки, а вона просто шельма над шельмами. За Польщі доносила, а тепер уже не раз бачили її на порозі кримінальної поліції. Женіть її до всіх чортів, і чим скоріше ви це зробите, тим краще і для вас, і для нас. Погана вона.

Часто справджується приказка — про вовка помовка... На Ванду давно чекав Юрко, але її стукіт у двері почув тільки зараз.

— Вже квандранс стукаю і стукаю, — мовила невдоволено, заходячи до зали.

Юрко з подивом звів на неї очі, Кривий Дзюнко повторив свій маневр, з долішньою повікою і випалив сердито:

— Ти ще достукаєшся!

Він намірився чвиркнути скрізь зуби, щоб виявити цим своє презирство, але в останню мить стримався.

— Достукаєшся! — загарчав.

Вийняв з валізочки берет, натягнув на голову. Попроцався в коридорі.

— Коли матимете будь-яку потребу — дайте знак, можна через па́на Процайлика, він знає, де мене шукати.

Пішов, не оглядаючись. Майстер висунувся за ним боком, весь час винувато кланяючися Недовозові.

У кухні вже господарювали, готували сніданок Іван та Роман. Повідомлення останнього не були втішними — крім курей, йому не вдалося купити ані кілограма телятини, свинини чи волонини. З сіл не підвезли, мабуть, недавня облава на всіх базарах міста, в поїздах та по дорогах зробила своє, налякала селян і спекулянтів.

— Не. йде гора до Магомета, — мовив роздратовано. Юрко, — треба самим їхати на села. На м'ясника Косовського надія мала — що це п'ять-десять ковбас для такого підприємства? Курям на сміх! Пошлемо Ванду, хай доведе, що вона мастак до всього.

У кількох словах переповів друзям вранішню пригоду. Ширше — про Ванду.

— Мені Зонька також говорила, — втрутився в розмову Роман, червоніючи на обличчі, — що наша буфетова — погана жінка.

— Доведеться звільнити!

— Це та, що вчора на мене все луп та луп очима? — запитав Іван. — Віддайте цю справу в мої руки, постараюсь розв'язати її так, щоб і вовк ситий був, і кози — цілі.

— Гарзд! — Юрко легше зітхнув. — Записуй доручення номер один.

Відкрили шинок щойно по одинадцятій годині. Поки поснідали, поки Юрко вичитав Ванді за спізнення на роботу, поки прийняли пиво, закотили бочки в пивницю, приладнали апарат і напompували повітря, наготували закусок — велика стрілка годинника на недалекому костьолі Ельжбети двічі обійшла циферблат.

— Втрачено чимало грошей, — бідкається Юрко, — суботнього ранку торгівля в шинках жвава.

Він розпоряджається поки що не шинкувати пивом. Краще обидві бочки залишити на вечір, компанія повинна зібратися грошовита, гонорова.

Заходять як перші відвідувачі пенсіонери-професори Мальчинський і Пальчинський, вони раді, що немає пива

і людської товкотнечі в шинку. Самі цим питвом не захоплюються, вип'ють двічі по малій літератці горілки, не закушуючи (це ж перед обідом!), і вдосталь наговоряться, бо ніде так легко не дискутується, ніде у світі розумні думки не народжуються так, як у шиночку.

Випивши першу чарочку, Пальчинський бере колегу під руку і веде його через обидві зали до стіни, там по-солдатському повертаються, і тепер Мальчинський проводить під руку друга назад. Розмова за кожним поворотом розпалюється, гострішає. Тема дискусії — одна, вічна. Про значення числового символу — «а ім'я його сорок чотири» — з безсмертного твору Адама Міцкевича «Дзяди». Мальчинський, вихований на творах французьких енциклопедистів-раціоналістів, захищає думку, що символ цей абсурдний, не має ніякого конкретного значення, бо не міг поет, хай він буде і визнаним народним пророком, передбачити будь-які події в житті нації і подати їх у числовому символі. Це, прошу колеги, просто смішно. Пальчинський з усією серйозністю просить професора Мальчинського не сміятися з таких важливих, величних життєвих проблем, категорично забороняє йому глумитись над геніальним образом майбутнього Польщі, замкненим у символі «а ім'я його сорок чотири». Він, Пальчинський, метафізик, ідеаліст, палкий прихильник філософії великих німців Канта, Фіхте і Шопенгауера, вірить у трансцендентальність ідей, явищ, трансформацію людського життя.

Зупиняються біля шинквасу, обидва в незвичайно збудженому настрої, обидва-переконані в абсолютній правоті своїх доводів. П'ють по другій чарці, платить раціоналіст, що, однак, ніякого впливу на дискусію не має, ні до чого не зобов'язує, бо за перший тур платив ідеаліст-метафізик.

— Повертаючись до попередньої теми, — говорить Пальчинський і, забувши обернутися, бере під руку колегу. Вони задкують поволі, розмірено, не помітивши в цьому ніякої ненормальності. Кожний зосереджує свою увагу виключно на цьому нескінченному діалозі, — я дозволю собі на основі довголітнього аналізу дотичного числового символу поставити нечувано сміливу гіпотезу — Міцкевич своїм генієм віщує, що сорок четвертий рік, конкретно тисяча дев'ятсот сорок четвертий, стане знаменною віхою, переломним

пунктом в історії нашого народу. Я дозволю собі розшифрувати детальніше символ-пророцтво: за три роки наша скривавлена вітчизна стане на правду вільною, незалежною, суверенною, ми відберемо раз назавжди від пруссаків наші західні землі, почнеться славний, золотий вік Польщі. Все це Міцкевич передбачив, вклав у геніальну строфу: «А ім'я його — сорок чотири».

Пальчинський, глибоко схвилюваний геніальністю свого відкриття, гордо змахує головою, вдаряється нею об стіну, хапається рукою за набитого гудза і не може надивуватись, як це сталося. Адже йшли поволі, обережно, як і личить таким людям, як вони.

Тим часом, коли професори зайняті своєю глибокодумною дискусією, під дверима проходить інший дідок — сусіда з будинку, що напроти. Самотній пенсіонер заглядає завжди через шторку вікна, чекає, поки вийдуть з своєї брами нерозлучні дискусанти. Тоді швидко натягає старосвітського «мелоника» на голову, бере в руки кийок з срібною головкою — і вже під шинком. Загляне кілька разів незадоволено крізь двері, інколи навіть кийком погрозить. І найбільше дратує самотнього гуляку те, що друзі попивають собі якнайспокійніше, spacerують по кімнатах, вимахуючи руками, а на нього і не глянуть, ніби його й на світі не існує. Втративши рештки терпіння, дідок посилає будь-кого з базару, щоб нишком спитав директора шинку, чи ще довго будуть ті два польські шкарбани і безштганьки засмороджувати чисте повітря шанованого закладу. Якщо довго, то він, Полюга, може піти до іншого: його, радника К. und К. * двору всюди приймають з відкритими обіймами. Проте нікуди не йде, бо не може відмовити собі в приємності — плюнути за професорами, коли ті нарешті з'являться на тротуарі.

Гарикання і ворогування між ними має давню і довгу історію. Колись, за юних літ, усі троє належали до соціалістичної партії, поляки до своєї, а майбутній радник — до радикалів Трильовського. Перший покинув соціалістів Полюга, ставши радником та послом до віденського парламенту. Разом з Пілсудським вискочив з трамваю «соціалізм» на зупинці «незалежність Польщі» Пальчинський. Раціоналіст Мальчинський вже після війни перекотився до табору ендеків Дмовського. І, як це часто буває між колишніми

* Kaiserlich und Königlich — цісарсько-королівський (нім.).

однодумцями, світоглядова незгода переросла в особисту ненависть. Поляки спарувались, самотній радник вів війну на два фронти. Але вирішальним фактором всіх суперечок і травлень була стареча придириливість та ревності до взаємних таємниць з молодих літ. Кажуть, що в таких випадках мертві друзі — вірніші, в мертвих немає спогадів.

Радник Полюга таки дочекався своєї радості. Коли пенсіонери-професори виходили з шинку, він мобілізував усі духовні та фізичні сили, які ще жевріли в його миршавенькому, підточеному недугами і літами тілі; виструнчився і так спритно плюнув услід недотепам, що його настрій відразу покращав — наче посвітлішав йому світ.

Побачив уперше за шинквасом Івана Каштанюка і шанобливо йому вклонився. Застиг на мить, щось обмірковуючи, а потім витяг з-за пазухи старенький гаманець-бумажник, що скидався на гармоньку, розтягнув його і почав нишпорити дрижачими пальцями серед безлічі шкіряних перегородок. Іван справним оком встиг згори помітити, що в гаманці серед різноманітних папірців не було жодного банкнота. Каштанюку стало шкода цього дивака, він підсунув йому кухоль пива ще й пошукав було в кишені, щоб дати старій людині якийсь гріш, але візитна картка, яку з повагою тицьнув йому в руки дідок, приголомшила його, паралізувала.

Поправив на голові волосся, ніби зачесався, і ввічливо схилювався — нагнувся через прилавок.

— То, значить, я маю приємність познайомитися з послом парламенту і колишнім членом уряду ЗУНР?

— Так, прошу — радник випнув груди, наскільки це дозволила ветха, обтисла одежина.

— Із радником цісарсько-королівського двору?

— У власній особі, — сурдут набрякав, виповнювався.

— І відомого історика, націоналістичними теоріями якого захоплювалося чимало студентської молоді, перед яким і я свого часу схилявся?

— Дякую вам, — здавлений легіт вимовлених слів супроводжувався ледь чутним тріском, мабуть, під пахвами лопнули у радника шви сурдута. Не вистачило, проте, йому сил довго надуватися, і швидко старенький охляв.

— А цього разу з текою міністра нічого не вийшло? —

Іван узяв професора за руку і безпардонно витягнув його з кола зівак, що все наростало.

— У мене інша зараз політична програма, і таких шмаркачів, як Бандера чи Стецько, я не дозволю собі поважати. Це такі ж комедіанти, як громадяни Паль-чинський і Мальчинський. Правда, настав час, коли на життєвому дроті може втриматися лише спритний циркач. Пальчинський і Мальчинський завжди були клоунами, але я — ніколи. У мене інша платформа, ніж у них. І я не дозволю...

Похнюпив голову і заслинився. Витягнув шовкову, складену правильним чотирикутником нову хусточку і повільним, стомленим рухом провів нею по обличчю. Була ця чистенька хусточка наче біла квітка, що раптово підніметься над пустирем, і скрасить його, і зачарує, заворожить око випадкового перехожого. Іван хотів було наговорити диваківі цілу купу неприємностей, але махнув тільки зневажливо рукою.

— Ну, що ж, ви в такому становищі та літах, коли легше міняти політичні орієнтації, ніж, наприклад, піджак або рукавички. І міняйте досхочу. Ваші ідеї-теорії вже давно не ваші. Вони обросли тілом, волею і снагою молодих, юних, сильних. Коли буде в мене цирк, я вас охоче візьму до себе клоуном. Чи навіть в уряд, як хтось доручить мені створити його.

Радник знову шукає хусточки. Цього разу знайти її не може. Сердиться, плюється.

— Я вважаю і заявляю про це зовсім серйозно і з повною відповідальністю за свої слова, юначе, що кожний, хто збирається шинкувати пивом, повинен мати певний ладунок внутрішньої інтелігенції. Я скінчив.

Він допив з насолодою останні краплі пива, зазирнув на денце кухля, тривожно, неспокійно покрутив ним у руках і з жалем поставив на шинквас.

Каштанюк також розхвилювався. Роман дивився на друга уважно, він ніколи не бачив таким Івана.

— А що, пане раднику, — Каштанюк заспівав злобливим тоном, — яку інтелігенцію, який її ладунок повинні мати в голові ті, що шинкують ідеями? Хто роками обдурював довірливі серця молодих, а потім склав руки, — це не мої ідеї?!

— Кожна людина має право на помилку.

— О, я дуже перепрошую! — До розмови втрутився Тит Люстерко. Він відсунув кухоль Полюги і на це місце поставив свій, повний. — Може, в Америці комусь і дозволено помилятися, там є такі високі хмарочоси, що гульк з нього — і вже по твоїй помилці, але тут, у нас на базарі, Бог цього права не дає нікому. Чи міг помилитися такий Дмитрик Кавуля, коли продавав трамвайні вагони охочим поїздити на своїм транспорті? Або такий хитрун Цинян, що продав у Варшаві корону короля Зигмунта за сорок п'ять злотих? Та що тут довго балакати? Коли б я, Тит Люстерко, продав вам на базарі не ту картинку, що ви вибрали, або сказав, що маю для вас у кишені пам'ятник Міцкевича на продаж, то якої тоді заспівали б ви, га! Але Тит Люстерко має гонор, і вам ніякої фальшивки не підсуне. Ви кажете, спритність рук, але ж де ваша спритність розуму? Вам — ученим, політикам і дармоїдам — давай право на помилки. Слово честі, у кожного з вас навіть вік можна вирахувати з нашарувань масок на обличчі, з помилок і шахрайств, які ви вчинили в житті. А в нас, робітних людей, одна маска. Яко один є Тит Люстерко! Він сгнув рукою по кухоль, але пальці повисли в повітрі. Вловив таємничий, зловтішний погляд радника і вигукнув:

— Інженерику, ще одно велике пиво!

Взяв кухоль, подивився під світло, чи правильно налило, і з розмаху вилив в обличчя Полюзі.

— З такими руками ставай під церкву та продавай квитки до неба, без черги, бо дуже тепер велика тижба перед воротами Петра. А пива не злизуй до ранку, воно, може, змие хоч одну твою маску. Яко один я, Тит Люстерко, поет і митець вільної академії базару!

— Ти хам базарний! — крикнув радник і плюнув на плече Люстерка.

Зчинилася страшенна буча, хтось бив чоботом об прилавок, хтось уже харчав на підлозі.

— Шинок закривається для прибирання кімнат! — загорлав Іван, уже не радий, що зв'язався з радником. Відчував, однак, що мусить отак накинутися на дідка. Щось назрівало в його душі — нове, свіже, але він ще не знав його імені, запаху, голосу.

Після поминок Данку забрав до себе стрий, який жив у власному будинку. Стрийна дуже ласкаво зустріла згорьовану племінницю, а двоє діток Нагірних — дванадцятирічний Зенко і маленька Оришка — просто не відходили від старшої сестрички-артистки. Будинок, власне, був люксовою віллою — для брата Сидір не пошкодував ні матеріалу, ні праці, ані таланту свого. Три світлі кімнати, простора, білим кахлем викладена кухня, літня кімната на горищі, ванна, невеличкі комори в стінах — все це спорудив архітектор за останнім криком житлового будівництва середини тридцятих років. Перед будиночком господарі розбили клумби квітів, з північної і західної сторони посадили фруктові дерева, все це обгородили дротяною сіткою, промостили кам'яну стежку від хвіртки до самого порога.

Богдана рідко раніше бувала у стрія, звичайно разом з батьком вона відвідувала рідню в один із днів Різдва та Великодня. Але подружжя Нагірних не сумнівалось, що дівчині-сироті сподобається їхній будиночок, і вона залишиться у них жити. Віддадуть їй одну кімнатку, хай перевезе з Брестської все, що їй цінне і любе, а саму квартиру та решту меблів можна продати або найняти комусь. Це був найкращий вихід з ситуації, яка створилась у зв'язку з нежданою, передчасною, трагічною смертю архітектора.

І диво, Данка категорично відмовилась від пропозиції родичів. Вона побуде в них тиждень, найбільше — два, скільки треба, щоб отямитись, скинути з голови важкий обух, яким раптом приголомшила її доля, але жити вона буде і надалі у батьковій квартирі. Її місце там, де кожен куток, кожна дрібниця нагадує батька, її власне дитинство та юність.

— Як же ти, дитино, житимеш у такий жахливий час одна, самотня? — бідкалася стрийна. — Цього світ не бачив.

— Залишайся, Данко, з нами, — просили Зенко та Оришка.

Але Данка була невблаганна.

— Мені вже двадцятий пішов. Я не дитина.

Через десяток днів повернулася на Брестську і вранці пішла до театру.

Її зустрів у коридорі директор і попросив зайти до його кабінету. В коротких, люб'язних словах він пояснив, що драматичний театр об'єднується з театром опери та балету, і тому відбудуться великі скорочення в штатах. Він, директор, дуже високо цінує її артистичні здібності, але, на жаль, не може поручитися, чи залишиться вона в новому складі, це залежить не тільки від нього. Тому краще, щоб Богдана сама підшукала собі іншу працю, вона дуже молода, і театральна кар'єра ще перед нею не закривається, він сам при першій же можливості згадає про неї. Молодій артистці чи акторові навіть доцільно рік-два пробути в гущі народу, пізнати людей, їх характери, пристрасті, найвищі зльоти духу і найганебніше падіння людини. Це рекомендував сам Станіславський, а він, в цьому не має сумніву, розумівся на драматичному мистецтві.

— Побачите, наскільки розвинеться, окрилиться, спалахне ваш талант. Знайдете себе, покликання, мету.

— Дякую, товаришу Станіславський, — сказала бездумно, навіть не почувши слів, які вимовляють її уста. — Я вже свою мету визначила.

Вона навіть не зайшла попрощатися з подругами, спустилась сходами вниз, до виходу. Більше не з'являлася в театрі, хоч і щодня точно о дев'ятій годині ранку виходила з дому. Блукала щонайлюднішими вулицями, пильно вдивлялась в лице кожного перехожого, сиділа годинами на лавочці на Гетьманських валах, не пропускаючи жодного пішохода, що вигулькував з виру міського руху, вистоювала біля німецьких ресторанів, казіно, казарм, кінотеатрів, шукаючи однієї-єдиної особи — вбивці батька. І не знаходила, не зустрічала.

Її вже знали в обличчя постійні шліфувальники тротуарів на центральних проспектах, завсідники кіно і ресторанів, шпика і поліцаї.

Найгірше, найболючіше ставало, коли надходив вечір. За нею по п'ятах снували міські ловеласи, що, як жуки, виповзали на місто з першими сутінками, її проганяли з-під кінотеатрів проститутки, офіцери підморгували їй та запрошували до компанії, а рядові просто ловили за руки, показували якусь цяцьку або банку консервів та поспіхом, викривляючи уста від великої мудрості, вимовляли фразу, складену з трьох слів, і кожне з іншої мови:

— Пашлі, паненка, шляфен!

Цю фразу вивчили всі солдати німецької армії. Вважали, що цього вистачить для порозуміння з місцевим населенням в містах сходу. На селі гітлерівським воякам довелось ще поповнити свій лексикон такими українсько-російсько-польськими словами, як сало, мліко, яйка, курка. Решту тягару в мовному порозумінні з окупантами мали взяти на себе народи переможених країн. Вони й справді швидко опанували типову пруссаччину, кращі зразки якої щедро пропагували солдафони гітлерівських армій: «Hände hoch!», «Ich werde schißen!» * і т. д.

Багатючі джерела внутрішньої чистоти та зусилля волі, що вигоряла за день, ніби свічка, і відроджувалася за ніч з незбагнених запасів міцї доброї людської душі, глибокий фанатизм ідеї та ясна мета — жорстока мета помсти — втримали дівчину при здоровому глузді в ці особливо трудні дні.

Романа Кардаша знала Богдана лише з вигляду, розминулися раз чи двічі на вузьких сходах кам'яниці. Правда, хлопець кланявся їй, і вона ввічливо відповідала, та й тільки. А проте, коли б хто запитав дівчину, чи вона здивувалася з раптового візиту студента в один тривожний вечір, що віщував грозову ніч, мабуть, відповіла б щиро, що ні, не здивувалася, не розгубилася. У дні відчаю, розпуки, терпких сумнівів і нездійснених задумів її дівоче серце мусило сповнитися глибокою тугою за кимось близьким, рідним, дорогим, єдиним. І вона підсвідомо чекала приходу такого гостя. І хоч краялось серце, вона мусила так жити.

Зайшов Роман, весь якийсь інший, загадковий. Лице скрешували всі барви радості, але в очах світилися і бентежність, і полохливість. Він вибачився за нечувану зухвалість, але нічого кращого не вмів придумати. Справа в тому, що до нього приїхав батько, якого він не може, не сміє ввести в квартиру Недовоза. Хай Дануся не подумає чогось поганого. Ні, він не соромиться тата, навпаки, але, слово честі, не може зараз показати друзям. Тим більше, що там, нагорі, чекають гостя — того франтуватого гестапівця: є діло. Він, Роман, пізніше про все щиро розповість, він дуже довіряє дівчині, багато доброго, чув про неї. Батько ще вночі, найпізніше вранці піде геть.

* “Руки вгору!”; “Буду стріляти!” (нім.).

Нагірна десять разів перебивала Романа, але він, мабуть, з тих, хто мусить викласти свою думку до кінця, а вибачення — то й поготів. Запропонувала зайти їм у робочий кабінет батька, там все готове для ночівлі, вона не буде їм заважати, будь ласка, хай роблять що завгодно. Вона дуже добре все розуміє.

Сидів напроти батька, дивився в його тихі і глибокі очі, що запалися ще дужче, і йому хотілося вголос заплакати. Батько вечеряв, а Роман ще раз згадав, як зустрівся з батьком півгодини тому.

Він один обслужував відвідувачів, Юрко та Іван подалися ще пополудні до міста, від якогось часу між ними та гестапівцем Ґансом зав'язалася дружба, насамперед, торгового характеру. Німець мав доступ до різних баз, крамниць, потребував чимало грошей на гульбища, шукав покупців на здобутий чи награвований товар. Юрко давно такого клієнта винюхував, Іван здружився з гестапівцем більш на особистому ґрунті — зійшлися характерами. Сьогодні новоспечені друзі мали вечеряти в квартирі Недовоза.

Надвечір, коли вже відвідувачі розходились (пиво кінчилось!), а Роман підраховував касу, — відчув раптом чийсь погляд на собі.

— Тату! — крикнув, здається, швидше, ніж насправді побачив батька.

Вискочив з-за стола, підбіг до найдорожчої людини, схилювся над рукою, поцілував.

— Тату, тату, — шепотів.

Потягнув батька за прилавок, посадив на табуретку в кутку і довго-довго вдивлявся в знайомі до болю, дорогі риси обличчя, гладив-перебирав пальцями шорстке поси-віле волосся.

— Як ви змарніли, схудли, тату! Ніби не ті стали. Щось погане трапилось з вами?

— Потім, синку, потім розповім.

— Як же знайшли мене? Я не писав додому, аби не накликати якоїсь біди. Що ж там поробляють мама, сестричка?

— Живі, здорові, кланяються тобі. — На зморщеному чолі старого Кардаша загніздилася задума. — Давно я вже, Ромку, з дому. Добре ти вчинив, що не писав. Дуже на нашу

родину заповзялися нові володарі села. А знайшов тебе просто. Коли побачив, що гуртожиток на військовий шпиталь передали, заскочив до крамниці, де ви, студенти, хліб купували. Питаю, один з покупців каже: «Так і так підете. Буфетом завідує, голоду, як ми, не знає». Ось і потрапив.

Відітхнув глибоко. Знову вколов поглядом сина, запитав:

— А я тут не потурбую тебе? Не буде неприємностей?

— Та ні, тату. Всі свої. Шефом моїм Юрко Недовіз із Заболотова, що то вчився в гімназії, трохи вище, ніж я. Либонь, пам'ятаєте?

Схопився із стільця, заметушився.

— Та що це я теревені правлю. Ви, напевно, голодні, змучені. Мізерні, що й дивитись жаль бере. Беріть, що смакує, споживайте, а я зараз заварю гарячого чаю.

— Давненько, ох, давненько я вже не пив чаю, — мовив сумно старий Кардаш, взяв з таці бутерброд і підніс його тремтливою рукою до уст. Раптом зупинив руку напівдорозі. — А маєш ти право годувати мене?

— Споживайте хоч усе, що тут є. Ми живемо ніби комуною. Хоч комуністів серед нас немає, — додав тихцем.

— Немає? А ти? — захвилювався старий.

— Пийте, їжте на здоров'я, а про все поговоримо потім. Я зараз замкну буду, і лишимось самі-самісінькі, обидва мої друзі готують банкет.

— То ви тут і бенкетуєте ще у такий страшний час?!

— Степан Кардаш поклав на тацю недоїдений бутерброд. — Коли щодень тисячі гинуть?

— Тсс.. Стіни вуха мають, — нагадав батькові давню його, ще з часів підпілля в Польщі, приказку. Подав чарку, чималий шматок ковбаси.

Старий стрепенувся, боязко оглянувся навколо і схилився над чашкою.

— За ваше здоров'я, за добро, тату!

Роман думав. Не може він вести батька до квартири Юрка. Туди прийде Ганс. Що йому робити? І тоді перед його очима з'явилися постаті двох дівчат, що жили в цій же кам'яниці. Подумавши про першу, Роман відчув, як на лиці у нього розлилася краска сорому. Глянув на батька, але старий Кардаш не дивився в його бік. Вирішив постукати до дверей другої дівчини...

І ось вони з батьком сидять у затишному кабінеті архітектора Нагірного.

Старий Кардаш розповідає важко, гудюче.

— Мені прив'язали на спину хреста й наказали йти. Поки я зробив перший крок, минула, мабуть, вічність, принаймні, моя вічність — мій вік. Стигло якраз полудне — і тінь всього життя, тінь мого тіла виповнила всього мене, як набитий мішок...

— Тату, ви пішли з хрестом?! — гукнув несамовитим голосом і вхопив батька за рамена, стиснувши їх дрижачими руками.

— Я пішов під хрестом, — Степан лагідним рухом зняв з себе важкі обценьки синових рук і, не випускаючи їх з долонь своїх, продовжував: — Бо я не мав іншого вибору. Ні, ні, не морщ чола, не відкопильою губ...Я ніскільки не зрадив своїх переконань. Це зрозуміло все село, негідники вигнали на площу всіх, хто жив, і це була моя перша перемога над ними.

— Добра перемога! Запеклий проповідник безбожництва поніс хрест! — Роман іронічно посміхнувся і знову спалахнув-загомонів: — Уявляю собі, як раділи, тріумфували Григорчук та інші падлюки... Як ви могли це зробити?! Наплювати на себе? Здатися, капітулювати в розпалі боротьби, у хвилину, коли життя перевіряє твою силу і стійкість твоїх ідей. Ні, тату, я думав, що дуби не схиляються перед силою. А вас же довгі роки на всьому Покутті та Гуцульщині звали комуністичним дубом.

— Не гарячкуй, сину, дай мені можливість — поки ми тут двоє — розповісти все, як було, спокійно, і, може, ти в слові моєму знайдеш і мій заповіт тобі, моє послання друзям. Після страхіть і поневірянь, які я пережив за останні тижні, мабуть, довго вже не поклигаю на цьому світі.

— Ми, тату, підемо завтра до лікаря, до самого Панчишина. У мене грошей вистачить.

— Нічого вже мені і панчишини не допоможуть. Я харкаю кров'ю...

— Шкода, що ніч зараз. — Роман раптом ласкаво обняв батькову голову, повернув до себе, — а може, я сюди приведу, у мене є знайомі лікарі, вони прийдуть. Я ж два роки вчився на медицині.

Почекаємо до завтра, мій хлопче, коли вже dokonче хочеш показати мене своїй медицині. За ніч нічого не скоїться. Я відпочину, помиюсь. А тепер слухай. Посувався я поволі, на колінах, а хрест усе нижче гнув спину до землі. Гостре каміння, яке ми перед самісінькою війною навезли і розкидали на дорозі, але не встигли ще припрасувати грейдером, на шматки порвало штани на колінах, ранило, вгризалось у тіло. Доповз я так, залишаючи кривавий слід, до будинку сільради. Звідти, як сам знаєш, до церкви вже було рукою подати. Тільки пройти площу. Я ще відчував у собі сили подужати цей кусень ганебного шляху. Але раптом збунтувалась моя душа, взяла верх наша кардашівська непокора. І я твердо сказав Григорчуку: «Я дійшов, Дмитре, до своєї церкви. Тут, у будинку сільради, хай і судить мене народ, коли має за що. Далі не ступлю ані на сантиметр».

— Тепер, тату, я пізнаю вас! — крикнув Роман, і очі його запалали глибокою любов'ю і повагою до батька. Він весь просвітлів.

— Я намагався підвестись. Стати на ноги. Надаремно. Вони прив'язали мені руки до перекладини хреста, а ноги — внизу. І я крутнувся з останньої сили і разом з хрестом повернувся. Тепер я лежав навзнік. на хресті, з розкинутими руками і вигнутими в колінах ногами. Я був уже розп'ятий, навколо заридали жінки. Дмитро з розмаху копнув мене чоботом кілька разів у бік. Мені здалось, що щось у нутрощах відривається, а з неба потягнулись дроти, з безмежною швидкістю звивалися у дві темно-сині спіралі, падали щораз вужчими кільцями вниз і врешті своїми вістрями дзьобнули мене в очі.

Коли я розплющив їх, то побачив над собою синій простір неба, а з Черемоша вітерець доносив жадану прохолоду. Видно, це він вдихнув у мене свідомість. Два здоровані підняли хрест — і мене на ньому — та кинули через полудрабки на віз. Григорчук цикнув крізь зуби довге «війо», цвйохнув у повітрі батоном, коні рвонули з місця. Я ще почув, як Дмитро крикнув, щоб ніхто не посмів іти за нами. Він продірявить кожного, хто потрапить під руку. Ляснув ще постріл у небо, і воно, прострелене, впало на мене чорною плахтою.

Я знову знепритомнів і не пам'ятаю, куди і як довго віз мене Дмитро. Уявляю лише зараз, як це він ішов біля воза — по-господарськи насуплений, з батоном у руці...

Пробудився я від пекучого болю в голові. Мабуть, коли скинув мене Григорчук на землю, я сильно вдарився об хрест. Дмитро стояв наді мною, розчепірівши ноги, схиливши свій бичачий карк і квадратову голову, його баньки налилися кров'ю.

— Добре, що ти, Степане, прочунав, а то мусив би повертати тебе до пам'яті чобітьми. Нам треба востаннє поговорити.

«Не буду я відповідати, ані словом не обізвусь», — запинаюсь у мислі і мовчу.

— Ти вже, Степане, хіба зорієнтувався, де я тебе скинув. Уже, мо лізуть тобі попід пахви та скобочуть тебе москіти. Пам'ятаєш, як у школі нас вчили, що ці мурахи вола за ніч обкарнають так, що голісінький тільки кістяк залишається. А я буду сидіти й дивитись, як то з тебе цей кістяк робитимуть.

— Ти, Степане, мовчиш, бо не маєш що казати. І я на твоєму місці не відкрив би рота. Але я хочу тобі язик і світ розв'язати. Ось цим ножем я перетну всі шнури і пущу вільно, іди собі на чотири вітри, тільки скажи — де мої сини?

Тут я вже не міг змовчати. Його старший двічі в мене стріляв. Обидва уповноваженого з району вбили. Забув я про свій намір мовчати, знову в мені заговорила кров Кардашів, їх горда вдача, і кричу з землі у небо:

— Твої, Митре, сини — бандити, такі, як і ти сам. Яблука від яблуні не впали далеко. Вони й дістали, що заслужили.

Став прямо-над моєю головою і тихо говорить, але одним оком бачу, що аж піна йому з уст б'є.

— Не називай, — каже, — чужих синів бандитами, бо, може, і твого хтось назве.. Мої — за неньку-Україну билися. Чого ж ти їх так безчестиш перед смертю своєю?

— Не хоче, — кричу знову в небо, до сонця, — наш народ такої України, за яку билися твої сини!

— А звідки ти знаєш, чого саме народ хоче, а чого не хоче?

— У всякому разі, не такої України, щоб її іменем бандити вбивали чесних людей, палили села. Не фашистської! Маєш її тепер — свою Україну — на гітлерівських штиках проколену, навіть без імені свого святого!

— То ти таки кажеш, — звертає Григорчук знову вісьта,

— свине радянська, що мої сини бандити та що по заслuzі їх страчено?

— Не знаю, Дмитре, страчено їх чи ні. Ласкава буває наша влада, то, може, й простила твоїм синам, не стратила. Не знаю, бо війна почалася, а синів твоїх до Києва повезли. Мертві вони чи живі — все одно бандити. А мій, Митре, ніколи не буде бандитом, не такої він породи.

— Ти твердиш, що мої сини бандити? — він вкляк біля моєї голови і затиснув у руці ножа. Блиск довгого леза сліпив мені очі, і я відвернувся. Тепер наші погляди зчепилися.

— Бандити!

— Бандити? — питає востаннє.

— Бан...

Не встиг я вимовити цього слова, але й Дмитро не зміг штрикнути мене, чийсь палець міцно схопили його руку, відтягли від мене. Тут же хтось розтяв пута на мені, я підвівся і побачив чотирьох прикордонників та зв'язаного на землі Дмитра.

Виявилось, що солдати, які служили на румунському кордоні, довго тримали оборону в горах і тільки недавно довідалися, що фронт відкотився далеко на схід. Залишили позиції, проривалися з глибокого оточення до своїх. Сьогодні спускалися плаєм із Синяка, почули форкання коней, скрип коліс. Обережно пішли слідом. Приспіли в останню хвилину — хай будуть здорові! Сіли ми на фіру, доїхали до Черемоша, розібрали воза, кинули у воду. Хлопці забрали коней і пішли узліссям на схід, а я поплентався на північ. Так, ховаючись по лісах і селах, і дійшов до Львова, до тебе.

— А що ви зробили з Григорчуком? Одпустили?

Степан уперше підвівся від стола, пройшовся поволі по кімнаті. Він відчув себе набагато краще — помившись, поचे-черявши, поживши дві години як нормальна людина. Глянув на сина уже зовсім іншими очима — ласкавими, батьківськими.

— Хіба це має якесь значення для тебе?

— Аякже. Після того, як вас визволили, це — найголовніше.

— Не розумію.

— Невже ж? Залежно від того, як ви повелись з Григорчуком, він винесе на все життя науку, побачить нашу правду або ж, навпаки, — ще гірше зненавидить нас.

— Нічого, синку, він не винесе і не побачить. Григорчук залишився у лісі на муравльську, в моїй одежі, з побитою, пошматованою головою, розп'ятий на хресті замість мене.

— І ви, тату, допустили до цього? — Роман жадібно та болісно дивився у батькові добрі очі.

— Судив Григорчука військовий суд, чотири прикордонники. Вони засудили Григорчука до розстрілу. Вже мертвим він заступив мене на хресті. Мій кістяк знайдуть люди на муравльську, а про Дмитра скажуть, що пропав безвісти.

— Ох, тату, тату!

— Не думай, хлопче, що мені легко все це пережити. Щоночі я десять разів прокидався від кошмарних снів. Я бачив, як мільйони лісових мурашок сунуть на мене величезними колонами, ідуть і йдуть з усіх сторін світу, нападають на мене, обліплюють, їдять мою одежу, шашелем впиваються у кожну клітину тіла. І вже не я, а кістяк мій стоїть на площі біля сільради, і приходять до мене з церкви кістяк Дмитра і питає: «Скажи, Степане, в останню свою хвилину, скажи правду, хто з нас бандит: ти чия?» Я не можу відповісти, а він сміється, регоче. А люди, які оточували, підтримували мене, відходять, залишають та йдуть на його бік.

— Ти, тату, — скляний погляд сина набирає живих барв, — після того всього, там, на хресті, не мав уже розмови з ним?

— Мав. Дмитро сам попросив перед розстрілом розмови зі мною. Один з прикордонників запитав, чи я погоджуюсь. Григорчук сидів на пеньку зі зв'язаними руками. Посміхнувся до мене, і, мушу сказати, навіть якимось привітно, але з уст його спало те саме питання, що мучило мене тепер ночами. Я мить якусь вагався. Важко людину, навіть ворога, навіть вбивцю, зневажити, плюнути в лице в останню її хвилину. Але раптом мені здалося, що на нас дивиться весь наш Ясенів, весь народ, вся скривавлена та нескорена Україна, чекають моєї відповіді-правди, і я спокійно, твердо вимовив:

— Ти, Степане, і твої сини — бандити!

І в останню свою хвилину Григорчук заревів, як поранений звір, з розпуки. Але запізно. Його взяли за руки й повели.

Роман наче посвіжив. Непомітно спливли з його лица пригніченість, він заговорив твердим голосом:

— Я багато за ці хвилини передумав, тату. Мені здається, що я раптом змужнів, став іншою людиною, ніж був дві години тому. Сильнішим, впертішим, витривалішим.

Звичайно, не все, що діялось навколо, відразу зрозумів Роман.

Робота в шинку відкрила перед ним світ люмпен-пролетаріату, якого він раніше не знав. Правда, навчаючись у гімназії, він не раз чув про «славних львівських батярів», слухав різні розповіді-легенди про незвичайні закони, звичаї, ритуали цього таємничого середовища. Доходили до нього й чутки про криваві історії на тлі ревнощів, «класових» суперечок. Уява гімназиста, проте, сприймала все це як атрибути театрального спектаклю, умовну декоративність.

Спершу Романа найбільше дивував факт, що для цих людей наче не існувало двадцяти одного місяця радянського життя. Час цей ніби пройшов повз них і не зачепив за живе, не перевернув душі, майже не дав нічого доброго, хоч, звичайно, і не приніс зла. Вона начебто продовжувала життя, перерване у вересні 1939 року. «І все ж кожний день карбує в душі свої незгладні сліди. Людина вічно змінюється. Неможливо, щоб радянський період, позначений цілком новими взаєминами між людьми, не відбився на психіці людини, хай морально нестійкої, розумово нерозвиненої, у громадському відношенні пасивної, але все ж таки людини — живого сплетення почуттів і думок, клубка нервів».

«Видно, я замало пізнав цей світ, — утішав себе Роман, — все ще ковзаю лише по його поверхні, не досяг глибини, живого м'яса й оголених нервів цього не дослідженого соціологами прошарку суспільства. Що таке — два місяці споглядання явищ життя з одного лише ракурсу — з-за буфетного прилавку? Здекласовані елементи — батяри, п'яниці, злодії, шахраї, проститутки — мусять мати своє внутрішнє життя, мету, людські радощі і смутки, знати любов і ненависть, красу і тугу, ідеали та їх заперечення. Вони ж — люди і зліплені з такого ж тіста, що й інші. Чому ж вони такі байдужі до всього, що діється навколо, до окупації фашистів, до жахливого зла, яке чинять на їх очах і нерідко їм самим?»

А можливо, війна, окупація принесли їм добробут, матеріальні вигоди — не дурний вигидав, що в каламутній воді легше ловити рибу. Під час війни коштом величезної

більшості населення збагачуються беручкі, спритні люди (такі, як Недовіз, — реєструє думка), дрібні ремісники (хоч би Процайлик!), шантажисти і негідники (Кривий Дзюник, Тит Люстерко), шахраї і злодії (Ванда), пройдисвіти (Іван — кращого не підбрати). їм усім війна й окупація поки що не тягар, дзенькіт мамони заглушив їм стогони, плач, передсмертні крики людей, що гинуть у цей жахливий час. Але він, час, пред'явить їм неоплачений рахунок за тимчасові блага, побачимо тоді, чим розплатяться!»

«Чекайте, чекайте! Чому це я весь час говорю — він, вони? А я? Хто такий я? Силою обставин я також опинився серед них. Я теж зараз наживаюся, дістаю більше за свою працю, ніж інші, живу набагато краще, як пересічний мешканець міста. Чим ж я відрізняюся від тих, кого тільки що розклав по певних полицках? Чому я себе не вписав до жодної з груп заробітчанин на воєнному лихолітті? Я споглядаю чи активний учасник на торжищі життя і смерті? В усякому разі — не воїн, не солдат. То чого ж ти, Романе, колишній комсомольцю, залишаєш себе поза цим світом. Ти чекаєш, нарікаєш на інших, кепкуєш, а що зробив ти сам? Крутиш невдоволено великим пальцем у черевіку. А чи ти певен, що вони не роблять цього ж? Звідки ти знаєш, що насправді діється у душі Процайлика, Мокрія, Дзюнка, Чорної Зоньки чи навіть Юрка й Івана?»

«Треба стати ближче до людей, зжитися з ними — без огляду на те, якими вони є сьогодні, — резюмує Роман. — Підняти не зовнішню шкаралупку світу, в який ти увійшов, а вгледіти, те, чим люди ці страждають, живуть, про що мріють, можливо, тоді і побачиш зовсім іншу картину життя цього таємничого півсвіту».

Такі роздуми напливають на Романа, коли у шинку спокійно, немає пива. Вечорами йому ніколи думати, ледве прикладе голову до подушки — і вже не добудяться його. Він працює важко. А звідки впевненість, що й інші, які заходять до шинку, не працюють ще важче?

Зиркнула крізь шпарку дверей Чорна Зонька, побачила, що Роман один за шинквасом, і завагалася — заходити чи ні? Хтось штовхнув її ззаду, ввійшла. Привіталась тихо і сіла скромно біля вільного столика у кутку. Поруч примостилась її подруга. Дівчина років вісімнадцяти, не більше.

Худа, з гострими ліктями і колінами, у яскравій суконці з великим вирізом на грудях і спині, вона схожа була на зірвану і засушену в альбомі весняну квітку. «Карикатура на юність і красу» — подумав Роман, зиркнувши на подругу Зоньки. Йому стало невимовно шкода цієї зарано зірваної молодості та вроди, і він вирішив будь-що поговорити з Зонькою — нехай не привчає до свого ремесла таких підлітків.

До прилавку підійшла Ксанка і хрипким від перепою голосом замовила півлітри черрі-бренді та трохи закуски.

— Пане докторе, — сказала, оплативши рахунок, — Зонька просить вас випити з нами одну чарку.

Роман збентежився, зблід. Як це він присяде до двох повій і буде пити разом з ними! Але відмовити жінці, яка виявила до нього благородство і доброту, теж не зважувався. У залі було всього кілька чоловік при одному столику грали в карти, у кутку закушували двоє. Корона йому не спаде з голови, коли підійде до дівчат. Однак поставив умову:

— Я вип'ю, але коли ви не будете пити, Ксанко. Вас, здається, так звати.

— Так. Але я не хвора, щоб мені не можна було пити. Горілка мені не шкодить.

Вона спробувала посміхнутися дженджуристо Романові, по-дитячому струснула головою. Волосся її розкуйовдилось, вронило запах спалення, попелу.

— Вам, донцю, взагалі ще не варто пити, — м'яко пояснив.

— Подумаєш, який тато мені знайшовся! Донцю, — перекривила Романа. — Добре, татусю, коли така вже ваша умова, то не буду. Дуже я люблю Зоньку, а вона давно марить, щоб зайти до вас, і все не наважується, бо ви, розумний, дорогу до її дверей забули, хоч і живете в тому ж будинку.

Роздратований, сів між дівчат. Випив з Зонькою, Ксанка тільки закопилила губи, коли вони цокалися. Розмова не клеїлась. Відповів на кілька банальних питань про здоров'я, працю, самопочуття, а потім питав її про те саме.

Раптом Роман пожвавішав, згадав, що давно вже хотів запитати Зоньку, чи не гауптштурмфюрер Ганс заходив до неї у ту горобину ніч.

— Він, — промовила тихо.

— І приходить далі?

— Інколи.

— Ти йому нічого не розповіла про мене, про те, як ховався я за шафою?

— Ні, не говорила...

— А я скажу Гансу, їй-богу! — гукнула Ксанка і висо-лопила язика. — Хіба що дозволите і мені чарочку. Тоді я ні мур-мур, тоді я мур! — поклала палець на уста і засвітила глибокими озерцями своїх дитячих очей.

До шинку навалом — відразу з двох входів — вривається десяток німецьких жандармів.

— Hände hoch! — кричить старший з порога.

— А най то шляк трафить — ніхто навіть знаку не дав, — вилаявся вголос Тит Люстерко. Він сидів за картами.

— Schweigen, Schweine! *

Поволі виростають штахети рук. Дзюнко встигає ногою відсунути свою валізочку під сусідній столик і перший іде на жандарма. Його обшуковують докладно, швидко, вміло.

З піднятими руками підходять до жандармів інші відвідувачі.

Показують документи, стають у зручних для обшуку позах.

Жандарми злостяться, лаються, їх не задовольняє облава, яка не дає бажаних результатів. Людей застали у шинку мало, нічого не знайшли. Свою злість виливають на дівчат:

— Паненки?! Kommen sie mit! Schnell, schnell. Sie haben kein Ausweis? Nur das gelbe Bratt? Es ist zu wenig. Kommen, meine Lieben**.

Дівчата схопились, запротестували, замахали руками, їх вивели силоміць. Роман стояв наче вкопаний, з руками, піднятими вгору. Зненавидів себе у ту мить.

«Від інших вимагати легше, — міркував. — Доки ще сковуватимуть мене нерішучість, бездіяльність, жах? Доки, тату?»

* Мовчіть, свині! (нім.).

** Ходімо! Швидко, швидко. Ви не маєте жодного посвідчення? Тільки жовтий білет? Цього замало. Ходімо, дорогенькі! (нім.).

Юрко розпоряджається зробити перерву; грошей по-вна шухляда, в кімнатах хоч сокиру вішай, підлога обплъована, заболочена, засмічена недоїдками, паперами. Дурний Франьо не встигає підбирати недокурки, сьогодні, як ніколи, публіка грошовита, гонорова.

Іван наливає пиво, аж рука болить. Стукає об підлогу чоботом. Три сильні й один легкий стук — умовний знак, щоб Абцьо підтягнув угору трубку пивного апарата. Через хвилину апарат сичить, і з крана вихлюпується одна лише піна, щораз рідша і рідша, врешті дме, пробивається сухе повітря.

Дурний Франьо на перший же звук апарата їде на своїй колісниці до шинкваса, розштовхує людей і неспокійними, блискучими від жадоби очима стежить, як наповнюється останній кухоль. Витягує до Каштанюка тремтливі руки, молиться на нього очима, але Іван вдає, що нічого не бачить.

— Пиво закінчилось, — горлає високим баритоном, — кому останнього півкухля?

Десяток рук простягається в його бік. Франьо в розпачі. І це допомагає нещасному звідкись із нутроців видобути незв'язні звуки.

— Раньо, Раньо! — показує на себе.

— Ну, хто платить за половинку? — Іван зумисне не бачить обрубків Франя, що ось-ось торкнуться вимріяного кухля, ніби і не чує його нелюдського скавуління.

— Пане магістр, та беріть уже гроші, — кричить кочегар Ромуальд Заремба і нав'язливо тицькає чорними вугільними пальцями два папірці.

Іван безцеремонно відсуває руку залізничника.

— Е, ні, добродію, шановний, пан Франьо був перший.

Обличчя каліки розсвічується стигло південною помаранчою.

— Йо, йо, — вигукує, і від зворушення в нього починають сіпатися щоки.

— Плати, Франю.

— Ма, ма... — бідкається, стогне нещасний, і його лице знову сіріє.

— Я за Франя заплачу, — гукає п'яним голосом хтось із зали.

— Пан Франьо подачок не приймає, — авторитетно заявляє Іван, і вся зала сміється, — пан Франьо заслужив собі на пиво і чарку.

Каштанюк подає нарешті кухоль каліці, наливає дві чарки горілки і припрошує Франя цокнутися з ним.

Бідолаха витирає рукавом піт, не знає, що зробити з кухлем, нарешті, притискає його згином лівої руки до грудей і єдиним пальцем правої обережно приймає келишок. Підтримує його денце ребром долоні лівої, нахиляє голову й усміхається. До чарки, скалить рідкі зуби, вогнистими очима задоволено, переможно оглядає весь зал. Він знову на довгий час забуде мову, вона йому не потрібна тепер, він щасливий, а щасливим говорити нічого. Дивіться, дивіться, люди, як Франьо п'є горілку і пиво, як цокається з самим паном Іваном!

Тим часом Роман просить відвідувачів покинути заклад. Іван пішов між столиків, збирає гроші. Швидко й безшляхетно. Рахує тільки ціну питва, до цієї суми доплюсовує п'ятдесят процентів за закуску. І ніхто не заперечує, не перевіряє рахунку.

— Все гаразд, пане інженере? — запитує кожний, піднімаючись з-за столу.

Правда, скляр з-під сьомого номера, Вацек Авантурник, голосно, щоб увесь шинок чув, опротестовує рахунок Івана.

— Ти мені, інженере, рахуй детально. Я хочу ще раз знати, що я пив і їв.

— Вацек, кажу тобі щиро, — Іван ні на мить не втрачає свого олімпійського спокою, — не шукай собі гудзя, бо більше заплатиш.

— Я ніц не знаю, я хочу детально.

Іван напружив пам'ять, почав пригадувати.

— Чотири тури горілки було?

— Було.

— Чотири по п'ять — двадцять, двадцять по шість злотих — разом одна сотня і дві десятки. Штим? *

— Штим.

— Три тури пива без двох кухлів було?

— Було три тури пива без двох кухлів. Ілько пив тільки одне пиво.

* Правильно (нім.).

— Отож. Десять кухлів — три десятки. Разом півтори сотні. Ковбаси на три десятки, яйця по золотому, три оселедці — десятка без одного, огірки — рахуй на око — п'ять злотих, хліб — два, лимонад для пані Мані був? Півтори десятки. Закуска — шістдесят два, питво — півтори сотні, разом двісті і очко. А скільки я вам нарахував? Двісті двадцять п'ять?

— А бачиш, інженере!

— Чекай, чекай, Вацек, це ще не все. Одну більшу ти казав мені дати? І інженерові теж. Рахую по власній ціні, не як клієнтам. Одна десятка. На мітлу кинув сьогодні?

— Не кидав, що правда, то правда.

— Доплюсовую півдесятки. А чи пан добродій Вацуньо думає, що директор сам буде платити за угорське бренді, що його випила та свиня з кримінальної поліції, я вже не рахую закуски, але одна десятка падає на долю шановного добродія?

— Або я кажу, що ні? Падає.

— І це ще не кінець, пане Вацек. Коли ще броварники пива не підвезли, а ваше сухе горло страшенно жадало пити, то доктор побіг до Фогеля і приніс пляшку «Львівського»?

— Приніс. Але тут уже ти, інженерцю, ногу собі зламав. Я дав докторові п'ятку.

— Штим, шановний Вацек. Але ж п'ятку доктор сам заплатив за пляшку, а ноги свої — то він що, у лотерею виграв? Належитьесь йому за послугу хоч маленький міцної?

— Належитьесь, певно, що належитьесь.

— Най буде на цьому кінець. Підбиваємо: дві сотні й очко, плюс одна десятка, плюс півдесятки, плюс десятка, плюс чотири злоті — рівненько, як в аптеці, — дві з половиною сотні і ні цвяха менше! А скільки-то я хотів узяти побожому від Вацуся? На двадцять п'ять злотих менше. Але добродій упертий!

— Я нічого не кажу. Я хотів тільки детально. Коли жінка запитає, що пив і їв, щоб я їй міг детально розповісти. А то говорить завжди: «І в кнайпі жер, і ще голоден». Бо мені апетиту не купувати.

Усю цю розмову чуло багато людей. І з того часу авторитет Каштанюка непомірно зріс. Ніхто не смів йому перечити. Юркові це було на руку, він щораз більше поринав у різні торговельні операції поза шинком.

— Романе, пора піднімати жалюзі, — гукає Іван з кухні, закінчуючи там «робити горілку». Ніхто так, як Каштанюк, не приготує сорокапроцентної з чистого спирту.

Приготуванням бутербродів, оселедців та іншої закуски займається в основному Ванда, але щораз частіше заміняв її Роман. Він виявився видатним спеціалістом у цій справі. Особливо вдається йому «фірмова» закуска — мариновані оселедці. Спершу погострить ножі, помие стіл (друзі жартують: «доктор готує операційне місце»), потім довго мие руки («доктор готує пальці до операції»), розрізає оселедці («зроблено блискучий розтин»), вичищає нутроці («сліпа кишка відтята»), мочить і ріже оселедця на шматки («операція вдалась — пацієнт помер»), кидає ці шматки до бутля, в якому уже мокнуть цибулька, горошок, укріп та інша зелень. Оселедці будуть продаватися тільки завтра. Майстер Процайлик візьме шматочок, посмакує і скаже на весь зал: «Пальчики лизати». У великій ванні Роман квасить огірки, це виходить і дешевше, і завжди вони під рукою.

Роман іде піднімати жалюзі. Слово Каштанюка для нього закон. Він чомусь і більше поважає, і більше боїться Івана, ніж шефа. Сам не знає, чому це так. Обидва до нього ставляться по-дружньому, хоч він і молодший. А що працювати доводиться з сірого ранку до темної ночі — тут уже нічого не вдієш. Трудяться так і сам Юрко, і Іван (цей тільки інколи, як над ранок повертається з гулів, — спить довше).

Не може Роман скаржитись і на матеріальне становище. Юрко, хоч і зарплати не видає, але щосуботи питається, скільки кому треба, і без слова виплачує (звичайно, міру знай!).

На базарній площі вже майже безлюдно. Крутиться кілька підозрілих типів, мабуть таких, що чекають на запізненого клієнта. Біля вхідних дверей, спершись плечима об ринву, спить Франьо, з-під нього розпливається невеличка калюжка, але каліка, видно з обличчя, щасливий. Навперемінки хропе і посвистує, мабуть бачить золоті сни.

З сусідньої брами виходить майстер Процайлик — у довгому полатаному фартусі. Заклавши руки за голову, він з якимось особливим задоволенням розправляє натружене тіло, потягується, вдихає надвечірнє холоднувате повітря.

Помітивши Романа, майстер штрикає себе пальцем

тричі в кадик — питає, чи є пиво. Роман відповідає його ж манерою — прикладає два пальці до губ. Це значить: «Є свіже, пальчики лизати!»

— То я вже замикаю буду! — кричить Процайлик, одним махом скидає з себе фартух, жбурляє його крізь двері в майстерню. Знову, слава Богу, його гладенький животик на своєму місці, й обличчя відверте і розпромінене, сяє як повний місяць.

Роман пропускає поперед себе майстра, але Процайлик і не думає скористатися з такої пошани.

— Пане докторе, скоріше моє черево відречеться від своїх вечірніх трьох пив, аніж моя нога ступить раніше вашої.

Щовечора майстер випиває три кухлі пива. Горілки майже не споживає, хіба в неділю, коли заходить разом з жінкою і подружжям двірників — Мокріями. Тоді товариство замовляє цілий стіл. Сидять три-чотири години, випивають кілька пляшок міцної і «бенькарт» пива. Під кінець майстер засинає при столі, Мокріїха заливається ревними сльозами, а її чоловік витягається, ніби товсту струну з'їв, і розмовляє сам з собою двома мовами — питання ставить по-польськи, а відповідає — по-німецьки. При пам'яті залишається тільки майстрова, й вона цілу годину вовтузиться з товариством, відводить по одному до мешкання, роздягає і роззуває, вкладає, як діток, до ліжка, причім свого Дмитра забирає з шинку останнім. Інколи Процайлик пробуджується і напівтверезіє раніше, ніж жінка заштовхає його до ліжка, тоді майстрова приходиться ще раз до буфету з чудернацьки гравірованим графином, що міниться до світла всіма барвами, ніби калейдоскоп, і просить налити «ліків». Це два кухлі пива і чвертка горілки. Споживши снотворного, майстер раніше понеділкового ранку не прокидається.

Забава двох подруж відбувається незмінно о тій порі, коли в соборі Юра відправляється служба Божа.

— Бо вся наша компанія, — пояснює гордо Мокрій, — соціалістична і безвірна — найвищої, ще передвоєнної проби. І маємо ми ту велику перевагу перед попами, що їх служба чим довша, тим нудніша для людей, а наша, навпаки, — коли довше тягнеться, то приємніше.

Роман ще хвилину-дві обмінюється люб'язностями з

айстром, той стріляє сотнею ввічливих слів («ой, ні-ні, я бі того не дозволю, докторцю», «а що я — звичайний по-атайко, що кінчав одну клясу у школі Шашкевича, а решту на вулиці Шашкевича», «а я слічно прошу», «ні-ні, люди кажуть, що я неотеса, бурмило і шкіра волова»). Нарешті айстер таки проходить уперед. Це безмежно його радує, він стає аж вищим, але все-таки не йде просто, а бочком, майже задкуючи, і все вклоняється і щиро дякує Романові. Його лице, що розпливається в усмішках, червоніє разом з вухами. Перший кухоль Процайлик випиває навстоячки, ще при шинквасі, одним духом, гарненько дякує й, розквітлий, собі троянда, просить дати другий. Вклоняючись, задкує до столу, сідає обличчям до Романа і тепер п'є вже короткими ковтками, смакує.

З'являється в залі Іван з пляшками горілки. Він міцно затискає між пальцями по чотири в обох руках, і пляшки тільки тихенько дзеленькають, розмовляють між собою переливами малинової музики. Процайлик схоплюється з місця, підбігає до Каштанюка і вже сипле йому компліменти-цукерки.

Хтось шкрябає в двері. Вої з грюкотом відчиняються, до зали ввалюється собака — породиста вівчарка. Вона біжить, задерши хвоста, до другої кімнати, лягає в кутку біля маленького столика. Роман дивиться зачудовано на Івана. Той бере мітлу і тихо, навшпиньках, прокрадається до великої зали.

Іван чує, як його хапають зненацька за рукав, вихоплюють мітлу. Здивовано оглядається. Бачить перед собою чоловіка, спражнього живого мерця, висохлого, блідого, аж синювато-прозорого.

— Маю честь представитися, — слабким, але сповненим власної гідності голосом каже незнайомец, — Сильвестр Варцаба, машиніст залізниці. Я, на жаль, не мав змоги через довгу хворобу раніше засвідчити вам свою відданість і увагу, як новим керівникам закладу, постійними відвідувачами якого мали честь бути я і мій друг, — він вклонився бік собаки — Івану здалося, що почув, як заскрипіли кістки, і це вже зовсім роззбріло його.

— Мені дуже приємно познайомитися з вами, — Іван якось мить вагався, чи подати руку цьому скелетові, але

переміг себе відразу і легко потиснув сухі патички простягнутої правиці. — Мене звати Іван Каштанюк, і мені справді дуже неприємно робити вам відразу ж зауваження, але до нашого закладу вхід собакам заборонений.

— Я знаю, що це заклад «Nur Niechtdeutsche». Але з балкона я запримітив, бо живу якраз навпроти, що сюди не раз заходять собаки — і то не найкращого гатунку — аж до штурмфюрера включно. Та й місцевих собак у вас немало напивається.

— Пане, — Іван зумисне настовбурчився, щоб не пирснути сміхом, — залишимо високу політику дипломатам. Зараз конкретно йдеться про вашу вівчарку, яка ось там з-під стола уважно стежить за нашою розмовою.

— Це не собака, а мій друг.

Іван цього разу не стримався, зареготав, і весь його награний гнів до решти розвіявся. Він уже з симпатією дивився на цю живу мумію, у нього навіть росла проста людська цікавість до незнайомого, до його загадки. Бо був упевнений, що перед ним тихий божевільний. Запитав приязно:

— І давно ви зі своїм другом ходите до цього закладу?

— Давно. Років з десять. Відколи Дуче став моїм найближчим другом, Абцьо сам виділив нам цей столик, і постійні відвідувачі завжди радо вітали нас, мене й Дуче. Інколи навіть вітали Дуче по-фашистському, але я протестую. Мій Дуче і я — ліберали.

Відвідувач подався спокійною ходою до свого столика, сів, заслонивши собою собаку від людського ока. Він, видно, вважав, що непорозуміння з новим керівництвом закладу вже владнано.

Здивований, Іван почав наливати чарки, і враз у нього скипіла справжня лють: до чого це докотився він, що мусить обслуговувати якогось вар'ята. та його пса. Відсунув сперсердя пляшку.

Роман заступив йому вихід з-за шинкваса.

— Іванку, я вас прошу, не треба. Він ще такий німецький. Я його обслужу. А вам на правду не треба гарячкувати.

Каштанюк видивився на Романа, хотів було вилаяти його, але враз зм'якшився.

— Доки ти ще будеш мені викати, Ромку?

— Яюсь страшно говорити вам «ти», — щиро зізнався юнак.

— Чого страшно, хіба я вовк? Щоб я більше не чув цьогостерпного «ви». Ми зараз друзі й обидва — кельнери.

Ставлячи перед Сильвестром чарки, Роман винувато сміхнувся і, начебто до себе, промимрив:

— Настав такий час, коли розумніше робить той, хто обіцяє, ніж ті, що на кожному кроці і перед будь-ким виставляють свою душу.

— Ні, юначе! — суворо мовив відвідувач. — Людям завжди треба говорити правду, в яку хто вірить, якою живе.

Він вихилив чарку, поділив свою порцію ковбаси на дві рівні частини, ткнув одну Дуче в рот, другою закусив сам. В очах собаки засвітилась невимовна радість. Він дивився на свого господаря вірнопідданими, розумними очима і тихо жував свій шматок. За хвилину церемонія повторилась. Пиво споживає Сильвестр сам, поволі смакуючи. Дуче мало не скавучав від задоволення, що господар знову здоровий, щасливий, що вони знову удвох пішли між людей.

Тим часом майстер Процайлик, стоячи при щинквасі, попивав своє третє, вечірнє пиво і розповідав сумну історію життя Варцаби.

— Був то колись справедливий і чесний чолов'яга, мій брат, щоб я так бачив легку смерть. А який спеціаліст руки цілувати. Машиніст над машиністами, перший клас! Але не мав, сарака, щастя в сердечних справах. Злапала його, вам кажу, видра, така шльондра, така блощиця, словом свята Магдаліна, що світ об'їдеш на гнідому коні і не знайдеш другої такої. Простив Сильвестр їй усе, коли вродила дитятко. Ріс хлопчик, та такий рожевенький, як квітка. Справжній королевич, що цьомай, цьомай і не доцьомаешся, бо хочеться ще. А шльондра є шльондрою. Покумалася одним тут постерунковим. Тільки Сильвестр у рейс, а він же коло Магдаліни. А Варцаба — сліпий, нічого не знає, бо він завжди є так, як зичу собі легкої смерті, муж дізнається останнім. Їздив собі з рейсу в рейс та ще з кожного разу по парунки тій бестії привозив. Постерункового перевели куди-сь у Шльонськ, то та чортиця, кобила ненаситна, забрала всі цінні речі з хати та й повіялася за своїм бугаєм. Повертається Сильвестр з рейсу, відчиняє двері, а сморід газовий як же бухне на нього — мало не задушився. Пробрався якось до кімнати, вибив шибки у вікнах, бо трапилось це взимку, ди-

вється на ліжку, а дитя його, слічний той хлопчик золотий, що то цьомай — цьомай і ще хочеться, лежить чорний-чорний та й цілком неживий уже.

Процайлик замовкає, бо з дверей великої зали повагом суне Дуче. Іде тепер ліниво, похитуються, наче людина на підпитку, ніби на дерев'яних ногах. З'являється і Варцаба. Він уважно стежить за собакою, і в його очах, почервонілих, просвічується неспокій і журба.

— Моє шанування, золотий сусідонько, — тричі вклоняється майстер і міцно тисне машиністові руку. — Тішуся, що нарешті ви тут, значить, наша взяла, ми ще потанцюємо не раз.

— Мабуть, ні, — тихо говорить Сильвестр, — я побачив раптом, що з моїм другом — біда. До сьогоднішнього вечора тримався, як лев, не дав по собі пізнати, що йому важко, поки я не зайшов сюди, вперше після своєї хвороби. Правду сказати, це він привів мене, він вирішив, що я вже можу піднятися, піти між людей. Скільки це йому коштувало зусиль, щоб не зрадити своєї слабості. Тепер, коли я видужав, він сказав, нарешті, правду. Йому ж не менше дванадцяти років, і сьогодні затремтіли у нього ноги, він ледве пішов з зали. Це жажлива несправедливість, що отакі, як мій друг, живуть всього кільканадцять років, а всякі гицлі і злодії, курви і політики тиняються по світу п'ять-шість разів довше.

Він вклонився майстрові, кивнув головою Каштанюку, сумно посміхнувся до Кардаша і зник за дверима, ніби сон-примара. Іван розв'язав комірець сорочки, глибоко віддихнув.

— Вип'ємо по ковточку, — запропонував майстрові. Процайлик заслонився руками.

— Ні, ні, слічно дякую, стара гнівалася б. Хіба б її сюди добрий дідько надніс. Я свою мірку вже випив.

Не добрий дідько, а довга відсутність чоловіка пригнала Дмитриху в шинок. І хоч вона не з тих жінок, що не дають своїм чоловікам самим на другий бік дороги перейти, вона знає, що кожний мусить якийсь час у своїй, чоловічій компанії побути, погомоніти, то все-таки вона тієї думки, що порядний жонатий мужчина повинен міру знати.

— Бач, як засидівся, старий хрін, коло свого пива, — чіпляється майстрова до чоловіка і перепрошує магістра за не

слово. — Вечеря на столі конає, а він свого смока ніяк наїсти не годен!

— Ціпонько моя, голубко, — Процайлик ласкаво гладить пишне, подвійне підборіддя жінки, і Дмитриа вгамовується, притихає, розангелюється, — а не знаєш ти, перепіл-моя лісова, про кого ми тут з магістром нашим золотим розмову точимо? І тебе якраз, немов вітерцем добрим, сюди принесло. Бо гречно просить наш магістр брильянтовий, щоб ми випили по одній. Але я ні мур-мур, я — мур. Не смію, мажу, без рибки моєї золотої.

— Вип'ємо, пані майстрова, — перебиває Іван безконечну тираду Процайлика. — Дуже цікаву історію розповів ваш чоловік про дружбу машиніста з собакою.

— А що? Вони вже приходили? — витріщує від подиву і Дмитриха і знову накриває чоловіка мокрим рядном. — І ти мене не покликав, окаянний пивожльопе? Пане магістр, який же він? Дуже змарнів, сарака? Я кілька разів носила щасному то молоко, то яччок, то хліба шматок, але той косяга проклятущий ні разу мене до кімнати не пустив.

— Коли вже прийшов сюди, то, значить, видужав, сухо пояснює Іван, не радий уже, що затіяв цю випивку. Знову часу багато піде, а вже зачиняти пора. — Тож — за доров'ячко!

Майстер горілку п'є зовсім інакше ніж пиво. Перехиляє голову назад і виливає чарчину через куток губ на зуб мудрості, бо з давнього-давна є тієї думки, що мудрому горілка не шкодить. Майстрова вихиляє чарку з розгону («я можу тільки одну, але відразу»), дякує за закуску («де це чувано після вечері та ще їсти»), витирає уста фартухом і конфіденційно шепоче магістрові:

— А собака таки справді вірніший від будь-якого штурпака, що штани носить. Віддячився Дуче Сильвестрові — та це як! Життя йому врятував, це документально записано. Горів Варцаба в ешелоні, який розбомбили німці десь на третій день війни. Дуче нічого не сталось — чи то зіскочив раніше, чи скоцюрбився калачиком. Скавулить, шукає свого чана — нема. Але на що є псячий нюх? Вистежив свого господаря, під вагоном, розгріб лапами, визволив непритомно. А думаєте, відшукав би, відгріб мене мій старий непотріб, якби чим привалило? І не плюнув би в той бік.

Він тільки примовляти масненько вміє. Ще за Австрії у війську вишколився, коли за кожною кухаркою волочився.

— Йдемо, цісарєво моя австріяцька, золотий мій язичку шліфований! Та ще дякуй пану магістрові коханому за гостину.

Викотилися обоє, вклоняючись та ще раз вклоняючись.

З задніх дверей увірвався Юрко — задоволений, променистий, кипучий. Блиснув друзям під ніс новим перснем на пальці, задзеленькотів у кишені монетами.

— Чого тут досі паритесь? Пора зачиняти. Я за півдня дев'ятнадцять тисяч заробив. — Подався до дверей, опустив жалюзі, поглянув, чи немає кого чужого в другій залі, і висипав на шинквас жменю золотих монет. — Дивіться, тут і царські десятки, і тверді американські, і навіть фунт стерлінгів.

— Де ж це ти? Не обчистив, часом, банк? — регоче Іван.

Роман дивиться широко відкритими очима — він уперше бачить золоті монети.

— Банк ще стоїть, але доберуся і до нього, — Недовіз як не той став, багатство відразу додало йому самовпевненості. — Поки що вистачить з мене ернерунгсамту *. В цьому гешефті, признаюся щиро, велика заслуга твоя, Іване. Зустрів я сьогодні того німця, якого нам твій Ганс порекомендував. Балубалу, чую письмо носом, щось цей німак має. Запросив я його до «Адрії», хоч там один шніцель коштує сто десять злотих. Але зате шніцель! Моргнув я Залеському, півлітри справжнього французького коньяку ставить. Перший раз буду пити цю рідину, але як іти ва-банк, то йти, думаю собі. І німець відкрився. Має певну кількість фляйш і фетмарок. «Скільки і почому?» Двісті кілограмів масла, триста м'яса, а ціну він хоче почути від мене. Випив я трошечки коньяку для сміливості і рахую собі — двадцять п'ять тисяч зароблю легко. Це, як відразу перепродати картки гуртом. Кажу: «Можу щонайбільше дати п'ять тисяч злотих». Німець аж затрясся. Видно, ніколи такої суми в руках не мав. «Гут», говорить, але за коньяк і шніцелі він платити не буде. «Така й перетака твоя німецька кров, — думаю собі, — йолоп ти вісімнадцятий, я ж готовий десять тисяч дати». — «Тільки

* Відділ харчування.

в рейхсмарках», — додає німець. Ніби кривлюся і пояснюю, що у Львові дуже важко з рейхсмарками, і можу дати не дві з половиною, а тільки дві тисячі. А за коньяк і шніцелі, то навіть коли б ми не домовились, все одно заплатив би я. Бо такий український звичай. «Це дуже гарний звичай,— лепече п'яний німак. — І взагалі, Україна гут». А далі нічого розповідати. Ромуальд забрав усе за двадцять три тисячі в перерахункові на оці монети.

— А не краще було реалізувати в магазинах? Тоді і людям дісталось б, — несподівано втрутився Роман.

— Я думав про це. Можна заробити і понад тридцять тисяч, але це небезпечно. Треба насамперед знайти друзів у магазинах, мати транспорт і надійний склад. Ти думаєш хіба, Ромку, що це ґешефт чистий, що це особисті картки того німця?

— А чиї? Крадені?

— І так, і ні. Німець працює в ернерунгсамті, де видають і де нищать реалізовані продуктові картки, які надходять з магазинів. А він, замість кинути їх у вогонь, якось ухитряється кидати собі за пазуху. Ось і все.

— Та це ж економічна диверсія проти рейху. Хіба німець — не гітлерівець? Будь-кому таку справу не доручать. Ви розумієте, що це означає? — Роман разгарячковується і блимає на друзів жевріючими очима.

— Наш Роман не тільки на бутербродах розуміється, але й на економіці. — Іван дивиться на друга особливим, довгим поглядом. — Він, Юрку, і політикою не нехтує, сьогодні заступився тут за одного пролетаря. Півтора року господарювали совети і зуміли багатьом прищепити свої бактерії. Дивись, Ромку! У місті багатьох комуністів уже посадили в холодну.

Запала неприємна тиша. Юрко осудливо подивився на Каштанюка, мовляв, чого це ти присікався до хлопця.

— Ти, Кардаш, дуже вже гарячий і все сприймаєш за чисту монету. Та годі про це. Краще подумаємо, що зробити з цими реальними і, ручусь, не фальшивими монетами. Я думаю так: сьє тобі, Ромцю, одна царська десятка, щоб ти почув смак до золота. Я з Іваном ділюсь порівну доларами, бо Ганс — це його здобуток, а без Ганса не познайомився б я з тим другим німцем.

Злоті і фунт беру собі — за ініціативу, витрачені на німця гроші та за свій страх. Звичайно, і перстень, бо це символ моєї влади над вами. Заперечень не буде, як питали на радянських зборах?

Кардаш взяв монету в руки, і йому здалося, що вона обпекла пальці. Але це тільки хвиливе. Насправді монета була холодна. Здивувало Романа те, що Іван, ховаючи своє багатство до кишені, раптом забув жарти, приповідки. Невже і його причавило своєю силою золото?

Заскреготіло жалюзі, видно, хтось намагався підняти його, але гачок не пустив. За хвилину почувся стукіт у задні двері, тихенький, несміливий. Недовіз заглянув через вічко. Відчинив двері.

— Ви, сусідонько, певно до нашого Ромця? — заторохтів улесливо і багатозначно підморгнув Іванові.

Каштанюк окинув поглядом Чорну Зоньку — він бачив її вперше — пильно, оцінююче:

— Ая-я-яй, — цмокнув задоволено.

За Зонькою всунувся до кімнати кремезний, набундючений, з неправильними рисами обличчя і скісними монгольськими очима індивід. Він був добре напідпитку, але на диво тримався коректно, ввічливо вклонився присутнім і став спокійно під стіною, не промовивши ані слова.

«Де я вже зустрічався з цим індивідом? — пробував згадати Іван.— Безперечно, зустрічався, навіть розмовляв. Тільки де, де?» — напружував пам'ять, яка завжди вірно служила йому. Перебрав у думці всі літери від «а» до «я», сподіваючись таким чином натрапити на клавіш прізвища, але надаремно. «Старіємось, друзі, що вдієш», — констатував з легкою іронією.

Тим часом Чорна Зонька вела переговори з Недовозом. Вона просила продати їй дві пляшки якогось найкращого напою, ціна не має значення, бо трапився їй дуже інтелігентний відвідувач, якийсь редактор з Кракова чи з самого Берліна, але, хай пан інженер буде спокійним, це наш, львівський парубійко, тільки дуже давно виїхав звідси. Вона оббігала всіх знайомих продавців, але нічого екстра не могла дістати.

— Йдіть до пана Ромка, він для вас щось першорядне знайде.

Юрко був у чудовому настрої і конче хотів зіткнути пару платонічних коханців.

— Тільки з умовою, — додав, — що берете й відповідну кількість закуски.

— Але ж прошу!

Вона несміливо підійшла до Романа і, не підводячи голови, повторила своє прохання, цього разу без будь-якої згадки про клієнта. За те підкреслила, що Недовіз послав її саме до нього.

Кардаш зніяковів. Адже всі цінні напої зберігалися не в буфеті, а під ключем у Юрка.

— Будь ласка, вибирайте в нашому асортименті закусок, — сказав ввічливо, відвертаючи погляд. — А я зараз принесу щось оригінальне з напоїв.

Він вхопив Юрка за руку і потягнув до дверей. Проходячи повз супутника Зоньки, уважно приглянувся до нього. «В якій книзі чи газеті я бачив портрет цього шпакуватого панка? І як його прізвище?»

З багатого сховка шляхетних трунків Юрко вибрав пляшку оригінальної бенедиктинки, дві пляшки портвейну.

Про ціну не сперечалися. Зонька підійшла до клієнта, щось шепнула йому, і той витяг з кишені купу рейхсмарок. Передаючи пляшки, Роман непомітно всунув у долоню Зоньки царську десятку. Дівчина збентежилась, підвела вперше очі на Романа, і їх погляди зустрілись.

— Цитьте, — тихо вимовив Кардаш, важко віддихаючи. — Візьміть на пам'ять, хай нагадує вона вам ваше золоте, добре серце.

— Ваше, Ромку, — шепнула і поцілувала монету. Романові відразу полегшало на душі.

Пізніх відвідувачів проводив до дверей Юрко. Тип галантно вклонився, пропускаючи даму вперед, сказав:

— Дякую і пробачте.

— До побачення, пане докторе Феник, — гукнув Юрко типові у плечі.

Той стрепенувся, спершу хотів було повернутися, але, видно, передумав — зачинив за собою двері.

— Як же я не пізнав Феника? — розреготався Іван. — Що це робиться з моєю пам'яттю! Ми ж якось зустрічалися у віденському Пратері.

Юрко вже по-дружньому кепкував над другом.

— Тримайся, Кардаш, конкурент у тебе неабиякий, має справжній докторат, не те, що наші, водою писані, вітром підшиті, дійсні тільки тут на базарі. Феник — письменник, автор кількох збірок оповідань, фундаментальної праці з антропології.

— І книжечки «Адольф Гітлер», яку ще в тридцять четвертому році Донцов видав, — таким же тоном, ніби закінчуючи речення, доповнив Роман. Іван пирснув сміхом.

— А я таки тверджу, що нічого ще не втрачено, і носа хнюпити нічого. Наш Ромцьо ще позмагається з цим Феником, ще йому покаже, де раки зимують. Бачите, він навіть його «Гітлера» знає.

Юрко став між Іваном і Романом.

— Друзі мої, сьогодні такий щасливий у нас день, що нічого дошкуляти один одному. Краще подумаймо, як це нам елегантно провести цей вечір, нашу зорю багатства!

— Ой ще б дівчат, — Іван закопилів губу, наче отримав від нареченої гарбуза, — але нічого не вдієш, Чорна Зонька засватала, мабуть, на всю ніч.

— Еврика! — крикнув Юрко і вдарив себе по чолі. — Бачу, що моя макітра здатна ще на добрі ідеї. Відвідаємо Дану, розважимо її трохи. Це вже давно минув місяць, як поховала батька. Тільки вона, напевне, в театрі.

— Дана вже не в театрі, — кинув шорстко Роман.

— Як — не в театрі?

— Просто. Директор звільнив майже половину артистів. Стадників, Сороку... Німці ж дотацій на театр не дають, як радянська влада.

Настала мовчанка, Іван чомусь опустил низько голову.

— Чого ж ми стоїмо? — розсердився Юрко. — Якщо Дана не працює в театрі, то тим більше шансів, що вона вдома. Час подумати про якісь розваги. Матеріально ми зміцніли, в місті спокійно. Чорт знає, коли війна закінчиться, так гаруючи, і збожеволіти можна. Усі витрати сьогоднішнього вечора бере на себе фірма.

— Ура! — крикнув, прокинувшись від задуми, Іван. Але не встиг його бойовий поклик відбитись луною від стін, як сильний вибух затряс усім будинком, посипалось вапно із стелі і забряжчали шибки вікон. Юрко притулився до сті-

ни і заслонила долонею очі. Іван схопився і вмить уже був на подвір'ї, біг туди, де в небо стовпом виривився вогненний язик. У Романа закалатало серце, він подумав: може, це на-решті і львів'яни піднялися на боротьбу з ворогом.

РОЗДІЛ X

Абцьо був вельми задоволений посадою, яку запропонував йому Недовіз. Він вставав тепер удосвіта, замикав жінку і дочку у квартирі на ключ, сходив униз на подвір'я й терпеливо чекав на інженера. Його вухо вловлювало і розрізняло своєрідну музику всіх трьох дверних жалюзі. У Процайлика було нове, воно ще не мало жодної тріщини, жодної латки — й аж свистіло, пхнуте вгору міцною рукою майстра. Жалюзі, яке закривало вхід до крамнички залізних товарів, було склепане з двох майже рівних частин. Його треба було штовхати двічі, щоб підняти доверху.

Та найкраще знав Абцьо жалюзі шинку. Двадцять років він вивчав його музику, пам'ятав перший його дитячий спів, коли воно, нове, фуркотіло, наче веретено. З роками у цю гармонійну музику вривалися прикрі дисонанси: скреготи та виски. Тепер піднімалося поволі, сантиметр за сантиметром. Кожний скреготливий звук, кожна зупинка болісно відзивалася в серці Абця, нагадували йому, що прийшла старість.

І все ж він тепер щодня з великим хвилюванням чекав цих хворобливих скреготів шинкового жалюзі. Вловивши перші звуки, навшпиньках піднімався трьома східцями з подвір'я в коридор і звідти пильно наслухав, поки в задніх дверях шинку не заскиглить ключ. Тоді Абцьо бочком всувався до середини, чемно вітався з «паном інженером» і, піднявши ляду, поринав у чорне нутро пивниці. І, тільки доп'явшись до землі, глибше зітхав, сідав на порожню пивну бочку і довго насолоджувався здобутою, нарешті, свободою та безпекою, йому ставало легко на душі, запліщував очі і марив: це ж він зайшов до своєї пивниці, щоб набити свіжу бочку, перевірити, скільки в нього запасів м'яса, сиру, оселедців, огірків, капусти, порахувати порожні бочки, впорядкувати тару, простежити, чи часом де з апарата не витікає пиво, не проривається повітря.

Кроки наверху, що відлунювали в пивниці гучними ударами, будили Абця з цього приємного марення, він запаливав свічку, ставав над бочкою з пивом і рівномірно крутив корбу — помпував повітря в апарат. Три короткі стуки згори означали «досить», й Абцьо, змучений, спітнілий, знову сідав на бочку, відпочивав. Почувши два сильні довгі стуки, Абцьо схоплювався і ретельно, самовіддано працював. Здається, коли б згори забули дати знак «досить», він крутив би корбу день, два, вічність, поки не розірвалося б серце. У цій праці віднаходив радість, задоволення, силу. А коли Недовіз вручив йому одного дня надрукований на картоні аусвайс, який німецькою і українською мовами засвідчували, що він, Абрам Денкель, 1885 року народження, єврей, є зайнятий на постійній роботі в тресті ресторанів і їдалень, і магістрат міста Львова просить його не турбувати, Абцьо відчув себе зовсім щасливим. Він довго приглядався до печатки на своїй фотокартці, до розмашистого підпису якогось «ляйтера» з магістрату і не вірив, що вони справжні, що в нього є такий важливий, цінний документ.

Ох, коли б одержати ще такі посвідчення для доброї Берти і чорноокої Агнешки! — мріяв Абцьо. Настали погані часи для євреїв, але коли вони були добрі, скажіть мені? Завжди — раз є краще, раз є гірше, зараз — дуже зле, але якогось виходу треба шукати завжди. З таким аусвайсом ніхто, навіть гестапо, не сміє схопити на вулиці за обшивку та вкинути до того трамваю, що їде на Личаківську, заповнений вщерть євреями, а повертається до міста завжди порожнім. Треба поговорити з паном інженером ще про такі два аусвайси. Але як починати таку бесіду? Він познайомився з студентом Недовозом приблизно рік тому, коли той найняв куток у двірника. Вони кланялись один одному, і нічого більше. Ой, і дурна його голова, коли б він зблизився з Недовозом тоді, як той був бідний і голодний і часом, певне, не мав карбованця на студентський сніданок, якби тоді допоміг йому будь-чим чи просто позичив кілька карбованців, тепер у нього справи були б кращі. Але він сліпий і не знав наперед, що часи зміняться аж так, що він — багатий і поважний громадянин — не зможе появитися на вулиці без цієї ненависної сіонської зірки, а голодний студент зробиться майже всемогутнім володарем у шинку, в їх будинку, на

базарі. Хто міг передбачити, що так станеться? Але чому ж потім, як ці страшні німці зайняли Львів і студент перебрався до трикімнатного мешкання Семена Михайловича Молдавського, який встиг разом з сім'єю евакуюватися на схід, чому він тоді не прийшов до пана інженера і не запропонував йому допомогу в перші трудні дні відкриття шинку? Дурна стара голова! Він же міг поговорити з інженером вже тоді, на тих трагічних поминках. У нього були гроші, а в інженера вітер у кишені, багатому з бідним завжди легше говорити. Але йому тоді ще шкода було кидати гроші на вітер, а тепер уже пізно. Але, чекайте, хто сказав, що вже пізно? У нього є дещо, крім грошей, і він спробує прихилити до себе інженера.

Насамперед Абцьо приніс дванадцять посріблених столових приборів, відмовляючись назвати ціну.

— Хай то срібло лежить у пана інженера, нащо бідному Абцеві воно здалося тепер? Я даю у добрі руки. Розбагатіє пан інженер, а бідний Абцьо потребуватиме жити, тоді й можна буде почати розмову про ціну.

Згодом приніс кришталеві кубки, три таці з розмальованими візерунками смаковитих ласощів.

— На таких тацях можна подавати самому президентів міста або й королю. Придбав я їх, коли Пілсудський приїжджав до Львова на відкриття Східного ярмарку, щоб я здоровий був. Тоді кожний єврей в душі лелієв надію, що маршал до нього в гості прийде. Польщі доконче потрібні були гроші. А тепер уже й долари наші нічого не варті, віддали другу контрибуцію в мільйон доларів і далі живемо ніби пси. Якщо взагалі живемо...

Абцьо смутно і довго кивав головою, так довго, аж Недовіз забрав таці.

Останній гучний постріл старий шинкар зробив з допомогою цілої батареї тонких високих пивних бокалів.

— Подивіться, пане інженере, на світло. Хіба не куншт? А гешефт який! Чому їх зняли за радянської влади, я зараз повім. Ой-ой, це була велика помилка радянської влади. А зняли тому, що в такі бокали налити півлітра доброго пива та ще й з грибком, з короною піни неможливо. Я завжди з літра вмю робити три такі бокали — і без будь-якого шахрайства, а мій кельнер Файтельсон витягав цілих чотири,

і клієнт був задоволений, бо мав пиво перший сорт, щоб я здоровий був. А радянські спеціалісти запровадили оті баварські кухлі, в них і майстер не налле так пива, щоб воно бушувало, пінилось, горло приємно лоскотало. А все тому, щоб клієнта не ошукати! Це аж смішно. Бо коли клієнт з вищою інтелігенцією, як, приміром, пан інженер, то нащо йому живіт набивати таким пивом, як вода, щоб потім бігати, шукати собі місця, якого тут і близько нема. Порядний клієнт, щоб я здоровий був, хоче трішки, а добре. А будь-якому лапсердаку також нема причини наливати точно, він все одно не зупиниться на одному кухлеві, він замовлятиме другий, третій, четвертий. Краще для його здоров'я, щоб так я дитину свою бачив, налити кожний раз менше. Велику помилку, щоб я так здоров'я мав, зробила радянська влада!

Намагався Абцьо ще й іншими порадами допомогти новоспеченому рестораторові. Якось розповів Недовозу, що за Польщі він мав таку секретну кімнатку, де шановний клієнт міг собі годинку-дві відпочити сам або з ким йому забагнеться, з ким йому мило.

— Такі кімнатки, — звірявся старий шинкар, — влаштував кожний ресторатор, який поважав себе, а у великих люксових закладах було їх чимало, і то офіційно. Чи мав я право бути гіршим ресторатором, тим паче, в цьому районі міста, де народ дуже полюблює такі пікантні справи? Кожний скаже, не мав я такого права. Прибудівок цей стояв упритул зі складом, заходилося через двері в задній стіні. Гешефт цей додатковий я мусив у перші місяці радянської влади ліквідувати, але, щоб я так здоров був, усе в мене збереглося. І канапа, і столик, і дзеркало, навіть церата, що лежала на канапі, ціла, хоч моя стара вже не раз хотіла її порізати і стіл накривати. Хай пан інженер домовиться з Михайлом-двірником, він усе складе, бо будував і розбирав ці апартаменти. Тоді я міг би крутитися в складі, будь-що там робити: підмітати, старі скриньки лагодити і пильне око на цей додатковий гешефт мати, а мене тут при апараті заступила б стара.

— Де вже вашій жінці у таку могилу лізти, — уникнув Юрко прямої відповіді, хоч сама ідея секретної кімнатки його дуже зацікавила.

— Щоб я здоровий був, яка це ще могила? Дай боже

усім євреям нині таку могилу мати. Щоб тільки не копати собі ями в Кривчицькому або Янівському лісі, з тих могил вже не то що бідний корчмар, але й рабин не вийде.

— Ну, гаразд, Абцю, я подумаю.

У старого шинкаря йокнуло радістю серце.

— То, може, пан інженер подумали б заразом про мою нещасну донечку Агнешку. Може б, і їй яку роботу, щоб залізний аусвайс мала в руках. Воно в мене таке бідне, невинне, так боїться, що серце розривається, коли дивишся на неї. Вона дитина ще, цього року десятирічку закінчила, і я вже думав, ламав голову, в який інститут бідному євреєві свою квіточку послати, а тимчасом зовсім інші університети настали. Я знаю, поки німці тут, то доброї роботи євреям не знайти, щоб я так мав здоров'я, але вона не з панських євреїв, вона може будь-що робити..

Недовіз мав — як не як — вразливу на людську кривду душу, але органічно не терпів вислуховувати будь-які жалі, плачі, нарікання.

— Часом приходять до нас один гестапівець, він польський німець, з Познані, я можу при нагоді з ним поговорити, — почав Юрко, міркуючи, що шинкар, вчувши про гестапівця, відхреститься руками й ногами від такої пропозиції. Але сталося навпаки.

— Це було б найкраще, якби наша Агнешка могла дістати будь-яку роботу, щось прибирати чи мити в гестапо або в іншій важливій німецькій установі. Наш ребе, щоб я свого дитяти не побачив, коли кажу неправду, завжди навчає, що найбезпечніше Люциперу лізти в руки, крутитися біля нього, ніж знаходитися віддалік, Люципер завжди кине у смолу того, хто стоїть здаля.

— Ну, що ж, при найближчій нагоді я згадаю про вашу дочку, — мовив Юрко, щоб якось закінчити розмову. Він розумів Абця, глибоко співчував його недолі, але внутрішньо був спокійний: не він вигадав ідею знищення єврейського народу і не він несе відповідальність за це. В цьому питанні — його хата скраю.

Абцьо весь засяяв.

— Я знаю, коли пан інженер щось обіцяє, то напевне виконає, — голос люблячого батька тремтів. — Я цього ніколи не забуду панові інженеру, щоб я такий здоровий був. А наші апартаменти — то коли почнемо влаштовувати, а?

— Я поговорю з Мокрієм.

Юрко дав Абцеві випити пиво, що вночі накапало в кухоль з апарата, і подався сходами нагору. Абцьо сів на бочку, задрімав, і приснилося йому, що він стоїть за шинквасом у своєму ресторані і наливає пиво. Поволі струмує цівка, він надає повітря із залізного балона, регулює доплив «газу», як тільки йому забagnetься, і навіть трохи насміхається з колишнього директора при німцях, шмаркатого студентика, який нічого і не чув про цей спосіб.

Мабуть, був це останній в житті гарний сон старого шинкаря.

Стукіт зверху повертає Абця до дійсності. Шинкар миттю кидається до помпи, крутить з усієї сили: з очей його скapують до підставленого під пиво кужля великі і теплі сльози. Та Абцьо не витирає їх, працює так завзято, що аж здається, вуха пітніють. Про свій щасливий сон він не розповість нікому, навіть Берті...

Юрко чекав нетерпеливо на Івана. Що скаже він на манливу пропозицію Абця? Каштанюка та Ванди вже дружний день не було в шинку. Вони поїхали на село по м'ясо. З цим продуктом ставало щораз важче в місті. Селяни не привозили на базар, майже щодень була облава, м'ясо відбирали насамперед. На залізницях лютували шудцмани і залізнична поліція. Вони нещадно грабували й, щоб замести сліди злочину, часто викидали людей з поїздів під час руху. В залізничній поліції, як і в кримінальній, служили майже поголовно поляки, а в так званій порядковій, допоміжній — виключно українці. Поліцаї майора Пітулая з особливою жорстокістю розправлялися з поляками, залізнична поліція брала реванш.

«Щоб тільки чого злого не трапилось з Іваном, — бідкався Юрко і вже шкодував, що послав друга. — Хай би Ванда їздила сама».

Але вони обоє повернулися цілі, здорові, обвітрені.

Ванда була в чудовому настрої. Взятася в боки і закружляла наче в танці. Була набагато товстіша в стегнах, повні груди піднімалися майже до підборіддя.

— Це тому, що я мама!

Пирснула сміхом і витягла з рюкзака щось загорнуте в біле полотно, заколисала, затигла колисковою.

— Тричі шкопи * підозріло на мою дитину споглядали. Дурні, розпеленали б...

Вона розгорнула клунок, на стіл скотилося порося.

— Тьху, — сплюнув Роман і вийшов з кухні.

Ванда провела його незичливим поглядом.

— Який мені паничик! Послати б його — хто зна, чи свої штани привіз би. Цікаво, що йому не сподобалося?

Почала швидко знімати з себе дощовик. На ній у два ряди висіли тонкі довгасті шматки солонини та свинячої спинки. Скинув м'ясо з себе й Іван. Разом привезли мало не центнер свинини.

Вивільнившись з вантажу, Ванда знову повеселіла, забула — або вдала, що забула — образу.

— Пане Юрцю, було б сміху на весь Львів! Пан Івасьо вже виторгував — і то недорого — в одного підозрілого типа половину баранчика. Доброї вгодованості, сальця на мій мізинчик. Підходжу, нюхаю. «Може, не свіже, скажеш?» Це господар. «Свіже, погоджуюся, — тільки де голова цього пса?» — «Якого пса — кричить тип. — Забирайтеся мені геть з хати!» — Мене не обдуриш, а пан Івасьо приволік би вам на спині собаку. — Ванда зиркнула на Івана, він був лютий. Щоб якось задобрити його, примирливо додала:— Тільки досвідчений спеціаліст може відрізнити половинку барана без голови від половинки собаки або ж половинку курчати від ворони. Треба гострий нюх на падло мати. .

— В тебе його доволі! — буркнув Іван і гримнув за собою дверима.

Ванда здивовано втупилась очима в Недовоза: що це їх обох оса в одне місце вкусила?

— Ой пане Юрцю, — почала раптом улесливо, якби знали ви, яка я змучена. Стільки товару на собі привезти. Та ще в таких місцях, де лоскоче... Отут на підлозі лягла б і заснула.

Вона солодко потягнулась, простягла мускулісті ноги, кинула своєму шефові погляд, сповнений томливого чекання.

Юрко забряжчав ключами.

— Йдіть, Вандо, додому. Я зачинаю.

В одну мить наїжилась, спалахнула, погасла, скорилась. Ступила, наче справді дуже стомлена жінка.

* Німецькі поліцаї (зневажливе).

Ідея ластів'ячого гнізда — так перейменував Іван таємні Абцеві апартаменти — знайшла схвалення у всіх, крім Романа. Той просто змовчав.

— Наш Ром боїться, щоб його Чорна Зонька не мала конкуренції під боком, це ясно і зрозуміло, — глузував Іван, все ще подразнений розповіддю Ванди. Найбільше сердило його те, що це була свята правда.

Вони втрюх лежали в Юрковій кімнаті. У Романовій перегородці спав його батько, Недовіз нізащо не погодився відпустити старого Кардаша, поки той хоч трохи не набере тіла. Ні він, ні Іван не розпитували колишнього голову сільради, звідки і як він прибув до Львова, все було ясно відразу, як тільки одного ранку Роман привів батька в квартиру. Юрій згадав свого померлого вітця, розчулився. Іван теж не сказав нічого.

— Завдання номер один, — Іван повертівся на ліжку, яке, до речі, було надто коротке для нього, і почав шукати заспокоєння в паплюженні Ванди, — швидко наближається до розв'язки. Ти тільки, Юрку, подумай — а шльондра полкова підмовляла мене...

— На грішне діло, — втрутився Недовіз, заплямкавши губами.

— На два. Перше — само собою зрозуміло. Але вона ще й пропонувала накинути по десятці на кожний кілограм м'яса і цими грішми поділитися. Стерво. Я її за це мало по фізіономії не вгатив. Тому й вона цю дурну історію з собакою вигадала. Але не на такого натрапила. — Іван знову неспокійно повернувся. — Ти її на вулицю Фредра посилав?

— Маєш на думці — медогляд? Звичайно, ходила. Картка чиста. Без хрестиків.

— Тоді вважай, що завдання виконано. Тільки швидше влаштуй ластів'яче гніздо. Пташка сама потягне мене туди. Буду опиратися трішки, але і я, мовляв, не з заліза, піддамся. А ти, як шеф, обуришся цим ганебним фактом, як Бог вчинком наших прабатьків, Ванду проженеш, а мене трохи присоромиш.

— Тобі догану запишу, — душачись від сміху, сказав Юрко.

— Це що таке?

— Радянський громадський виховний метод. Коли ти в

будь-чому провинився, щось такого накоїв, тобі записують догану.

— Дуже цікаво. Тобі багато записали доган? А тобі, Ром? Чому мовчите?

— Я не думав, що ви аж такий цинік, Іване, — відіззався Роман і сів на ліжку.

Ці слова впали як виклик. Здавалось, кімнатою шугнув раптом вітер, чужий, грізний. Він розполовинив її надвоє, ніби мечем прорізав. Настала хвилина тиші.

Чути було тільки, як б'ється прискішено серце: це кожний з трьох чув своє. А потім громом залунав у кімнаті регіт — переможений Іван рятував своє становище:

Ти, Ром, з кожним днем мені все більше подобаєшся. Ти вгадав, я цинік, страшний цинік. Але знаєш, чому одні люди називають інших цим ласкавим словом? Щоб у результаті циніків було більше. Зрозумів?

— Я знаю одне, — тихо, майже пошепки промовив Роман, але цей шепіт звучав упевненіше від розв'язаного гарикання Івана, — коли б не людський цинізм, що породив фашизм, я завтра пішов би в інститут, почав третій курс, а мій батько не харкав би кров'ю онде, за стіною.

Іван підвівся з свого ліжка. І в ту ж мить Юрко вимкнув світло.

— Діти, спати! — весело, але владно вигукнув Недовіз. Справді, завтра перше вересня. З цієї нагоди відчинимо завтра наш університет-шинок на годину раніше і заспіваємо завтра гуртом і в злагоді: «*Gaudeamus igitur, iuvenus dum sumus*» *. А зараз зробимо репетицію.

Він вискочив на стіл в самих підштаниках, і темну кімнату пізньої ночі, у страшний час жорстокої війни, заповнили звуки старовинної студентської пісні. Іван тягнув чудовим тенором, Юрко підспівував м'яким, але невпевненим баритонем, Роман виразно фальшивив, проте це зовсім не означало, що кожний з них саме так виконає свою життєву пісню.

Все відбулося наче за поганим сценарієм. Мокрій до сутінків змонтував у пивниці, поруч зі складом, «ластів'яче гніздо» на славу — затишне, таємниче. Вхід зі складу був добре замаскований, ніхто не підозрівав би, що задня сті-

* Тож радіймо, що ми молоді (лат.).

на подвійна, що вистачить тільки потягнути за виступ — і передня відслонить двері до алькова. Чотири стінки були оббиті плюшевою матерією, над вхідною портьєрою тьмяно світилась лампочка, загорнута в голубий целофан. Світло можна було вимкнути кожної хвилини, електричний штепсель досягався рукою з обох стільців, що стояли біля маленького столика, і з канапи, яка займала майже половину приміщення. Широку, на міцних пружинах, обиту зеленим сукном, канапу прикривала добротна церата, вся в синіх незабудках та пишних червоних трояндах.

Абцьо любив наслухати з пивниці, що діється в таємному алькові. Лежачи плазом на розстеленому мішку, він виразно чув, про що розмовляють усередині.

Першою парою були Іван і Ванда. Вони про щось довго сперечалися між собою, Іван навіть назвав дівчину непристойним словом. Потім були в алькові різні люди, але досить рідко, не більше однієї-двох пар на день.

Абцьо дуже дивувався, що ані разу не скористались ще з такої нагоди ні пан інженер, ні пан доктор.

Утамувавши першу цікавість, Абцьо рідше підстеляв під себе мішок і підслухував. Він більше думав, чому Недовіз не переводить його на працю в склад, а Бертю не ставить на його місце. Бідкався над долею доньки, по яку вже двічі приходили з єврейського самоврядування. Зваживши, що вже минув тиждень від часу змонтування апартаментів, він вирішив при найближчій нагоді нагадати інженерові про умову.

Якось надвечір, коли пиво вже кінчилось, Абцьо збирав свої речі, щоб незабаром вислизнути з пивниці, але раптом із щілинки в стінці алькова прорвався жмут притьмареного світла.

«Хто б це так пізно, коли вже заклад закривається?» — подумав Абцьо і, спонукуваний якимись невловимими передчуттями, пішов навшпиньках до перегородки. Не стелив мішків, нагнувся тільки, щоб почути, чи часом сам інженер не вирішив трохи розважитися перед сном.

Не встиг ще будь-як примоститися, як раптом нестерпний біль пронизав його серце. Він упав на долівку, зубами вгризся в дерев'яну підпірку. Не мав найменшого сумніву, що там, в алькові, його єдина дочка, найдорожча, наймили-

ша крихітка, його Агнешка. Вона приязно, навіть кокетливо розмовляла польською мовою, і час від часу якийсь чоловічий голос кидав одне-друге слово.

Нещасному батькові здавалося, що серце ось-ось розірве йому груди. Силкувався підвестись, але всі сили покинули його. Намагався кричати, та лиш беззвучно ворушив губами. І тільки слух ловив кожне слово, кожний спалах сміху, кожний найніжніший передзвін його ж таки кришталевих келишків.

Старий заскавулів. Раптом тривожний голос дочки пронизав усе тіло батька, наче жива блискавка, наче голка, й оживив його, повернув сили.

Абцьо схопився, як буря. Двічі в темряві спіткнувся, впав, боляче вдарився в коліно, застогнавши, ступив далі. Перемагаючи жадливий біль у нозі, таки поплентався до пивного апарата, схопив з полицки сокиру і кинувся до комірчини. З усієї сили гатив по прибудові, рубав з плеча підпірки, обухом ламав поперечки, рвав руками плюшеві завіски і, нарешті, вліз до алькова, увімкнув світло.

Крикнув несамовито. Піднята рука з сокирою начебто всохла, впала. Тисячі голок прошили нестерпним болем зіниці його очей. Абцєві здалося, що вони виходять з орбіт. На канапі лежав мертвий гєстапівець, з його шиї ще тихо булькотіла кров, і темна пляма на розхристаній брунатній сорочці все більшала, розпливалася.

Голки прошили очі і полізли в мозок.

«Як я ні крихітки не знав тебе, доню, — просвердлила раптом думка його набухлий від болю і крові мозок, — Я борюся за аусвайс для тебе, а ти знала честь...»

— Прости мені, доню, за все моє життя, — прошепотів благально і відразу почув, що сили повертаються до його тіла.

«Вона простила!»

Очманілий, підняв високо сокиру й замахнувся. Вістря попало точно на те місце, звідки точилася кров. Розкрилася глибока рана, заховавши слід від удару ножа. Побачивши це, Абцьо знепритомнів, міхом зсунувся на підлогу.

«Це я вбив фашиста», — подумав.

Коли знову розплющив очі від пекучого болю, побачив над собою дуло нагана і розкарячені ноги в лискучих

офіцерських чоботях. Не чув пострілу. Коли засинав навіки, здалось нещасному, що хтось одним змахом зняв з його очей, мозку, скронь мільйони голок, які завдавали йому нестерпного болю.

Розправа над Вандою відбулась через тиждень, коли розмови про вбивство гестапівця трохи притихли. Ганс подбав, щоб інцидент не набрав розголосу. Все віднесено за рахунок божевільля Абця. На базарі, під муром, розстріляно десяток євреїв, але серед них не було ні Агнешки, ні її матері. Не вдалося спіймати нікого з їх родини.

— Так краще для вас і вашого інтересу, — сказав Ганс, багатозначно глянувши на Юрка. І, ховаючи до кишені кругленьку суму, додав: — І для мого дурного Пауля.

Єдиною втіхою для Недовоза було те, що він міг розправитися тепер з небажаним свідком.

Недовіз, зачинивши двері за останніми відвідувачами, зібрав у кухні весь персонал і несподівано наказав викласти все, хто що має в кишенях. Ванда пополотніла, в неї знайшли понад двісті злотих.

— Чи трохи не забагато? — спитав єхидно. Ванда викручувалася як вміла. То їй віддали борг, то вона позичила. Про сувору заборону мати при собі будь-яку суму грошей її не раз попереджали.

— А може, — тягнув Недовіз лико з душі пійманої на гарячому, — це вам пан Каштанюк заплатив за те, що ви з ним в альков прибирати ходили, що? З тобою, Іване, — він блиснув грізно очима в бік друга, — буде про це розмова окремо. То що ж, рибонько?

Зрозуміла, що попалася. У пориві першої люті хотіла плюнути в обличчя цьому самовдоволеному вископці, обізвати його наймерзеннішими словами, але стрималася. «Кусаєшся, кривоногий собако, — злісно блиснула очима, — почекай, ще побачимо, хто болючіше вкусить». Закопилила губи, кинула:

— Випустіть мене звідси.

Дивилися, як переходила через порожню базарну площу — висока, ставна, вихряста. Не йшла — танцювала своїми довгими ногами, моторно похитуючи повними клубами. Навіть не озирнулася. Постать маліла, зникла за рогом вулиці.

— Мені наче відлягло від душі, — сказав Іван.

— А мені, навпаки, лягло, впало каменем. Здається мені, що не позбулися ми її назавжди. Вона здатна на найпідліше.

Врятувавши Юрка та його шинок від неприємностей, Ганс щораз частіше почав заходити до шинку, ставав фактично його хазяїном, хоч і робив це дуже делікатно. Він ніколи не вимагав у Юрка грошей, навіть не позичав на так зване «вічне віддавання», зате за доставку товарів правив такі суми, що Юркові не раз аж свічки ставали в очах. Але платити мусив.

— Роби щось зі своїм німцем, — кричав, благав Івана.
— Незабаром з торбами підемо.

Каштанюк як міг і як умів «рятував» шефа. Він ходив наче тінь за Гансом, забавляв його різними витівками, напував до семи чортиків. Гестапівцю це було до вподоби. Він щораз більше прив'язувався до Івана, дружив з ним. Зараз весь вільний час проводив у його товаристві.

— Слухай, Гансе, — запитав якимось Іван свого нового дружка. — Тебе ніколи не шкребе під серцем, що це ти міг опинитися на місці Пауля?

Ганс тільки зло блиснув очима.

— Не шкребе. Пауль був фйталапа, як і всі австріяки. Він все одно знайшов би своєю смерть, дурну і безглузду, не сьогодні, то завтра. Ми нічого не могли навчити цих дурнів. Вони йдуть на смерть, як тля на світло. Я десять раз послав би Абця до його предків у лоно Авраама раніше ніж він би зумів підняти сокиру. І з Агнешкою, не журись, я справився б без усякого — це, як кажуть дипломати, — втручання збоку.

— Мабуть, маєш рацію. І все-таки ця подія вивела мене з рівноваги. Я досі любив твердити, що людське життя сповнене непорозумінь і тихого смутку. Зараз бачу, що воно насичене ще випадковими пригодами та безглуздими трагедіями...

— Найбільша трагедія в тому, що той навіжений йолоп таке чудове «ластів'яче гніздо» зруйнував. Ніде вже забавитися. Нудно. — Ганс пересунув на поясі кобуру з пістолетом, розстебнув: — Може, стрільнемо собі по разочку? Свербить рука.

— Наробимо дір у стінах. Але по разочку — можна. Поставили у куток на полицю дві порожні пляшки з-під альяжу. Цілились з порога, метрів за десять від цілі. Вистрелив Ганс. Пляшка затанцювала і заспокоїлась, вже без шийки. Прицілився Іван. Повторилась та ж історія з другою пляшкою. Обидва були збуджені, задоволені собою.

— Є в мене друг, — зв'язався Ганс, ховаючи револьвер та посуваючи кобуру на своє місце, — майор СД Вернер фон Шверіг, начальник кримінальної поліції. Той, випивши, любить постріляти. Я, може, колись приведу його з собою. Він впливова людина. Може пригодиться вам у гешефтах, — докинув, значуще підморгнувши бровою.

— Які там, Ганс, гешефти, — спокійно відповів Іван, — тільки те, що з тобою.

Ганс зареготав.

— Ти, Іване, небезпечний друг. Не тільки в стрільбі не поступаєшся мені, але й в хитрості. За кожним разом я більше закохуюсь у тебе.

— Щось ти не здаєшся мені фон Сектом чи Ремом. Волиєш вісімнадцятилітніх.

— Я не в цьому розумінні сказав. Просто ти завойовуєш мою симпатію. Всупереч тому всьому, що нам офіційно базикають про слов'ян, в тому числі і українців. Відразу видно, що ти на заході побував, об німців отерся. Зрештою, все це Scheise*, що балакають. Я сам з Познані, все життя пробув серед поляків — і не ослов'янився. А щодо Шверіга, то педерастів тут наїхало з рейху багатенько. В роки веймарської республіки цей вид любові дуже був модний. Обов'язково приведу тобі фон Шверіга, він з тієї компанії. Справжній пруссак. Спершу стріляє, а потім думає. І обходиться без прекрасної статі.

Сміялися безжурно. Вийшли коридором. Уже в брамі Іван щось нагадав собі, потер чоло.

— Слухай, Ганс, дай мені таки той аусвайс.

— Агнешки?

— Аге ж!

— Навіщо він тобі здався? Думаєш, вона жива, з'явиться ще. А може, ти сам її ховаєш? Не раджу. За це — петля.

— Дідько з нею, з Агнешкою. Не хотіла по-доброму, хай п'є тепер пиво, яке наварила.

* Екскременти, гній, дурниця (нім.)

— Мабуть, уже випила. Це я іншу єврейку маю на приміті. Аусвайс готовий, шкода йому пропадати.

— Хитрун ти, руський Іване! — Ганс міцно штурхнув Івана в бік. — Люблю таких! Мій батько був німецьким шпигуном у Польщі, але користувався маркою чесного комерсанта.

— І ти в нього вдався. Скільки? — Іван витягнув гаманець.

— Дай поки що гураля *. Охота трохи розважитися. Дер Фатер, хоч по самі вуха сидить у грошовому мішку, не дуже розщедрюється. «Зароби сам» — каже. А розірватися трохи — завжди тягне. Без грошей — яка забава, сам знаєш. Як без цукру кава... Без музики танці... Без дівчат... Колись цю пісеньку мугикала мені одна ваша українська фройляйн у Познані...

«Розірвало б тебе на шматочки! — добродушно зичив Іван штурмфюреру, ховаючи гаманець.

Іван не встиг приготувати нову партію закуски, як у двері постукали. Увійшла Рома. Каштанюк бачив її всього раз — у тресті, зайшовши туди недавно з Юрком по наділі на другу половину вересня. Тоді й познайомилися, але майже не розмовляли, Рому покликав до себе директор, і вони, захопивши наряди, швидко вийшли.

— Добре, що я вас застала, пане магістре, — защебетала Рома як до давнього друга. — Того волоцюги Юрка ніколи на місці не застанеш. Він зникає як ефір. Вже й призабув дорогу до тресту.

Сміялася, жартувала, вовтузячись з «блискавкою» свого модного непромокального плаща, що ніяк не розстібався.

— Дозвольте вам допомогти, — Іван дбайливо витер руки сумнівної чистоти ганчіркою, придивився до замка, підтягнув кораблик до самого верху, а потім енергійним рухом руки вниз розполовинив хитру застібку.

— Ви майстер роздягати жінок, — блиснула очима Рома, подаючи Іванові плащ.

— Анітрохи! Просто я побачив, що конструкція цього замка на диво схожа з будовою жалюзі, а його я піднімаю й опускаю щодня по кілька разів.

Рома розуміюче, поблажливо всміхнулася.

* Куп'юра в 500 злотих.

— Що ви в цьому неперевершений, дійшли вже й до мене чутки.

— В чому, пані Ромо? Які чутки? Ви щось вигадуете. І сідайте, прошу, ось тут чисто.

Погрозила Іванові пальцем. Сіла, намагаючись заслонити короткою сукенкою принадні, круглі коліна. На обличчя приклеїла найкращу свою посмішку.

— Не вдавайте скромненького. Мені дещо Ванда розповідала про вас.

Примружила очі, підняла вгору руку, розчепірила пальці:

— З другої не додавати?

Доведеться і роззутись, — відповів спокійно, але в очах своїх запалив збиточного чортика. — Жартун нестерпний. Глядіть, сорому на все життя наберетесь. Пам'ятаєте віршики з шкільної читанки:

Не вір, що хвалько плете,
Хай доведе ділом те!

— Готовий хоч зараз. — Погляд Івана безцеремонно блукав по всій фігурі дами, роздягав її. Каштанюк любив саме так дивитися на жінок, коли хотів дошкулити їм, показати, яке вони ніщо.

Цього, звичайно, не відала Рома. Вона прийняла погляд Івана за чисту монету. Опустила вії, навіть перемінила тему.

— А ргорос Ванди. Що це Недовіз посмів знехтувати моєю рекомендацією?

Іван коротко, але ясно розповів усю правду про Ванду. Не забув згадати і себе. Рома вдала обурену, нещасну.

— А я їй так вірила! Такою скромненькою себе образила, — лепетала. — Так обкрутити мене, довірливу, ненавчену, навколо пальця! Я дуже, дуже вам вдячна, пане Івасю, а то, знаєте, я хотіла її запросити до себе на день народження. Нога цієї... цієї безсоромної дівки не переступить більше через мій поріг.

«Відразу я тобі й повірю, — глузував у думці Іван. — Ти, напевне, не з кращих. І було б ціле «ластів'яче гніздо», я переконав би тебе швидко в цьому». Але відповів ухильно, щоб тільки позбутися гості, яка набридала йому.

— Я вас розумію. Рома знову повеселіла.

— Думаю, ви зумієте й пана Юрка переконати в тому, що керувалась я. найкращими намірами. А щоб якось спокутувати свою вину перед товариством, запрошую всіх вас на маленьку вечірку — скромно відзначити мій день народження. Приходьте всі. З мого боку буде тільки одна подруга та німець-гестапівець. Ви нічого не маєте проти?

— Проти дня народження чи проти німця?

Рома підвелась, подалась до Івана, нібито хотіла жартома його вдарити. Від цього поруху сукенка щільно обтисла талію діви.

«Яке в неї гнучке, зміїне тіло», — подумав Іван.

— Ви просто нестерпний, неможливий! — вигукнула, джэнджуристо пересмикуючись, наче на гойдалці. — А я ще пробувала з вами змагатися у грі. Своєю індивідуальністю ви пригнічуєте всіх. Кожний робиться таким, як хочете ви! Впливаєте на людей таємним флюїдом, загадковими чарами! Ось у чому секрет ваших успіхів. Чекаю переможців о восьмій годині.

Даруючи щось більше, ніж усмішку, яку знову приклеїла до уст, Рома подала Іванові свою виплекану руку.

Така рука — то мільйон. Я відразу почуваю себе багатим, уперше в житті.

— Що ж, у такому разі, варта я ціла? — запитала, звівши кокетливо очі на Івана.

«Півмарки й ані пфенніга більше», — подумав Іван, ще раз оглядаючи докладно всі принади гості. Подав плащ.

— Ну, скільки, пане Йване, скільки? — нетерпеливила-ся, вимагала відповіді.

Іван, на диво, не знайшов, що сказати. Просто йому вже вона набридла.

— Чиєсь життя, — вимовив патетично.

Рома зблідла і тремтячою рукою натиснула клямку. Вона згадала свого чоловіка — Гната Трохимовича. «Де він? Чи живий ще? Може, якраз мучать його кати... А вона затіяла іменини, забаву... Негідниця... Проте, так треба. Маскуватися, маскуватися... Зблизитися до Ганса, вивідати в нього правду...

Невідомо, як іменинниця, але більшість її гостей вважали вечорниці у Роми невдалими, безбарвними, нудними.

І насамперед — Іван. Він більше за всіх випив і, не бачачи відповідного об'єкту для флірту, прикинувся ще більш п'яним, наговорив багато дурниць і врешті ніби заснув у фотелі. Господиня виявилася енергійною, вона підвела Івана, випроварила до спальні і вклала спати у свою білу, спеціально перемінену про всяк випадок постіль.

— Все це я зробив для тебе. Навіть для тебе хропів біля тієї сухореброї видри, — пояснював на другий день Юркові. — Треба ж було дати тобі можливість поговорити з Модестою. При мені ти виглядав як другий гриб у борщі. Цілого гураля була варта сама твоя міна, коли ти, зайшовши до кімнати, побачив Модесту і Ганса поруч. Такої міни не зробив би ні Ганс Мозер, ні Чарлі Чаплін, хоч ти їм усі скарби світу обіцяй.

І справді, несподівана зустріч з Модестою приголомшила Юрка. Навіть Іван у перші хвилини забув язика в роті. Закліпав незвично очима Ганс. Він якось мить дивився на парубків, що були йому знайомі в шинку, мов на дві примари, потім відхилився назад, примружив очі, і на його лиці вперше з'явилась не штучна, фальшива, цинічна, а просто людяна усмішка, викликана почуттям радості.

Він взяв Модесту за руку, вивів її на середину кімнати і сказав урочисто, майже цілком правильною українською мовою:

— У вас, українців є чудова, розумна приказка: гора з горою не зійдеться... Ось найкраще свідчення. Чи думав я побачити ще колись мадам Модесту? Признаюсь щиро: не думав. А нам обом є що згадати. Майже три роки ми жили в одному місті. Модеста вчилася на медичному факультеті Познанського університету, я — на юридичному. І ми, німці, і ви, українці, рахувались у Польщі національними меншостями, були однаково гноблені та пацифіковані нерозумною державою Мосціцького. Це нас єднало. Ми відвідували українські концерти, вечори, українці приходили на наші зібрання. Разом влаштовували демонстрації, походи, спортивні змагання. Це були хороші дні нашої студент-

ської юності. А зараз Європа для німецької нації мала, гора з горою зійшлася, ми зустрілися. Тому дозвольте представити вам мою давню милу знайому панну, — він перепитав очима Модесту, чи не помилився, дівчина притакнула віями, — Модесту Дольну.

Іван, витримуючи етикет церемоніалу, ступив кілька кроків уперед, шанобливо вклонився товариству і мовив:

— Є таке містечко на Покутті — Коломия. Воно не таке велике, як вся Європа. Коли говорити докладніше, то воно лише маленька цятка на її карті. Так, дійсно, гора з горою не сходиться, а ми з мадам Модестою після п'яти років розлуки зустрілися. Це я кажу також від імені друга свого Юрка Недовоза.

— Ми з Юрком бачилися останнім часом, — тихо казала Модеста, вітаючись з Іваном.

— Бачилися, але, наскільки вірно я поінформований нашою службою безпеки, — Іван ледве стримував себе, щоб не порушити етикету, не розреготатися з власних слів, — не розмовляли. Це те саме, що дивитися на фотографію або на картину. Особистого, духовного контакту через язик не було.

— Через язик — ні, — Модеста показала язика Іванові, закрила очі віями і спокійно підійшла до Недовоза.

— Давно не чула вашого голосу, Юрасю. Подала руку, Юрко нахилився і поцілував.

На авансцену кімнати вийшла Рома. Вона була в новій, глибоко декольтованій сукні, обтягненій широким поясом, кінці якого звисали майже до землі. Модну зачіску а ля Маріка Рок прикрашала червона півонія, майстерно вплетена в кок.

— Мої дорогі гості, — почала патетично, поступово приклеюючи на своє лице всі свої примхливі усмішки, десь завчений репертуар орудування устами, очима, головою, руками. — Я почувую себе зараз як здетронізована або, це буде вірніше, як висвістана артистка. Карти з мого будиночка летять, як осінні листя з наших славних львівських каштанів.

— Це вона до тебе п'є, — шепнув Іван до вуха Юркові.

— Велика несподіванка для нас: моя шановна подруга, доктор Модеста, виявляється знайомою більшості тут

присутніх. Це тільки чудово свідчить про ваші смаки, товариство. Бо не знати Модесту — це не знати сієї краси світу. Може, я хоч вам, — Рома звернулась до Кардаша, — зроблю ту приємність, що дам можливість познайомитися з цим самоцвітом нашого міста.

— Пізно, моя Ромо, — Модеста спокійно підійшла до Романа. Вона була роздратована несмачною «тронною» мовою господині і ладна була взяти реванш за її нуднувате славослів'я, яке сприйняла як приниження її образу, — Ромка Кардаша я дуже добре знаю з медінституту. Ми навіть разом були в якійсь комісії...

— Танцювальній, — докинула дров до вогню незгоди Рома.

— Медичній, моя дорога подруго. Хіба ти не знаєш, що я, на відміну від деяких інших жінок. — Модеста рострілила очима подругу, — в політику ніколи не бавилася.

Оберштурмфюрер став між жінками, поклав обом руки на плечі.

— Годі, мої дами! А то ще попросите мене бути арбітром у ваших справах, а що це значить, мабуть знаєте.

Він посміхнувся нібито приязно, але в очах притаїлася гроза.

— Я назвав би нашого шановного Ганса джентльменом номер один, якби цей титул був зараз у пошані, — втрутився в напружену ситуацію Іван.

Лід зламано. Всі галасливо сіли за стіл.

Майже чужою почувалась на вечірці Данка. Її сусід, Роман, сидів мовчазний, тільки інколи припрошував покоштувати якусь страву, випити трошки більше, ніж вона дозволяла собі. Данка намагалася взяти ініціативу в свої руки, після кількох чарочок лікеру в неї покращав настрій і вперше за багато тижнів вона розпогодилася. Але що б не говорила, яку б тему не порушувала, Роман на все погоджувався, притакував.

Це навіть трохи розсердило Данку, й вона вщипнула його:

— З вами, Ромку, дуже цікаво дискутувати. Я кажу гарна погода», ви відповідаєте — «гарна». «Я люблю квіти» — і «я люблю квіти». «Толстой великий письменник» — «Толстой великий письменник». Це дуже цікаво.

Роман почервонів. Мовчав, кусаючи губу. Богдані зробилося його шкода.

Почуття симпатії до Романа зросло, коли після першої перекуски Ганс запросив її до танцю.

— Не можу, — сказала з смутком в очах. — У мене жалоба.

— Покинув наречений? — спробував пожартувати гестапівець, сподіваючись, що дівчина тільки прикидається, набиває собі ціну: звісно, артистка!

— Це ще було б півбіди. Я недавно поховала батька.

— Прийміть моє співчуття. Помер?

— Німці його вбили, — мовила твердо.

— Не розумію.

— У білий день, на Гетьманських валах.

— Пробачте, це нісенітниця. Хіба ваш батько — жид?

— Українець, з діда-прадіда. Відомий архітектор. Вихованець Берлінської академії.

Ганс не знав, що сказати. Був злий на себе, що зав'язав цю розмову. Його лице похмурніло, ліва брова скочила вгору, на чоло набігли зморшки.

— А хіба євреїв дозволяється вбивати на вулицях, як зайців у лісі? — просто запитала Данка, дивлячись, як гестапівець міняється на обличчі.

Ганс вдав, що не почув запитання. Він заговорив співчутливо, м'яко:

— Видно, зайшло якесь непорозуміння. Я знаю добре, сам читав звіт військового коменданта. За перших десять днів з нашого боку не упав жоден постріл у Львові.

Богдана гірко посміхнулася. Біля серця щось закололо. Ще хвилина — й вона закричала б про польських професорів, замордованих на Вулецьких горбах, про замучених у тюрмах, про живцем закопаних у Кривчицькому лісі, про рови смерті на Янівському. Але в останню мить вловила застережливий погляд Романа і не відкрила уст. Встала й пішла до вікна, задивилась на сад, небо, зорі.

«Не любить, ненавидить вона нас, — думав Ганс, щораз більше насуплюючись, — це треба запам'ятати. А хто любить окупантів на своїй землі? з цих шести чоловік, здається, тільки єдиний Іван зичить нам добра. Ще, може, господиня. Йї, мабуть, все одно — хто. Юрко — хитрун, він ще

вичікує, зважає. Модеста — горда, а горді не терплять будь-якого приниження. Роман — той інколи гляне на мене спідлоба, мов на вовка. Усі вороги».

Намацав рукою кобуру. Торкнув пальцем залізо пістоleta. «Маємо надію, що він ще попрацює». Усміхнувся задоволено і попросив господиню до танго. Відразу повисла в його руках, як полонянка.

— Я б хотіла з вами порадитися в одній справі, — зашебетала, коли нарешті Іван, відповідаючи на знаки Ганса, зупинив патефон.

— До ваших послуг, мадам.

— Тільки це секретно.

— Все моє життя в секретах, — засміявся. Зайшли до кабінету.

— Пане оберштурмфюрере, я проста і нерозумна жінка. Можна просто з мосту?

Прошу, — вимовив холодно, без тіні попередньої галантності. Внутрішньо кипів. Знову питання, прохання, злісні зауваження. Навіщо в біса він прийшов сюди? Ліва брова скочила високо вгору.

— Ви знаєте, чий це був кабінет? — запитала, опускаючи голову.

— Знаю.

Подивилась на нього довгим, тьмяним поглядом. Не сподівалася такої відвертості.

— У мене прокинулось сумління. Чи можу я будь-що добре зробити для цієї людини? Запевняю вас, це був щирий, справжній українець, хоч і східняк.

— Неправда. Сьогодні я можу сказати вам усе просто з мосту. Це був небезпечний більшовицький агент, кого залишила тут партія для роботи.

— Але ж це неможливо. Він залишився заради мене. Це я його вблагала.

— Ще раз повторюю: його залишила партія для організації партизанської боротьби проти нас. Це точно встановлено. Знайшовся серед залишених один справжній українець, я б сказав більше, справжній друг німців, і все з'ясувалось. А Маняку нічим не зможете допомогти ні ви, ані я. Ви мене зрозуміли? Він уже гравець небесної команди.

Рома зволожила язиком уста.

— Дякую вам, пане оберштурмфюрер, за щирість. Значить, негідник і мене обдував. Тепер буду спокійна. Все стало на свої місця.

— Крім одного. За щирість — належить щирість.

— Ви не жартуєте, Ганс? — поклала довгі точені руки на петлиці його кітеля. Опустила вії, чекала.

Недбало зняв руки.

— Я не про це. йдеться про іншу щирість. Ця квартира може бути завтра опечатана, і ви опинитися на вулиці, без усього цього майна. Це не станеться, якщо ви вранці, об одинадцятій ноль-ноль, будете на вулиці Пелчинській. Я вас там зустріну. А тепер дозвольте відкланятися. Служба. Мені було дуже приємно у вас. Я довго згадуватиму цей чудовий вечір...

— Куди ти, Ганс? — крикнув Іван, коли той почав прощатися.

— Скоро північ. У ноль-ноль я заступаю, — збрехав.

— Хоч вип'ємо трошки на прощання.

— Випити завжди можна.

Бавився порожнім келишком, обертаючи в руках, як ляльку. Потім дозволив собі налити. Пив і підсумовував у думках події сьогоднішнього дня. Нарешті дійшов до останнього пункту.

«Рома. Вона незначна птиця. Маємо інформаторів куди кращих. Але хай крутиться. Такі, як вона, не вибиратимуть, не зважатимуть ні на що».

— Чого ти задумався? — запитав Каштанюк. Подивився на Івана довго, пильно:

— Наливай!

«А що коли б Івана завербувати, — пив поволі, наче крізь соломинку, не збагнувши, що цідить чистий спирт. — Іван також має безліч знайомств у всіх верствах української публіки. Ні, Іван не стане дрібним донощиком. У нього характер, як у мене. їй-богу, я Івана люблю».

Досмоктав чарку і тепер відчув, що облік ясна, язик.

— Ти що п'єш, Іване?

— Спирт.

— Покажи, — майже вирвав з рук Іванів келишок, ковтнув.

— Перевіряєш? — Іван підвів голову, наліті кров'ю, очі зло блимнули.

— Я тебе люблю, Іване. На тебе можна покластися, як на справжнього друга.

— Чи це не занадто?

— Давай я тебе поцілую на прощання, Іване.

— А твої поцілунки не стріляють?

— У друзів — ніколи! Поцілувалися.

— Ну, бувай! Хайль Гітлер!

— На все добре, Ганс! Обидва реготалися у дверях.

— Один пішов, — сказав Іван, замкнувши за Гансом двері, — а тепер, дороге товариство, черга на мене.

— Куди ж ви підете, такий? — затурбувалася Рома.

— Спати піду.

— Це можна. Я поведу вас у другу кімнату, — господиня взяла його обережно під руку, і, на диво, Іван не протестував, дав себе повести, як дитину. Тільки в дверях повернувся, весело підморгнув Юркові, а Романа підбадьорив:

— Не будь тюхтієм. Куй залізо, поки гаряче!

Роман, справді, весь вечір почував себе ніяково, дико. По-перше, всі тут, крім Данки, були старші від нього. По-друге, він не вмів вести легкої розмови, погано танцював, і йому здавалося, що всі глузують з нього. По-третє, всю його увагу займала особа німця. Він бачив не раз Ганса в шинку, але тільки мимохідь, Ганс завжди просиджував з Іваном, а як був Юрко, то з ним — на кухні. Там пиячили, співали, бешкетували. Сьогодні вперше вони сиділи разом, і Роман мав змогу добре придивитись до оберштурмфюрера. Він виглядав надзвичайно пристойно, інтелігентно, мав високе, розумне чоло, сині, лагідні очі, гармонійні риси обличчя. Тільки надто розвинена нижня щелепа та масивне тупе підборіддя псували цю гармонію.

Однак не це турбувало Романа. Він дивувався, просто не міг повірити, що німець, нацист і гестапівець дружньо ставиться до українців, радо перебуває в їх товаристві, говорить українською мовою. Кого це Роман бачить перед собою — щасливий виняток чи рафінованого ворога-вовка? Який він насправді, цей Ганс, і що він у глибині душі своєї затаїв, що і замишляє? Хотів прошити його очима, вийняти з німця душу і, мабуть, робив це необережно, бо звернув на себе увагу і гестапівця, й інших. Знітився ще сильніше і ніяк вже не міг опанувати себе. Принишк біля столу і мовчав.

— Я б уже пішла додому, — заявила Богдана, коли Іван зник за дверима. Вона встала, підійшла до Юрка і Модести.

— Роман вас відпровадить, а я почекаю, поки Іван трохи поспить, — Юрко взяв на себе роль розпорядника. — Ви ще не дуже поспішаєте, Модо?

Модеста мовчала. Вона раптом побачила в очах Данки відображення Юрка і не могла відірвати погляду від цього чоловіка, цієї візії. Юрко весь вміщався в зіницях дівчини, маленький карлик, але було видно дуже виразно кожну деталь його постаті, одягу, здається, кожну ямку і зморшку на обличчі.

Відвернулась і глянула в очі Юркові. У них ніхто не відзеркалювався. Їх заповнили раптовий смуток і тиха настороженість. Поклала руку на плече Юрка, вона здалась йому важкою, наче з олова.

У дверях з'явилась Рома, з пальцем на устах і радісною новиною в серці:

— Спить!

Повертаючись додому через Єзуїтський парк, Роман та Богдана сіли відпочити на самотню лавочку. Подув надранковий північний вітер, він піднімав перше осіннє листя з землі, замітав його по стежках у глибину парку. Листя бігло, переганяючи одне одного, збиваючись у купу. Скрипіли дерева таємничим, жорстоким стогоном. Кожне своїм особливим звуком-трепетом — недаром зібрані тут гатунки з усього світу. Скрип дерева, під яким сиділи, нагадував далеке дитяче голосіння, і не можна було знести цього звуку, звикнути до нього.

— Що це за дерево? — питає Богдана. — Ходімо звідси.

Вона бере Романа за руку, його пальці тремтять в її долоні, і він ніяк не вміє цьому зарадити. Щоб заспокоїтись, опанувати себе, розповідає:

— Колись на кожному дереві висіла дощечка — ціла його метрика: звідки родом, якого гатунку, коли посаджене. А нині всі зрівняні, без імені.

— Як люди в неволі.

Сіли в гущавині парку, заслонені від вітру високим живоплотом.

— Я хотіла б вам сказати, — Данка зігнулась, вигорнула з-під лавочки жменю листя, поклала в поділ суконки, за-

тиснувши ногами, щоб не розлетілося. Брала листочок за листочком, немилосердно обривала зжовклі зморщені пелюстки, а оголені білі стебла складала рядочком, наче сірники. — Може, це вам і байдуже, але я не хотіла б, щоб у вас загніздила в душі образа на мене. Я пожартувала. Мені дуже кортіло вас активізувати, пам'ятаєте це радянське слово, щоб ви, я, ми за щось боролися. Ми останнім часом в театрі боролися за стопроцентне вивчення ролей... А ви сьогодні вліпили свої недобрі очиська в того німця кострубатого, наче з'їсти його хотіли. Своєї сусідки й не помічали. Ось я й уколола вас. Не гніваєтесь?

— Що ви, що ви, Данко? На вас гніватись?

Вітер дужчав, гнув-пригинав до землі молоді, тільки торік посаджені берізки у верхній частині парку. Вже не можна було розрізнити зітхань і плачу окремих дерев, шуми злилися в могутній страшний клекіт, в одну нестямну скаргу життя. Небо, ще недавно далеке і сіре, кинуло буйволів — чорні хмари — на верховіття дерев, знову затемнився парк, що хвилину тому вже світлів світанковим сріблом. Буря нависла над парком, над містом.

Роман і Данка якось мимоволі припали одне до одного, як діти, яких раптом огорнуло відчуття небезпеки. Вона притулилася до його плечей, розгубивши зненацька всі гілочки-листочки. Засвистів вітер. Зашурхотіло над ними листя, ніби хтось пробирався через верховіття, і до ніг мертвим камінчиком упала якась пташка.

— Що це за пташення? — запитала, намагаючись відзискати втрачений спокій, Данка.

— Не знаю, — Роман підняв мертве тільце і почав відігрівати його теплом своїх рук.

— Колись пташині закладали на ніжку перстень, — тягнула Богдана кожне слово.

— Колись чи тепер? — перепитав.

— Вільним птахам — ніколи.

— А голубам, поштовим голубам?

— Голуби не вільні птахи. Вони раби людей.

— І любові...

— Голуби не вірні. Швидко забувають своїх. Сьогодні втратив голубку — і завтра вже шукає іншої.

— Як люди.

— Як звірі, — поправила Романа дівчина і після короткої паузи продовжувала: — Птахи не повинні поводитись ні так, як люди, ні як звірі. Людина оспівала їх як символ волі, лету, чистоти, вірності. Скільки туги за пташиною свободою у наших народних піснях. Скільки хули Богові за те, що крилець родою людському не дав. А серце, цей дивний орган людського тіла...

— Мішок м'язів, як любив говорити наш професор анатомії.

— Не треба так, Романе, це погані слова, не ваша думка. І мені сьогодні здалося раптом, що в серце моє вселився великий вільний птах. Він залопотів крильми, і я піднялася, зросла, змужніла.

— Любов приходить несподівано, як вітер. І тоді в серце вселяються птах або сонце.

— Птах, що летить на сонце.

— Може, й так, не знаю. Я ще ніколи не любив. Хмари зірвалися з верхов'їв і важко піднімалися ввись. Вітер почав ущухати. Знову зітхали дерева, кожне своїм зойком.

— А ви, що ви відчули у горобину мить бурі, коли все над нами збілось і до ніг упала ця бідна пташка?

— Я мимоволі подивився на темні вікна будинків і подумав: як можуть люди спати у таку погоду, бурю: Чому не плачуть діти, жінки не будять чоловіків, не запалюють смолоскипів, не беруть зброю в руки всі, хто може її тримати, не біжать боротися.

— Проти кого?

— Проти бурі, негоди. А коли хочете знати точніше — проти ворога, проти фашистів.

Віддихав важко. Данка сказала:

— Бачу: вселився й у вас птах волі. То чому ж ви не біжите боротися? Не вірите у свого птаха, його витривалість, міць, силу? Що — «поки море перелечу, крилонька зітру»? Як дуже любимо ми співати цю пісню. Не раз чую я такі вибухи невдоволення, заклики до протесту, дивлюсь на спалахи енергії, але ніде не бачу дії, боротьби. Що вартий птах хвиливого збудження?

Роман підвівся з лавки, ступив стежкою, понуривши голову, ледве пересуваючи ноги. Він не сподівався такого повороту розмови. До його вух долітали звістки про ціло-

денне ходіння Данки по місту, балачки про те, що шукає вона вбивцю свого батька, але сприймав все це як вияв нервового потрясіння, а навіть своєрідної акторської афектації. Не сподівався, що біля нього — дівчина, яка глибоко зненавиділа фашизм, і незвичайно зрадів, що тепер під їхнім дахом — двоє однодумців, двоє друзів, які хочуть і будуть боротися з ворогом.

Випростався, з лица злетіла геть-чисто втома. Повернувся до лавочки, підняв Данку. Стояв напроти неї, її руки лежали в його долонях, і тепер вони дрижали.

— Пробач мені дівчино, — сказав весело, майже жартиливо, — що я не зробив ще нічого, що був лише мрійником і чваньком, але досі я тільки шукав себе і свого місця в боротьбі. Тепер у мене не буде сумнівів. Я вже знаю, що мені робити. Ожив мертвий птах і змахнув дужими крилами.

Підняв вбите пташеня і, розмахнувшись, відшпурнув геть.

— Хай мертві будуть далеко від нас, — кинув, мов гасло.

— Хай мертві, наші мертві будуть з нами, — поправила хлопця Данка, — але хай не тхне навколо нас мертвечиною.

Роман пригорнув дівчину і поцілував у лоб. — У чоло цілують мертвих, — сказала тихо.

Подивились одне одному в очі, і Роман виправив помилку.

— Хай спить, — вирішила Рома, коли Юрко хотів збудити Івана, — він, бідний, змучився з тим Гансом. Хай залишається. Я собі постелю в кабінеті на канапі.

— Треба ж відпровадити Модесту.

— Відпроваджуйте, — Рома смакувала кожний звук цього слова, а потім ще й послала Юркові вбивчий погляд.

— Яка артистка, — сказав ніби до себе Недовіз, коли вони з Модестою вийшли на вулицю й зупинились. — Ви чуєте, як уже пахне осінню?

Тільки що вгамувалась буря. З Високого Замку, Стрийського, Єзуїтського. парків, Кайзервальду вітер навівав у середмістя стільки пахощів вмираючого літа, стільки нічної прохолоди і світанкової свіжості, що легені переповнювалися цілющим озоном, і хотілось скинути з себе тягар літ і бігти аж десь на край світу.

Модеста жила далеченько від центру, на новій вулиці, поблизу Стрийського парку, у шикарному будиночку-котеджі, який збудував за кілька років до війни високий державний урядник. Сам власник утік ще у вересні 1939 року до Румунії, а його сім'я за радянських часів всілякими способами намагалася відтягнути націоналізацію будинку. Господиня підбирала собі піднаймачів з людей солідних і не скомпроментованих перед радянською владою. За рекомендацією доцента медінституту, який раніше лікував родину високого чиновника, одну з мансард найняла Модеста за відносно невеличку плату. Коли ж навесні сорок першого року будинок таки націоналізували, Модеста була єдиною, що й далі регулярно платила вдові (сім'я розпустила чутки, що урядовець помер у Бухаресті; пані радникова назавжди одягла траур). Коли німці зайняли Львів, повернувся «небіжчик» — господар дому зі значком рейхсдойча на вилозі піджака. Радникова вигнала на вулицю всіх «невдячних» мешканців, а Модесту перевела в двокімнатну квартиру на другому поверсі.

— Хоч і русинка, — вихваляла лукава «вдова» Модесту перед своїми подругами по костюлу, — але у трудний для мене і Польщі час показала, що є особою гоноровою, прошу ласкаво.

Йшли поволі, рідко перекидаючися словами. Юрко вдруге спитав, звідки вона знає Рому, і Модеста вдруге змовчала. Коли ж це саме питання видушив з себе ще раз, розсміялася. Вона навіть не розгнівалася на хлопця. Відчула раптом, що з душі її відколосалася роками морожена крига неприязні і жалю до Юрка.

— Дивний ти, Юрасю, — вимовила тепло, навіть не помічаючи, що заговорила дуже сердечно до людини, яку намагалась ненавидіти п'ять років. — Коли б ти жив у середньовіччі, присягаюсь, що робив би вівісекції. Невмолимий в тебе характер, ти мусиш добратися до живого, і байдуже якими стежками — порвати на комусь сукню чи дошкулити словами, і байдуже — болить це когось чи ні.

Юрко остовпів, відчувши в її голосі тепло і ласкавість, почувши з її уст давно бажане «ти». А він зовсім не такий, яким його зображає Модеста. Просто йшов утоптанною — ще з римських часів — стежкою: скажи, хто твій приятель...

— І я скажу, хто ти, — Модеста наче відгадала думки хлопця й засміялася. — Невже ж ти дійсно не розумієш, що Рома сама по собі, вона має свої життєві, моральні принципи, своє світовідчуття, і я — сама по собі. Ми можемо навіть дружити, але перевтілитися одна в одну — ніколи. А втім, як хочеш знати правду, — Модеста взяла супутника під руку, — Рома зовсім не моя подруга. Я пізнала її ще перед війною, за Польщі. Моя тітка — пам'ятаєш, це її ідеологію ти зірвав з мене разом з сукнею, — здається, у приймальні Павликовського познайомила мене з Ромою. Ще зустрічалися два чи три рази на вечірках. А оце недавно наздогнала мене на Академічній та базікає, базікає. Згадала про день народження, назвала твоє ім'я, Іванове. Ворухнулися давні спогади. «Я прийду до вас, — сказала я Ромі, — але не зрадьте мене завчасно». Рома схопилась за цей секрет і каже: «Ти будеш моєю несподіванкою на вечорі». Я лише посміхнулася в душі. Але, видно, передчасно. Я таки стала несподіванкою — для себе.

— Як це розуміти? — Юрко зупинився.

— Буквально. Я була переконана п'ять років, що ненавиджу тебе. За ту сукню. А я повинна бути вдячною тобі. Ти відкрив мені, може, і несвідомо очі на пошлість і суєтність так званого світського життя.

Підійшли до брами будинку, де мешкала Модеста. Юрко, припав до її рук.

— Що ти, пусти руку, дірку в ній просвердлиш.

— Повтори ще раз, що все це правда! — Юрко ворушив її волосся пальцями, бавився ним, наче золотим руном. — Не гніваєшся, правда.

— Мабуть, правда, — тихо відповіла. — Я сама збагнула це тільки тепер, по дорозі.

— Модо, то ти будеш моєю? .

Усміхнулася сумно, взялась рукою за клямку.

— Я думала, що ти інший. А ти як усі: «Будеш моєю». Далебі, смішно. «Будеш моєю». Ти гадаєш, що тепер я повинна запросити тебе додому, дозволити тобі зірвати з мене все, або, ще краще, самій зняти, покласти рівненько, щоб не пом'ялось, і кинутися чимскоріше в ліжку, щоб нагріти тобі місце? Ех, Юрку, Юрку, всі ви, чоловіки, всі — на одне копито. Ваша любов егоїстична. Ти навіть не питаєш, а як же я.

Те, що я перестала тебе ненавидіти, зовсім не означає, що я тебе полюбила.

Модеста повеселішала, дала Юркові кілька циглів у ніс.

— Ні, Юрку-Переюрку, не вільне моє серце. Давно до нього вселився дряпінний птах і не влітає. Нещасна я з цим птахом, але це, мабуть, і є любов. Не вмію я розмінюватися, не навчилася влюблятися і перевлюблятися. Така вже народилася.

— Хто ж він — цей птах? — Юрко схилив голову і носком черевика копав яму в піску. — А я, дурний, вже зрадив.

— Не треба тобі знати. Так краще — тобі, мені та й йому. Не треба.

— А він, він любить тебе.

— Напевне, і не здогадується нічого.

— Ну, знаєш... — Юрко стримав у собі слова досади. — Це ж по-дитячому, — прошептав.

— Бо я і є ще дитина, велика дитина.

— Я чекатиму на цю дитину, добре, я вмію чекати довго. Хоч надію я можу мати? Нещасний я.

— Той, хто вміє чекати, вже щасливий.

— Я буду чекати...

Захоплені розмовою, вони й не відразу почули гармидер, який зчинився на вулиці. З Стрийської наближалася валка. На конях, у два ряди, обабіч шляху їхали поліцаї. Серединою дороги йшли люди, змучені, змарнілі, у мокрому лахмітті, з заболоченими обличчями та одягом, дехто з пов'язками на голові. Поліцаї весь час гукали, підганяли нагайками задніх. Видно було, що валка йде здалека.

Юрко заховався глибше в нішу брами, дивився перелякано на вулицю.

— Це огидно, — шепнула Модеста, — поліцаї в людоловів перевернулись. Як колись гицлі—зловлять собак і ведуть на шкуродерню. А як скатували їх!?

Вона раптом скрикнула. Два в'язні з останнього ряду шугнули прямо під животи коней, кинулись до живоплоту і, продершись крізь нього, зникли в Стрийському парку. Вершники вмить сплигнули з коней, наказали всім в'язням лягти. Кілька поліцаїв, безладно стріляючи, кинулись стрімголов у погоню.

Модеста з полегшенням зітхнула і міцно потисла холодну руку Юрка.

— Ти не пізнав? Одним з них був Мико, Іванів брат. Я добре бачила.

Юрко сторопів. Довго шукав слів.

— Тобі привиділось!

— Ні, то був він. Я пізнала його обличчя. І постать — високий, статний. Ще головою додавав собі розгону, як це завжди робив на спортивних змаганнях. І волосся його — буйне. Хіба ти не помітив?

— Я дивився весь час на поліцаїв. Чи не йдуть сюди, чи не стріляють у наш бік. Я й оком не кинув на втікачів.

— Ти боявся?..

Взяла в свої долоні його пальці, потерла.

— Вони знову захолили в тебе. Невже ти так боїшся?

Повернулись з парку поліцаї. Люті, роздратовані. І знов конвоїри нагайками піднімали, шикували в'язнів. На коней вже не сідали — вели за вуздечки, тримаючи в руках пістолети напоготові. Валка рушила вулицею вниз.

РОЗДІЛ XII

Івана Каштанюка вічно переслідувало, мучило бажання стати артистом, оперним співаком. Ще на гімназійній лаві леліав цю мрію. Не відцурався від неї навіть у мандрах по чужині. У Відні важко запрацьовані гроші, а часом і свої продовольчі картки ніс до професора Ерделі, щоб цей досвідчений спеціаліст «поставив» йому голос. Природа наділила його надзвичайно міцним і приємним тенором, бездоганним слухом, почуттям ритму, здоровими легенями. Він міг без віддиху тягнути високе ля майже півтори хвилини.

Прибувши до Львова, Іван став розглядатися за добрим учителем і зупинився на кандидатурі колишньої видатної співачки. Два рази на тиждень у передполудневі години зникав з шинку. І коли Юрко питав його, куди йде, таємниче крутив головою, мовляв, на жаль, сказати не може. Юрко й не наполягав, він підозрівав, що Іван йде на важливі організаційні зустрічі. У тому, що його друг належить до ОУН і відіграє в ній неабияку роль — Юрко був певний і вважав

це дуже корисним і для себе, і для підприємства. Перед знайомими і незнайомими Юрко, любив вихвалитися: «Ви знаєте, хто в мене працює? Сам Іван Каштанюк». Тембр голосу, інтонація, з якою він вимовляв це ім'я, засвідчували, що то хтось з видатних, великих. Та коли гестапо почало арештовувати окремих крикливих «ультра», Юрко трохи настоївся. Він уже не вихвалявся, не висував, наче візитну картку, ім'я Каштанюка, навіть вирішив було поговорити з Іваном і перестерегти його перед небезпекою, яка загрожувала йому і, звичайно, всьому підприємству.

Але якраз тоді вплив на хвилю їхніх взаємин оберштурмфюрер Ганс, відносини між гестапівцем й Іваном швидко переросли в дружбу, і Юрко заспокоївся, навіть почав знову пишатися Каштанюком.

Не знав, отже, Юрко нічого про справжню причину частой відсутності Івана, не здогадувалися й інші. Іван, п'яний до втрати третьої свідомості, ладен був розповідати про всі свої найінтимніші справи, включно до того, як він спав у Шенберзькому палаці з праправнучкою Марії Терези, але про свої уроки співу, про велике бажання стати співаком — ніколи не прохопився і словом.

І раптом усіх приголомшила небувала, несподівана вістка. По місту розклеєно афіші про наступну прем'єру — оперу «Аїда» Верді. Серед артистів, поруч з такими знаменитими співаками, як Руснак і Дольницький, спеціально запрошеними на прем'єру, значилося ім'я Івана Каштанюка як виконавця партії Радамеса.

До шинку потягнулись люди. Сталося щось незвичайне. У дні війни, у дні великих нестатків знайшлася група людей, яка раптом запалала любов'ю до великого мистецтва. Навіть вигулькнули меценати, які готові, були віддати гроші невідомо кому і за що, аби тільки зблизитися з артистичними колами. З усіх боків запитували: чи це правда, чи дійсно Іван співатиме партію Радамеса. А Іван — високий, кремезний, ставний, смаглий, як циган, — стояв за шинквасом, скалив до відвідувачів свої білі зуби і ніби засоромлено кидав:

— Ми з Юрком усе можемо. Як треба — заспіваємо й Радамеса.

І він тут же, при всіх, виконував першу свою арію. Від

його могутнього голосу дзеленькали на поличках чарки і кухлі, дрижали шибки. З базару збігалися люди, запитували, що трапилося, і в одній хвилині заповняли обидва зали.

— Що це, що там? — питали ті, що приходили пізніше.

Майстер Процайлик кидав у кут чоботи, які обіцяв на сьогодні пошити Ромуальду, виходив на поріг майстерні і, заклавши руки під фартух, вигукував у юрбу:

— Чуєте, солоденькі, хто співає і як співає?! Наш Кепура славний, новий Шаляпін!

Пішло-понеслося по базару, що в шинку «Під оселедцем» співає Кепура.

Виторги у шинку з того дня збільшились удвоє. Пусткою світив ресторанчик в Осідача. Мало хто заглядав до Фогеля, увесь базар валив до «пана інженера», де справжній оперний співак виступає.

Підбіг Недовіз до Фогеля просити в нього дві додаткові бочки пива щоденно. Хитрий фольксдойч почав крутити.

— Не можу, — випльовував із себе слова, що аж Юрко мусив рукою заслонятися, — не можу я німцям від уст відривати пиво й напувати ним базарну голоту, невмиваних проститутток, розперезаних батяронів. Я все-таки патріот рейху — й не можу цього робити. Хіба що інженер платитиме за літр чотири злотих.

Згодилися з «патріотом» за три п'ятдесят, і ще того ж дня броварник Мисько закотив до пивниці «Оселедця» чотири фольксдойчівські бочки пива. Звичайно, відповідно зріс і його могорич за послуги. Вийшов з шинку Мисько вже не червоний на обличчі, землисто-чорний.

Виринуло тепер питання про збільшення персоналу в шинку. Адже Іван буде ходити на репетиції, вести презентабельне життя, його службу доведеться обмежити. Охочих було чимало, але Юрко не думав брати когось чужого.

— Може, запропонуємо Богданці, — звирився якимось Юрко Іванові, — у неї, напевне, вже не солодко з грішми, а вона дівчина скромна, чесна, з Романом спрацюється. Як ти думаєш?

— Ще й як, — не забув пустити шпильку Іван.

— То, може, ти поговориш з нею, Іване. Тобі зручніше — як артист з артисткою. Тільки делікатно, дипломатично, щоб часом не вразити гідності дівчини.

— Можу й дипломатично, хіба ти сумніваєшся? Мені ось стілець бракувало до міністра, — він показав ніготь пальця, ще й черкнув на ньому другим.

— І до в'язниці.

— Для мене в'язниця ще не збудована. Буцегарня — дурних любить. Скажу я, отже, Данці так: «Був я, дівчино, буфетовим і вийшов ув артисти. Ти була артисткою — то чому б не стати буфетовою?» Така логіка й мертвого переконає.

— Іване, будь, нарешті, солідним.

Юрко вже пошкодував, що доручив цю справу другові.

— Зваж, що ти не тільки офіціант, не тільки артист опери, але — відтепер — і співвласник нашої фірми.

— Чекай, Юрку, мені раптом слон на вухо наступив. Чи не причулось мені слово «співвласник»?

— Твій слон не дуже тобі на вухо наступив. Я вимовив це слово.

Іван задумався.

— А треба мені цього?

— Треба, Іване.

— Ну, що ж, тепер я по-іншому говоритиму з Данкою. Як капіталіст.

— Порадимося ще з Романом?

— Навіщо. Зробимо йому несподіванку. Наскільки я розуміюся в цих справах, то Роман закохався в Данку по самі вуха.

Богдана не ходила радитися з родичами. Погодилася відразу.

Вже другого дня вона стояла разом з Романом за шинквасом, майстер Процайлик не міг намиливатися молодятами.

— Ой, яка ж то парочка! Слічна-преслічна! — приспіував, дудлячи своє перше пиво вранці. — Та не вмилися до вас ні архікнязь Рудольф і його Зіта, ні Ахмед Зогу та його княжна, ні бельгійський Альберт і королева Арістіда, що загинули в автомобільній катастрофі, ні Кепура з своєю Мартою Егерт. Ой ті оченята, ой ті бровенята, ой ті устонька, ой тоте носьо, ті ямки золоті на щічках, цьомай-цьомай і ще хочеться. Та я вже біжу до своєї старої, хай подивиться, хай бачить, яка то краса у нас з'явилася.

Очі в майстра і справді світилися від радості, душевної людської доброти.

Щораз частіше Іван приводив до шинку, головню пізно ввечері, після спектаклю, своїх нових друзів з театру. Траплялись серед них і колишні подруги Данки. Дівчина іноді мало не втрачала голови, ладна була крізь землю провалитися, коли перед нею виникала перспектива прислужувати колишнім колегам. Іван, однак, брав її за руку, садовив за столик і сам починав увихатися коло гостей.

— Данку ви скоро побачите знову на сцені, — сказав у перший вечір, щоб якось підбадьорити дівчину. — Незабаром ми відкриємо новий театр.

— Який? — загелготала акторська братія. Іван і сам не знав, який, але не збентежився.

— А якого театру, на вашу думку, Львову не вистачає?

— Наше місто завжди славилось доброю естрадною сценою, — заявив гучним голосом артист Зацерковний, який вважався теоретиком театру і часом навіть виступав зі статтями в газетах. — І я вважаю, що якраз тепер, у ці нелегкі дні війни, Львову потрібна, як вода, сатира — щоб колола обивателя, як шпилька, щоб настрої піднімала в людей, боролася з песимізмом, великими і маленькими трагедіями дня.

— Премія тому, хто вгадає, — інтригував Іван, — як зватиметься цей новий театр.

Артисти пропонували різні назви. Але Іванові не подобалась жодна. Нарешті молоденька Катруся, яка в «Аїді» грала роль однієї з жриць і несла перед Радамесом смолоскопи, тихо вимовила:

— «Веселий Львів».

Іванові впала в око ця гарненька, чудово збудована хористка ще на першій репетиції, і тепер він підняв її руку вгору, поцілував:

— Ви, Катрусю, виграли премію, для вас подвійна ковбаса і пляшка справжнього мадярського вина з пивниць регента Хорті.

— «Веселий Львів», — перетравлював актор-теоретик, — це дуже влучна, оригінальна назва. Ви вловлюєте в ній смак, запах, барви справжньої сатири? Війна, трагедії, голод, епідемії — і раптом слово, яке ніяк не пасує до здорового глузду, але яке геніальне для сатири за цих умов — веселий, щасливий тощо... Це дуже влучна назва.

— Тоді дозвольте підняти чарку за «Веселий Львів», — проголосив тост Іван, — за його успіх, за провідну артистку театру Богдану Нагірну, за найрозумнішу дівчину нашого вечора, артистку Катрусю Капустянську і, само собою зрозуміло, за нашого театрала, теоретика і критика Всеволода Зацерковного.

Данка була на сьомому небі. Вона все поглядала крадькома на двері, чи не з'явиться Роман, який надвечір кудись зник. Не появлявся, і це трішки хвилювало дівчину, вихлюпувало з душі повноту радості. Катруся очима подякувала Іванові — довгий гарячий погляд обіцяв і йому нагороду. Зацерковний розперезався цілком, після чарки не давав нікому слова.

Одного вечора, коли до прем'єри залишалось три тижні, Іван повернувся з театру злий, лютий. Юрко ще ніколи не бачив його таким.

— Що трапилось? — Юрко стурбовано запитав друга.

Іван махнув рукою.

— Дай, Юрку, чого-небудь міцного.

Взяв чарку, вихилив одну, другу, третю. Юрко аж спітнів. В Івана, цього здорованя, людини без нервів, тряслися, дрижали руки, скоцюрбилися пальці. Тільки після четвертої чарки Каштанюк трохи заспокоївся.

— Знаєш, Юрку, ці вишкварки, мавпи, нещасні пігмеї пред'явили мені ультиматум. Приходить сьогодні до театру якийсь піцусь, їй-богу, у мене палець більший, і докоряє мені, що я порвав зв'язки з організацією і що трибунал — послухай — трибунал, враховуючи мої давні заслуги перед ОУН, знайшов можливим покарати мене тільки дисциплінарно. Я маю піти до двадцяти різних пунктів міста й порухувати вікна у всіх будинках, адреси яких подаються. Я мало не тріснув зі злості, думав, що це жарт. Але ж шпінгалет дуже серйозно подає мені аркуш паперу зі списком будинків, ще й заявляє, щоб я поставився до справи належно і завтра о десятій годині ранку передав йому заповнений бланк — як доказ виконання наказу. «Голубчику, — кажу я цьому вишкварку, — коли в тебе є вже перераховані ці вікна, то дай мені відписати свої дані, і ми будемо квити. Та то треба бути Меркурієм, щоб до 10-ї ранку оббігати весь Львів. «Ви що,

— каже цей хлюст, — відмовляєтеся виконати наказ, ще й насміхаєтеся над вироком трибуналу організації?» Я вже не втримався і кричу: «Іди ти до такої матері зі своїм трибуналом і вироком, а то я тобі не вікна, а зуби зараз порахую». А воно, шепеляве, ще й огризається: «Я доповім провідникові!» — «Скажи йому, своєму провідникові, — гукаю, — що він божевільний, і хай про це оголосить у газеті, а інших дурнями не робить». І випхнув я блощицю за двері.

Юрко спершу подумав, що якийсь шмендик поглузував собі з Івана, проте в міру розповіді Івана все більше впевнявся, що справа серйозна. Це засмутило Юрка. Адже падав його щит перед націоналістами. Іван виявлявся мальованим. А він настільки розрахував на цей щит, що навіть останнім часом відмовився надати бандерівцям свій склад на сховище паперу. А мельниківців, які прийшли по чергову подачку, просто вигнав з приміщення, ще й образив. «Соромно жебрати, — сказав, — коли на кожному кроці лежать гроші — чесні і не важкі, їх треба тільки вміти підняти. Невже такі мудрі люди, як ваші провідники, не можуть відкрити кілька магазинів, ресторанів, взяти в свої руки лігеншафти, кооперативи. Сором, що ви, інженери, — він знав збирачів, обидва закінчили політехнічний інститут, — ходите зі скарбою, як паламарі в церкві. Принципово відмовляюсь щонебудь жертвувати». «Загалопувався ти, Юрку, — подумав, — це може тобі дорого коштувати».

Недовіз з докором випалив Іванові:

— А я був упевнений, що ти права рука Лебеда в СБ. Ти стільки насміхався з Стецька і його міністрів, так паплюжив мельниківців, що я мав право думати — ти есбіст, та ще й високий. І я відповідно поведився... Тимчасом ти — ти політичний банкрот.

— А це мені аніскільки не болить, — мовив уже спокійно Іван, відзискуючи добрий гумор, — і навіть те, як ти називаєш мене. Тільки одне дивує. Адже я завжди казав тобі правду. Недовози мали в Каштанюків, а Каштанюки в Недовозів необмежений кредит довір'я. Про це ми говорили не раз. І сто разів доводили.

Недовіз глибше шморгнув носом. Він пригадав собі Миколу, своє обвинувачення на партійних зборах, і кров жвавіше запульсувала в тілі.

— Куди ж ти в такому разі манджав щодня, закриваючись німбом таємничості? Я думав, щоразу думав — якби не на засідання проводу, то принаймні до якогось штабу поспішаєш. А ти, певно, до коханок шкандибав.

— Нині можу тобі відкрити цю таємницю. Я ходив на лекції співу, і, пробач мені, я не міг ні за що в світі признатись. Могло жнічого не вийти, і я став би посміховиськом на все життя. А на цьому пункті я дуже вразливий. Бий мене, куди хочеш: в морду, в п'яти, в печінку, але не в серце. Пісня — серце моє, кар'єра співака — єдине, що я поважно трактував у світі.

— Ти сфінкс, Іване, справжній сфінкс. Запитай когонебудь, і кожний про тебе скаже: увесь на долоні. П'яниця. Жартун. Бабій. А раптом виявляється, що ніхто тебе не знає, що всі пошилися в дурні.

Іван притягнув до себе Юрка, вони сіли на тапчан. Каштанюк налив чарку.

— Ти, Юрку, вирізував колись з газет портрети славних людей. Складав їх за національністю. Серед німців, пам'ятаю, у твоєму альбомі лежали поруч Геббельс, Гегель, Герінг, Гете. Серед українців мирно уживались один біля одного Петлюра з Петровським, обнімався Кость Левицький з Іваном Нечуєм Левицьким та Михайлом Левицьким — комуністом. Усі вони в тебе були славні люди і всі сини одного народу.

— Чекай, чекай, Іване, я бачу, ти хочеш навести мене на думку, вже давно відому: про дві культури в кожній нації. Коли я впорядковував свій альбом, я цього твердження не знав. Сьогодні я складав би його зовсім інакше: поетів — в одну шухлядку, державних діячів — у другу, катів, упирів, убивць — у третю.

— Така система також не витримує критики. Бувають політики — і водночас тирани, вбивці.

— А навіщо дублети існують? Тебе, наприклад, я запакував би і в шухляду славних буфетників і співаків. Адже ніхто не заперечить, що ти найкращий співак між буфетниками і найкращий буфетник — серед співаків.

— Насміхаєшся! Смійся, Юрку! Нині можна, нині наді мною розірвалося небо. Бий, як у бубон.

— Чекай, таж ти перший почав про мої вирізки.

— Я їх згадав, Юрку, щоб довести: паперових манекенів і мертвих людей ти можеш складати, як хочеш. Це вже підтвердила історія. Вона робить те саме. Але живих людей не запихай ні в готові формули, ні в шухлядки. Жива людина вилізе тобі як чортяка з шухлядки якраз тоді, коли ти цього найменше сподіваєшся. І ще так тобі пальці причавить, що спухнуть.

— Хочеш сказати, що ти виліз з моєї шухлядки?

— З одним уточненням: не з твоєї, а з своєї. Це велика різниця.

Юрко покрутив чарку в руці і чомусь смутно глянув на її денце. Був певний, що побачить у ньому портрет Івана. Але ні рештки рідини, ні скло не відбивали жодної постаті, картини. Обняв Івана за ший і тепло, як колись у юності, озвався до нього ласкавими, щирими словами:

— Знаєш, Івасю, що я згадав, слухаючи тебе? Новелу Лявкадія «У склянці чаю». Це розповідь про самурая, який, п'ючи чай, побачив раптом на дні склянки дивну постать. Він виливає чай, міняє склянку, знову наливає, але харцизяка з дна не гине. Тоді, роздратований, випиває чай. З тієї хвилини постать, яку він проковтнув, вселяється в нього, переслідує, мучить. Новела закінчується питанням: чи людина має право забрати собі чужу особистість? Я дивився зараз на дно своєї чарки і, їй-богу, думав, що теж побачу чортяку твоєї душі. Скажи-бо, нарешті, хто ти? Ти раптом став загадкою, дивним сфінксом, може, це Радамес з «Аїди» вселився в тебе? Я ніколи не вірив у душі, але після сьогоднішніх твоїх признань...

— Не будь, Юрку, брутальним. Не лізь у душу, я ще сам не знаю, хто я. Одне певне: багато перевернулось у моїх поняттях. Я зневірився в своїй ідеї, бо її споганили, кинули в калюжу, затопили в болоті. Тобі не треба пригадувати, як я потрапив до організації. Тільки такі обережні, як ти, могли в тридцять роки залишитися осторонь великих суспільно-політичних рухів, що нуртували серед галицьких українців. Були два шляхи — до комунізму або в націоналізм. Мені за характером підходив цей другий рух. В ньому було більше бравури, блиску, барв, донкіхотства, більше можливостей розголосу, гучного подвигу, показаного героїства.

Але потім, після тридцять дев'ятого, почали діяти-

рашні речі. Той самий ундівець чи радикал, який де-рідчями втовкмачував робітникам, селянам, дрібним ровцям не посилати до польських шкіл дітей, нізащо дати віри батьків, емігрувавши, зробився рейхс- або жсдойчем. Впала будівля, яку так довго споруджували. міграції почалась нечувана гризня між групами, окре-и людьми. Розпалась ОУН, розкололися всі політичні ії. Та це вже й не були фактично партії, а базар, де тор-лися всім найсвятішим, змагались між собою у вірно-анстві фашизму.

Я все це зрозумів у Кракові, хапався за голову... Потім до Відня і в співи знайшов ліки та спокій.

І ось я приїхав до Львова.

Того дня я побував на подвір'ї Замарстинівської тюрми, що побачив там, перевершило всі здогади. Що Данте?

Фашисти показали людям пекло — справжнє пекло. ячі, людей нагнали туди, тисячі півтрупів.

— Слухай, Іване, — запитав раптом Недовіз,: — а ти не шся, що тебе можуть укоськати?

Іван викинув із глибини грудей проклін — аж трьома вами.

— Хрін їх матінці під хвіст, щоб я дався їм. Молокососи дрипані.

— Не лайся, Іване, ти ж соліст театру! Засміялися, під-елися з-за столу.

— Ну й поговорили! — Іван потряс пляшкою, вилив ре-шту до своєї чарки, випив.

— Отак. Шкода було б не допити своєї життєвої порції.

— Слухай, Іване, я ще на хвилину повернуся до нашої теми. Ти порвав з націоналістами?

— З дурнями порвав, а це різниця.

— Не викручуйся, ти знаєш мене, я все мушу розкласти по шухлядах, знати точно. Як же ти тепер будеш з німцями, конкретно, з Гансом?

— З тебе, Юрку, вийшов би знаменитий слідчий, може, навіть есбіст. — Іван підійшов до крана, націдив кухоль холодної води. — Що мене обходять німці. Хай самі п'ють пиво, яке заварили. Вони люблять пиво. Ганс добрий парубок, хоч він і гестапівець, Ми подобаємося один одному як люди. Я ніколи не вибирав знайомих, друзів за партійною

належністю чи кольором очей. Я любив, наприклад, Мика, хоч він був запеклим комуністом.

— Порівняв. До речі, я забув тобі сказати: коли відпроваджував Модесту додому, з валки в'язнів, яких гнали поліцаї, втекло двоє. Модеста твердить, що одним з них був Мико.

Іван відразу опритомнів.

— Це може бути правда. Пам'ятаєш вибух, що стався пізно ввечері біля станції? Злетів у повітря залізничний готель, у якому перебував штаб однієї німецької частини, що пересувалася на Східний фронт. Німці з'ясували, що нещастя трапилось через необережність солдатів, мовляв, у пивниці проіржавіли газові труби, а сірник зробив решту. Хай буде по-їхньому. Але коли я побіг туди, то зустрів по дорозі трьох залізничників. Дивлюсь на одного й кричу: «Мико!» Але ніхто не озирнувся. Думав тоді, що привиділось. З того часу він не раз приходив до мене уві сні, і завжди в гуцульській сорочці, яку мав на собі, коли вдарив мене на забаві. Тепер ти кажеш — Модеста впізнала. Ще одна ланка в цьому ланцюзі. Не розумію тільки, чому не дасть про себе знати.

— Певно, боїться тебе.

— А тебе?!

— Можливо, й мене побоюється. Останнім часом ми якось розійшлися. У нього не було часу для таких, як я.

— Ні, я вірю твердо, коли це дійсно він, то зустрінеться з нами, прийде.

Юрко посмутнів.

— Поживемо — побачимо, — сказав ухильно. — Дай Боже, щоб був живий-здоровий, а всі вістки про його смерть — плітки. Піду, однак, в зал, треба зачиняти.

Ще затримався у дверях і знову подивився на Івана допитливо, серйозно.

— Щоб бути вже зовсім спокійним за свої шухлядки — відповіси ще на одне питання: твоє ставлення до більшовиків залишається таке, як і раніше?

— Звичайно, залишається. У мене принципи — не дівчата. Я їх не міняю.

— Отже, все ще проти більшовиків.

— Чекай, брате. Це не така легка відповідь. Я раптом усвідомив собі, що абсолютно не розумію, що таке кому-

нізм. Що фашизм — знаю аж надто. Здається, було б найкраще, якби обидві ідеї пожерли себе взаємно. Щоб Америка вступила в боротьбу, почубила і комуністів, і фашистів і відкрила для тебе вільну торгівлю у цьому світі. Це тебе влаштувало б?

— З тобою говорити серйозно не можна. Ти стаєш знову собою — звичайним блазнем. — Юрко вдав ображеного.

— Це не так, друже мій. Я справді думаю, що на згарищах цієї війни людство побудує справедливий світ, в якому запанують найвартісніші духовні цінності.

— І співаки опери! — додав Юрко.

Зайшли до зали, як добрі друзі.

РОЗДІЛ XIII

Жахливі, неймовірні чутки пішли містом: пропадають діти. Про це говорили на заводах і фабриках, в чергах, у фойє кінотеатрів, шуміли новими повідомленнями базари. Були очевидці, вони називали прізвища, адреси, але пізніше, звичайно, виявлялося, малий гунцвот віднайшовся, пропав лише на день чи два з хати.

І все ж розмови не вщухали. Знову знаходились очевидці, і врешті слова «нема», «не повернувся», «зник», «як у землю запався» стали синонімами найстрашнішого, підтверджувалися розпачливими сльозами батьків, оголошенням в газетах, довгими поліцейськими донесеннями.

Район Брестської унії Бог милував. Аж раптом, як грім з ясного неба, розірвалася бомба — зник онук Пальчинського.

До професора приїхала погостити на кілька днів донька, вчителька з-під Перемишля, разом з дев'ятилітнім малюком, прудким, кмітливим хлопчиком. Дідусь давно не бачив внука і в неділю забрав малого на прогулянку. Звичайно, пішов і професор Мальчинський, між друзями розгорнулася палка дискусія навколо числового символу. Серед зливи філософських висновків та розумних узагальнень виникла й думка про недільну порцію горілки. Зайшли до «Оседця». Хлопчик крутився поміж них, але його нітрішки не цікавили горілка і цифра сорок чотири. Він ще не мав

і десяти. Його вабили леви під ратушею, яких він досі бачив лише на фотографії, червоні трамваї, автобуси, поїзди, море і кораблі, які також хіба повинні бути в місті. Він тихесенько висунувся з зали і, не спускаючи з ока дверей шинку, забрів на базар. Роззявив рота, побачивши лотерею Тита Люстерка. Підмальований на обличчі, наче актор, Тит крутив великий круг, поділений чорними лініями на п'ять кольорових секторів. Люди кидали гроші на той або інший сектор, а «митець» горланів на весь базар пропитим, захриплим голосом:

Хто злотий кладе, п'ять виграє —
Біла, червона, синя, жовта, зелена —
Кожна грає, кожна гроші має.
Хто ще не поклав — кваптеся, люди,
Бо завтра вже такого не буде...

Закружляв круг, стерлися барви, тільки маленький голубий прапорець стояв на місці. — нерухомий, гордий, як кожний гравець усю свою увагу, силу волі спрямовує на сектор, куди поклав гроші. Але марно. Всі виграти не можуть. Зупиняється круг, і прапорець показує на один сектор. Виграв зелений. Тит Люстерко виплачує щасливцю п'ять злотих, а решту згортає бляшаною лопаткою до невеличкої скриньки. І знову кричить:

Хто злотий кладе, п'ять виграє...

Та хлопчика вже не цікавить гра в п'ять кольорів. Він іде далі, переходить увесь базар, бачить червоні і сині трамваї. А ще хоче конче подивитися на море, на кораблі. Ступає в свою першу самостійну мандрівку, на свій чумацький шлях, і, як багато його відважних попередників, не повертається, загублюється на ньому.

Хлопчика шукають три дні. На четвертий відвозять матір на Кульпарків — у психіатричну лікарню. Того ж дня нова бомба падає на базар — з-під шостого номера зникла дівчинка років дванадцяти. А ввечері з Городецької летить інша тривожна вістка: два близнюки залізничника Ломаги не повернулись додому.

Місто наче позбулось раптом своїх дітей. Не видно білявих голівок на вулицях і площах, не чути голосного дитячого сміху, що навіть у найжахливішу з воєн радував серця батьків та всіх, хто любить веселі юні дзвіночки, пустують накреслені крейдою на тротуарах класи. Посумніли і без того тривожні, виснажені обличчя матерів. Бідне, скривавлене війною, окуповане жорстоким ворогом місто стає ще злиденнішим, похмурнішим, лячнішим.

Нещастя ходить у парі. А воєнним часом — і гурмою. Не встиг базар ще перешуміти новинами про дітей, коли розбурхалась на ньому нова хвиля поголосок: у місті шаліє тиф. І не одна його відміна, а відразу всі три — плямистий, черевний та дур. Епідемія спалахнула з нечуваною силою. У багатьох місцях, водночас. — Скидається, ніби хтось зумисне розсіяв бактерії хвороби, — розмірковував Роман. З ним, як медиком, особливо любили поговорити на цю тему постійні відвідувачі шинку.

Незабаром загомоніли в місті, що поширювачами тифу є радянські військовополонені. Німці пустили додому деяку частину полонених, передусім українців — з тих областей що були вже окуповані. Вони проходили через Львів, виснажені, змізеровані, обдерті, заповнювали базари, заходили до їдалень, крамниць, буфетів. Ставали біля дверей, і не можна було спокійно дивитися в голодні очі, що на мить спалахували, як електричні лампочки, коли догоряють батареї, тьмяним фосфором костей, білим світлом душі, що гине. Люди милосердилися, ділилися останнім. Юрко розпорядився варити щодня баняк юшки з консервованого гороху, але з хлібом радив Романові бути обережним, скупим. Кардаш викручувався, як тільки міг. Але нарешті й він зрозумів, що додати до кожної тарілки хоч окрасць хліба неможливо. Вставав тепер раненько, до схід сонця, і визбирував на вулицях каштани, які вже падали з дерев, пік їх на вогні і роздавав. Полонені раді були й цьому. Ця добродійна діяльність тривала коротко. Коли смерть забрала перші жертви, а тиф прогресував і ширився, філантропи відвернулися від знедолених, перед нещасними замикали двері, проганяли з подвір'їв, наче прокажених. Недовіз наказав припинити видачу обідів — все одно всім не допоможеш, не нагодуєш. Тільки собі лиха накличеш — останні відвідувачі втечуть.

Кам'яницю, в якій жили друзі, поки що обминав тиф. Не хворів також ніхто з постійних відвідувачів шинку. Але радість була недовгою.

Не києм, то палицею. Вночі, проти першого листопада, гестапо заарештувало Мокріїв. Уранці двірника та його дружину розстріляли біля базару, під будинком колишнього спортивного товариства «Сокил». Цілий день лежали під муром тіла, і на кожному табличка з виготовленим друкарським способом тримовним написом: «За переховування євреїв». По базару покотилася чутка, що Мокрії переховували в себе жінку і доню Абця. За це їх і покарано. Дехто заперечував. «Агнешка в надійному місці», — твердив Процайлик. Справа, з'ясувалася опівдні. Прибіг Дзюник і розповів, що бачив, як вночі поліцаї вели Абцеву жінку. Юрко пригадав, що останнім часом Мокрій кілька разів продавав йому долари. Говорив — з села від сестри...

Дмитрова сиділа біля трупів і обганяла з їх облич мух та іншу комашню, що настирливо лізла до уст, очей, носа. «І залишилося ще цієї сарани, хоч і пізня осінь, — сердилася. — Зате люди ниньки гинуть, як мухи». Два поліцаї раз у раз відштовхували майстрову, але вона поверталася на своє місце з упертістю фанатички.

— Мали б Бога в серці, — ремствувала голосно. — Та подивіться на людину, був Мисько, наче зубр з Біловезької пущі, другого такого і з свічкою в місті не знайдете. Як під трамвай було підставить плечі, то вагон тільки беркиць — та лежить собі, довгий і мальований. А зараз мухи відігнати від очей не може. А Миськову ви знали? Свята і поштива жінка. І щебетуха. Молодою — наче ялинка була. Ступала — і все шамшіло на ній. А тепер і бровою не поведе.

Прийшов Процайлик, відтягнув жінку від трупів, а потім махнув на все рукою, зачинив майстерню і зник кудись на решту дня. Повернувся пізно вночі фіакром — восковий на лиці, з чорними землистими руками. Фіакр зупинився під шинком. Коні форкали, непокоїлися, кресали копитами брук — чули близько небіжчиків. Вітер шугав по базару, наче нічний сторож: вовтузився, — Мокрій замолоду не один рік порядкував тут. Глухо падали з каштанів на Задвірянській останні стиглі плоди.

Уранці поліцаї пішли, минуло двадцять чотири години

— мертві відлежали кару. Процайлик, Дзюник, Тит Люстерко підняли тіла, посадовили у фіарк на задне сидіння. Якраз помістилися. Мокріїха оберла голову на груди чоловіка, як не раз за життя. Хороше було їй на тих богатирських грудях — місця, як на шлюбній подушці. Майстер надів чорного, мабуть ще весільного, капелюха і сів попереду. Дзюник вмотився поруч, узяв у руки віжки, вйокнув на коней. Черкнули підкови об брук, тіло Миська ледь-ледь хитнулося, ніби двірник трішки перебрав хмільного і йому запаморочилось у голові. Люстерко шанобливо махав з тротуару капелюхом, прощався з небіжчиками. Імпровізований катафалк рушив попри собор Юра, на кладовище бідняків — Янівське. На мить відсунулась у вікні Недовоза фіранка, але переляканого обличчя Юрка ніхто не помітив. Ще в останній хвилині причалав на своїх коліщатках Франьо. Він зупинився біля жалюзі шинку і рівномірно бив залізом по залізу. Бляха стогнала, гуділа, ревла. На базар сходилися перші покупці, з брам виносили свій товар перекупки. Життя починалося наново.

Франьо не дочекався, коли відчинять шинок. Він подався на базар. Часто любив робити такий огляд. Пересувався від одного продавця до другого, від ятки до ятки, затримувався біля знайомих перекупок. Ні, не просив нічого, не вимагав. Слова не видихнув. Просто дивився на людей, оглядав товар, мацав обрубками долонь, тішився. Був, як дитина, що побачила цяцьку, — усміхнений, зрадлий, щасливий.

«Бачевський» підійшов до каліки, подав йому відкоровану пляшечку. Франьо збовтнув рідину, потягнув добрий ковток, крякнув і віддав, посміхаючись, посудину господареві.

Через базар крокував навпростець Варцаба. Високий, худий, зігнутий удвоє, обережно ніс на плечах напханий чимось мішок.. Важко віддихав, часто зупинявся перепочити, наче згинався під ношею. З-за його пояса стирчала невелика солдатська лопатка. Франьо подивився уважно на машиніста і поволі почовгав за ним.

Знайшли місце біля ставка «Францівка». Сильвестр скинув ношу, мовчки почав копати могилу. Франьо, скулившись, бездумно дивився у чорну пашу землі, що на очах роз-

кривалась, більшала, зяяла холодом і мертвечиною. Він був зараз схожий на обрубок дерева, який хтось, поспішаючи, невдало зрізав. Таких пнів стирчало поблизу чимало. Вони, як і Франьо, виростали із землі тулубами, були одягнуті в порепану і пожмакану сіру одежину, як і Франьо, дивилися круглими, погаслими очима, підмальованими розсохлою журбою багатьох літ та незліченних кривд, І хоч Франьо мав ще голову на карку, а дерева давно вже позбулися з своїх пліч буйного верховіття, і він, і вони не мали вже мови.

Варцаба дбайливо підрівняв стінки, вибрав з ями найменші крихітки землі, вигладив дно могилки. Заслав його пожовклим листям, що враз зашелестіло під його руками, заговорило мертво, заспівало думу свою осінню, зів'ялу, важку гнітючу. Франьо потер обрубками кулаків очі і заплакав.

— Нема більше в мене друга, — промовив тихо, наче виголосив гробне слово Сильвестр, висипаючи невеличкий горбок на могилі похованої собаки.

— Є ще люди, — сказав виразно Франьо. Він раптом віднайшов у собі ціле багатство давно забутих слів, вони всі тиснулись йому на уста. Але вимовив лише одне, найвеличніше, те, що знаменувало його глибоку віру в людину, те, за чого варто жити і вмерти.

Загинув Франьо ще того ж дня, після обіду. Завжди глухий на образи, кпини, поштовхи та ляпаси, Франьо з усієї сили вгризся зубами в ногу поліцая, коли той копнув його на базарі, перевернув шкереберть. Закричав з болю доморослий фашист, наче битий собака, й одним ударом зап'ястят в скроню поклав нещасного каліку трупом.

З усіма належними почестями везли брестці тіло Франя на кладовище бідних у тому ж таки фіякрі, що й тіла подружжя Мокріїв. Але Дзюник, який і цього разу правив кінями, був добре-таки напідпитку і повів фіякр через усе місто — повз театри і готелі, повз гамірливі юрби п'яних німців. Мертвий обрубок людини гордо дрімив на м'якому сидінні люксового екіпажа, завітчаний зеленим миртовим вінком — символом вірності та любові.

Убіг Юрко. Збентежений, задиханий, роздратований. Припав до Івана, майже накрив його руками.

— Слухай,, це правда?

Іван не підвів голови!

— Значить, так.

Недовіз вхопився руками за серце, поплентався до вікна.

— Боже, ми продавали, самі їли... О боже, аби тільки це не рознеслось!

Іван якось незвично подивився на друга. Роман, який досі стовбичив переляканий за шинквасом, рушив вперед, вхопив Юрка за руку.

— Навпаки, про це треба кричати на все місто, на весь світ.

Можна кричати, а можна і тихо сидіти, — Іван пошукав віника і почав завзято підмітати зал. — Мабуть, Недовіз має рацію, з багатьох причин нам вигідніше не роздмухувати слона. Коли хто чужий обізветься, скажу, що це мій ніготь, я ж ріжу ковбасу, роблю канапки, покалічився — і кінець байці. Мені повірять.

— Повірять або й ні, — Юрко боком, по-злодійськи зиркнув на пальці друга.

— Мені не повірять? — Каштанюк кинув у кут мітлу. — Ану, покажіть мені такого.

Він витягнув з кишені складеного ножика, плюнув на плиту шинквасу, поточив лезо. Зірвав волосок з голови Ромка, здмухнув його вгору і налету перерівав надвоє.

Поки друзі гляділи на цю штуку, Іван одним замахом ножа зрівав собі на мизинному майже весь ніготь. Палець, а швидко й долоня, затягнулася кров'ю. Підсунув кулак Недовозу під ніс.

— А тепер повірять, ти, Фомо Дидимуський! Юрко затулив долонею очі, опустився на підлогу. Заторохтіло-заскрипіло жалюзі, ніби хтось різонув їх ножем. Звук цей прошив серце Юрка, йому здалось, що із його живого тіла хтось рве паси. Затерп увесь, облився холодним потом. Іван підвівся, рішуче пішов до дверей.

— Кого це ще чорт несе? — буркнув сердито, завиваючи палець хустинкою.

У дверях показалася і тут же зникла глова Пивка.

— Ви чого, пане Пивку? — весело, підбадьорюючи гостя, кинув у темну прірву Каштанюк.

— Відвідувач втиснувся до зали і зняковіло, по-дівочо-

му заслонив оголеними руками свої випхаті шматтям груди. Як завжди ввечері, Пивко був одягнений по-жіночому — у яскраву суконку та дамські півчеревики на високих каблучках.

— Побачив крізь дірочку світло, — заговорив низьким альтом, винувато посміхаючись, — і вирішив заглянути, може, який добрий клієнт напідпитку трапиться.

— Ой пане Пивку, ой пане Пивку...

Іван співчутливо похитав головою. Юрко, очунявши нарешті з німого отупіння, пішов на чоловічка у жіночій сукні з розчепіреними пальцями, ніби пробиваючи руками повітря.

— Йди геть! Геть іди, нещасний! Ще тебе тут зараз бракувало.

— А я, пане дзєю, нічого, без претензії... я думав...

— Забирайся зараз же... а то я все твоє фальшиве волосся висмикну!

— Облиш його, Юрку, — Іван позіхнув, широко й уважно розглянув непроханого гостя. — Кепські справи, Пивку?

— Перевелися добрі часи, пане магістре. То більшовики не давали змоги розвернутися, а тепер війна — ще гірше стало. Тільки часом зловлю якого німця, але його зараз то на фронт відправлять, то уб'ють.

Пивко заметушився, опустив голову і спідлоба глянув на Каштанюка.

— Може б, так, пане добрий, у кредит хоч одну більшу. Як Бога люблю — зароблю, то поверну.

— Забирайся геть, нещасний! — Юрко став між Іваном і відвідувачем.

Каштанюк подався до шинкваса, налив чарку. — Хай п'є.

Пивко пожадливо вхопив обома руками келих, руки в нього затряслися, майже вся рідина вихлюпнулась на підлогу.

Заплакав і дикими від спраги очима знову благав, просив, ліз у душу Іванові. Каштанюк дістав пивний кухоль, налив туди чистої.

— Тримай же обома руками. Добро виливати негоже.

— Хай краще весь світ згорить, — вже радісно, сяючи, посміхаючися до Івана, заговорив по-людському Пивко, — ніж має пропасти марно хоч крапля цього трунку.

Він зірвав з голови жіночий берет, перуку і просто-таки на очах перемінився з жінки на чоловіка.

— Що це зі мною було, панове? — його руки більше не тремтіли і погляд яснів. — Чого-небудь закусити не знайдеться?

Іван відрізав шматок ковбаси і враз закам'янів з піднесеним утору ножем. Юрко прискочив, кинув ковбасу на землю, розтоптав. Спантиличений Пивко відступив, посунувся до дверей.

— То я вже піду собі, — вимовив ображено. — Панові шкода й шматка м'яса. Дуже перепрошую. На добраніч.

Зник за дверима. Ніхто не відповів йому, тільки знову пронизливо заскрипіло, заплакало жалюзі.

— Недовіз узяв в'язку ключів, поплентався до виходу. Довго вовтузився з дверима. Роман позбирав шматки ковбаси, загорнув у газету. Віднесемо вранці на цвинтар, поховаємо, — сказав і поцілував пакуночок. Сіли — знеможені.

— Розповідай, як воно виявилось? — пошепки запитав Юрко і стиснув скроні долонями. — Коли Роман мені про це сказав, я мало не збожеволів.

Каштанюк встав, неспокійно закрокував по кімнаті. Намагався говорити спокійно, коротко, але зараз і йому це не вдавалось. Голос раз у раз зривався, фальшивив, окремі слова застрягали в горлі.

— Надвечір зайшов Процайлик. Випив своє пиво, взяв канапку. «Що це, каже, устрицями ви мене починаєте годувати». Виймає з ковбаси і подає мені якусь шкаралупку. Я взяв у руки, і мені потемніло в очах. Дитячий ніготь — синій-синій, ще й з рожевим півмісяцем. Не знаю, як я стримався, щоб не закричати. «Дійсно, — жартую, — якийсь делікатес попався». Процайлик стоїть і тільки підозріло дивиться на мене...

— А це дійсно ковбаса від Косовського?

— Від нього. Ми з Романом усю партію на кухні перевірили.

Недовіз дивився на друга страшними, бездумними очима.

— Боже, — ячав, — яка потвора, яка страшна bestія. Пивко супроти Косовського — ангел. Скільки це дітей пропало останнім часом?.. Але й ми купували, продавали, самі...

— Мовчи, Юрку.

— Не можу, не можу... Я ще перед хвилиною хотів якось-затерти сліди, дав би не знати що, аби не розкрилась ця справа. Але тепер дай мені виговоритись. Дай мені помститись на цьому нелюді. Я його задушу своїми руками. Ти даремно покалічив себе.

— Він фольксдойч, Юрку.

— Хай буде і Богом. Я повішу його живого на гак... різати тиму ножем, здиратиму шкіру, цього гітлерчука скаженого.

— Мовчи, мовчи, Юрку. Щади нерви. А Косовського я тобі не віддам. Це я з ним мав справу. Я з ним і поквитуюся. Дорого платив за товар, але заплачу сповна і по роздрібній ціні. За людську кров нема знижки.

Нема!

Юрко, мов непритомний, кинувся в обійми Івана. Обнявшись, він плакав.

Хтось легко постукав у жалюзі. Почувся тихий голос:

— Відчиніть, пане інженере, це я, Процайлик. Зайшов разом з Дзюником. Слюсар, як звичайно, з елегантною валізочкою в руках.

— Ми вже все знаємо, — твердо мовив Дзюник, — і всю справу беремо на себе. Такі речі якраз належать до моєї компетенції. Я вже підготувався.

Недовіз насупився. Він поволі опанував себе, і знову у його характері перемагали обережність та розрахунок.

— Я не хотів би, щоб справа виходила з мого ресторану. А коли це вже неможливо, то найліпше повідомити поліцію. Скажу Гансові. Думаю, що навіть гестапо не погладить по голівці злочинця.

— Якось я вже пояснював вам, інженере, — Дзюник стримано посміхнувся, вклоняючись Юркові; — що всі справи на базарі ми любимо вирішувати власними силами і на підставі своїх законів. Звертатись до влади, та ще до німців — ні, красенько дякую.

Виступив Іван.

— Дай згоду, Юрко. Я піду з хлопцями.

Кривий Дзюнко вклонився.

— Звичайно, було б краще зайнятись нам самим, але не заперечую. Помічник мені потрібний. У Дмитра вже надто м'яке серце. Шкода, що нема в живих Миська, він якраз придався б тут.

Юрко подивився на Івана бентежним поглядом. Ніби застерігав, прощався. — Уважай на себе, Іванку.

— Без сентиментальностей, пане інженере, — Дзюник шорстко обірвав Недовоза.

Ніч вийшла їм назустріч. Недовіз і Процайлик залишилися в шинку. Романа прогнали спати.

Ковбасна майстерня Косовського була на вулиці Бема, в одноповерховому будинку, що губився в старому, занедбаному саду. На те, щоб відчинити двері, Дзюникові вистачило двох хвилин. М'ясника застукали в ліжку. Він смачно хропів у кімнатці при майстерні. Повітря було напоєне солодкавонудним запахом свіжого м'яса, крові. Дзюник одним змахом стягнув з Косовського ковдру.

— Одягніться, пане шановний, і покажіть нам свою майстерню.

М'ясник схопився, перелякано забелькотів:

— Що це, панове? Не розумію! Пане магістре, — благальний погляд звернув на Каштанюка, — що це за жарти?

— Незабаром усе зрозумієте. Одягайтесь! — Дзюник спиртно запхнув у рот м'ясника приготовлений кляп, зашморгнув його руки залізними кайданами.

Повели мов неживого у його ж майстерню. Очі Косовського лізли з орбіт, вибалушувалися, наче цибулини.

Він починав розуміти, і від нього раптом понесло поганим, смердючим запахом.

— Де вони? — спитав грізно Дзюник, вивалюючи ножем з уст м'ясника ганчірний кляп.

Косовський заслинився, все лице його дрижало в конвульсіях.

— Питаю, де діти — живі або мертві?

— Чому мертві? — М'ясник намагався перехреститися скованими руками. — Мене змусили, але я вів чесно інтерес. І винагороду брав згідно з розцінками. За хлопчика — двісті, за дівчинку — наполовину менше марок. Під цератою на столі лежать фактури, панове можуть переконатися. Для багатьох робив добродійство — вони в Німеччині виховуються на порядних, чесних людей.

— Що ти нам голову морочиш! — Каштанюк вхопив фольксдойча за вилоги піджака. — Це що? — підсунув до очей звіра лущинку дитячого нігтя.

М'ясник весь затрясся, сплотнів. Кинувся на коліна. Заплакав.

— Це єдиний випадок. Хлопчик втік. Виплигнув з вікна і розбився головою об цемент. І я, щоб затерти сліди... І, визнаю, як перед Богом, щоб зроблені витрати виправдати. Клянусь. Помилуйте, панове! — закричав. — Я маю гроші, я дам...

— Замкни хавку! Ірод! — Кривий Дзюник щипцями підняв з підлоги викинутий кляп і знову засунув його в рот м'ясникові.

— Ви член гітлерівської партії? — запитав, коли Іван поштовхом змусив німця піднятися.

Косовський завзято заперечив головою, і на мить його обличчя взялось блідою позолотою надії.

— Але ганчірку зі свастикою носите? — Зняв із кілка щипцями жовту опаску з тевтонським знаком. Попросив Івана надягнути м'ясникові на рукав. Проблиск надії на лиці злочинця зник.

— Тепер усе гаразд, — Дзюник ще раз блискавичним поглядом зміряв німця. Був задоволений його виглядом. Лагідно звернувся до Івана: — Ледь-ледь його, пане магістре, підніmemo вгору. Тільки обережно, щоб не поваляти рук.

Поки Іван збагнув, що трапилось, м'ясник, проколений наскрізь, повис на гострому залізному шпилі, на який не раз вішав м'ясні туші. Здригнувся, скорчився, підкинувся всім тілом, ніби його раптом присмажили на страшному вогні, і схилив голову набік. Очі зробились ще більшими і пирснули кров'ю.

— Чую, що вдруте обпаскудився, — кинув Дзюник майже ображено і почав мити лід краном руки.

Звістка про м'ясника — торговця дітьми і канібала наелектризувала Львів до найвищої напруги. Ні поліція, ні гестапо не зважились шукати винуватців самосуду і навіть не розстріляли за вбитого фольксдойча жодного заложника.

Морозиха — нова двірничка в будинку, а разом і прибиральниця в шинку — мила підлогу завзято. Широко розливала навколо себе теплу воду і так міцно притискала щітку до підлоги, що аж держак вгинався. Протерши кілька разів кожну дошку, вона твердим березовим віником змила весь здертий бруд на одну велику купу, виносила його, і тільки тоді — знову ж теплою водою — змивала начисто. Підлога блищала наче дзеркало.

Роман щоразу поривався їй допомогти, але вона з таким обуренням виривала йому з рук щітку, що давав спокій.

Закінчивши прибирати, Морозиха вимила руки і заявила Романові, що має до нього одну справу. У дровітні, де ховалися євреї, вона знайшла поміж латами якісь папери і не знає, кому їх передати, може, це щось важливе. Вона покляла перед Романом два шкільні зошити.

Роман перегорнув кілька сторінок і зрозумів, що це щоденник Абцевої дочки, Агнешки...

...За що мене замкнули в цей могильний склеп? Щоб урятувати від знищення чи за мій учинок?

Батька я ніколи не розуміла і не любила. І мати теж — вона мусила прожити біля нього важке, духовно убоге життя, а я про це досі навіть не здогадувалась. Бідна мати.

Вона весь учорашній день потішала мене і тихо плакала. Хоче, щоб я все розповіла їй, обіцяє, що зрозуміє і простить мені. Також ребе і Бог простять мені, коли покаюсь. А я подумала, що дуже багато беруть на себе ребе і Бог. У них сьогодні, в ці страшні дні, повинно бути по горло іншої роботи, важливіших завдань і обов'язків, ніж вислухувати дівчисько, на якого дотепер ніхто не звертав уваги.

Мати знову плаче і пригортає мене до себе. Я не хочу, та мушу йти в її обійми.

«Салон», в якому нас замкнули, прямокутний. Три метри на два, третя частина колишньої дровітні. Коли, розповідає мати, провели до кам'яниці газ, ця дерев'яна клітка стала непотрібною, і її найняв Мокрій. Він обладнав тут свою майстерню. За Польщі платив гроші батькові, потім перестав. А зараз дровітня знадобилась. Двірник переділив

її новою стінкою. Той, хто не заходив сюди раніше, і не здогадається, що за стінкою, на якій висять найрізноманітніші столярські знаряддя, є салоник-могила, в якому живуть дві засуджені на смерть жінки, й обидві рвуть собі волосся на голові — одна, згадуючи минуле, друга — мріючи про майбутнє. Двічі на день розхиляються дві дошки, в кутку за верстатом, й міцна, жилага обросла чорним волоссям рука подає нам молоко, хліб, різні продукти. Електрику, воду і газову плитку ми маємо тут, у своїй комірці, — який же кмітливий наш Мокрій. Є й те кріселко, без якого життя не пахло б комфортом, мати щораз довше на ньому пересиджує. Коли бракує свіжого повітря, ми піднімаємо трохи дошки підлоги: під дровітнею завжди гуляють буйні вітри. Але вдень ми не користуємось з цієї вентиляції, бо дме тоді ще й інший вітер — з відкритого пісуара. Сюди навідуються раз у раз пияки з шинку.

Мати заварила каву з молоком і просить, щоб я пила. А на мені вже сукенка не застібається, та сама, яку торік я мусила стягати в стані шпилькою. Коли я її вперше одягла? На Жовтневі свята?

— Вже п'ю, мамо, не благай очима мене, вже п'ю.

Згадала. Саме в цій сукенці і якраз на Жовтневі свята Толик уперше звернув на мене увагу, і я відчула себе на сьомому небі. Нарешті, він побачив, що я живу на світі. Подруги з десятого класу звіряли мені свої таємниці серця, переповідали слова, які їм говорили залицяльники, а я лише слухала і тужила за ним.

Батьки Толика пішли в ресторан «Першотравневий» чи «Москву». Я завжди ніяковіла перед старим Молдавським, дуже його поважала. І не лише тому, що працював у редакції обласної газети. Він справді був надзвичайно розумною, освіченою людиною.

Отже, батьки пішли в ресторан, а мене Толик запросив до себе на вечірку. Мало прийти багато друзів, але були лише ми двоє. Толик пустив патефон, ми танцювали, потім він залишив мене біля вікна і дивився.. здалеку на мене. «Яка ти вродлива, яка в тебе струнка постать! Ти хотіла б мати дитину?» — запитав зненацька. Я вся спалахнула, але притакнула головою. Толик обійняв мене, цілував уста й очі, потім поніс мене, зомлілу від щастя, на свій тапчан, і стало-

ся те, що і не мусило статися так швидко. І все, мабуть, тому, що дома ніхто не розумів мене, що не мала я того великого і славного рідного дому, яким не раз пишалися інші подруги, який мав Толик.

Я залишалася чужою, рабинею у свого вітця-матері, під грізним оком сердитого Бога. Мені не дозволялося навіть самостійно думати. Може, не просила я вас, тату, щоб ви дозволили мені виїхати на схід з сім'єю Молдавських? Це Толикова ідея була, але як ви могли погодитися, щоб єдина потіха ваша йшла у широкий світ без ваших милиць, без кайданів вашої егоїстичної любові! А самі також не хотіли залишати своїх бебехів.

Толик виїхав, ми залишилися, а ти, тату, і далі не бачив і не розумів мене, а я вже більш ніж півроку жила своїм життям, не була дівчиною.

...Ти пам'ятаєш, батьку: коли вийшов наказ приколотти на груди жовту зірку Давида, я не могла цього зробити. Два тижні не виходила з кімнати — ніби вже тоді готувалась до цієї тюрми, але не приколола. Потім начебто погодилася, мати чіпляла мені зірку, але, бігши зі сходів, я миттю зривала її і йшла — вільна, легка, без цього тавра, яке пропікало мені груди, кололо. А ти, батьку, носив свого Давида зовсім спокійно, може, навіть хизуючись ним, як гітлерівці своєю свастикою.

А чи знаєш, тату, що я і з ним, до пивниці, пішла як вільна, рівноправна партнерка! І тому без найменшого страху ткнула німцеві ніж у шию, я так поступила б з кожним гвалтівником. Хотів обдурити мене, ми пішли домовлятися про роботу, про аусвайс, а він... Така доля чекає всіх, кого я не хочу. До останнього віддиху я буду вільною, ніхто наді мною не має влади. Я скоштувала свободи і не віддам її нікому — ні добровільно, ні під мечем.

Сьогодні я дізналася, нарешті, які наші перспективи, яке майбутнє. Батьку віддав матері тисячу доларів, і ми за кожний день платимо Мокрієві по два долари — за ці гроші він годує нас і, напевне, тремтить зі страху. Отже, ми з мамою маємо гарантованих п'ятсот днів життя в цій тюрмі. Можливо, трохи довше, мати має ще якісь коштовності. П'ятсот днів — це не цілих півтора року життя. А що, коли

фашистська окупація протримається довше? Даром, годувати Мокрій нас не стане. Що ми йому? І не рідня, і не приятелі. Єдиним стимулом для нього є гроші. Я боюсь думати, що станеться, коли грошей у нас забракне.

Але може трапитися так, що війна швидко закінчиться, німців поб'ють, а ми будемо сидіти у своєму хліві, доки в нас є гроші. Мокріям шкода буде розставатися з своїми двома доларами щоденного заробітку, й вони годуватимуть далі нас, а по вулицях люди вже вільно будуть ходити, радіти життю, славити перемогу. Батько прибіжить, визволить? Батько ж не вічний, він залишився там, де щодня в очі заглядає смерть.

Може статися і найгірше. Мокрій підмовить, підкупить бандитів, і вони вночі поріжуть нас з матір'ю), заберуть всі гроші, а батькові — коли він живе — скаже двірник, що німці, ша! Непереливки нам! Куди не крути, як не верти, а все одно наше життя здане на сліпу долю. Кого спитати, чому це так? Чи тільки тому, що мене привела на світ єврейка?

Одне певне на цьому світі: я буду захищати своє життя. У мене є гострий сікач, хто ступить самовільно на мою територію, я зарубаю його цією холодною зброєю. Хай це буде німець, хай буде Мокрій. Сюди я можу впустити тільки тебе, батьку, але ти не приходиш до нас. Де ти? Знай, твоя мала Агнешка вже не гнівається на тебе. Ти такий, якого зліпили твій час, погляди.

...Давно я вже не заглядала до тебе, друже мій, і збиваюся з рахуби часу, мати взагалі нічого не тямить, тільки цілий день тихо плаче, сумує за батьком або ховає гроші то в одне, то в інше місце. Я прошу, щоб дала мені перерахувати, тоді я точно встановлю, який сьогодні день, але вона хитає недовірливо головою, бо не знає, чи була якраз тисяча доларів, чи, може, трохи більше або менше. Завтра я передам Мокрієві записку, хай напише дату і доставляє мені щодня газети. Як я не подумала про це раніше! Одержуючи газети, можна не боятися, що двірник буде гноїти нас і після перемоги. Яке це просте.. Відразу відпадає одна небезпека, отже, стає легше на душі. Ні, я до кінця не поділятиму песимізму батька, який залюбки повторяв вислів одного з польських прем'єрів — Вітоса: «Панове, є зле, але буде гірше». Я опти-

містка, гірше вже не може бути. Може, я завтра-післязавтра вичитаю в газетах між рядків, що наші вже йдуть визволяти нас. Що я скажу Толикові? Сказала б правду, але чи він пробачить мені?

Щось довго не приносить Мокрій їжі, хоч уже смеркає. Напевно, сьогодні неділя. Мокрії відправили свою опівденну «служ'бу» в шинку і сплять п'яні. До завтрашнього ранку ніхто до нас не загляне. Прийшов би батько, став біля стінки, сперся з того боку плечима, а я з цього, і, клянусь, стало б мені тепліше. Але батько — сувора, страшна в своїх постановках людина. Він сюди не швидко загляне. Не скоріше, ніж загоїться його зранене серце. Доведеться чекати довго.

Мені згадалася цікава історія, що її якось розповідав майстер Процайлик. Німецький жандарм під час якоїсь акції у Винниках уподобав собі в одного господаря поросю. «Це буде моя свиня, — заявив господарям, — і я буду стежити за тим, як вона росте». З того часу щонеділі приїжджає до свині в гості, сидить біля неї годинку-дві, радіє, а навіть інколи і вичистить з-під неї та поміє водою. Наш батько годує нас, але не відвідує. А нині ж — неділя. Газети отримую, але вони не радують. Краще було без них. Німці під Москвою, Ленінградом, Ростовом. Це не ті газети, що я їх любила читати взимку та навесні. Особливо нариси, репортажі, статті Молдавського.

Якийсь філософ сказав, що краще не розгортати книгу, яку не варто читати двічі, чи щось у цьому розумінні. Я вже кожную книгу, що в мене є, прочитала по три рази, і не стала мудрішою від того, не зробила нових відкриттів. Треба попросити Мокрія про нові книги, хай би позичав у наших професорів, що живуть напроти, а я б пізніше віддала.

...Вже стомилася від такого життя — без руху, без дії. Добре, що знайшла якусь гру, що забирає багато часу. Схопишся — і вже вечір.

Я пишу листи до Толика. На книжках. Складаю речення, шукаючи потрібного слова в книжці. Знайду, підкреслюю його і читаю далі, шукаю свого нового слова. Це дуже марудна гра. Інколи перегорнеш десяток сторінок, а слова потрібного не знайдеш. Але тепер я стала хитрішою. Вже не шукаю окремих слів, а добираю з книги цілі речення, які

підходять мені. Інколи так щасливо попадеться, що я підкреслюю цілі розділи. Толикові написала вже все. Чекаю відповідей. А самій час пошукати нових адресатів.

...Що таке любов? Книг на цю тему написано не менше, ніж є ворогів людського роду на світі, і всі, мабуть, недоречні. Коли я перестала любити Толика? Коли заглянулася на страшного Івана з шинку? Він раз подивився на мене своїм циганським поглядом і наче обпік усю. Я б пішла за ним, куди б забажав, але він не кликав нікуди. Байдуже погасив погляд і пішов, а моє серце за ним. Значить, тоді я зрадила Толика, перестала його любити. А може, я і не любила нітрохи Толика? Просто, це було перше теляче захоплення. І жаждоба пізнання. І ще бунт проти тиранії батьків.

Чи це справді так, Толику?

Толик... Що ти скажеш, дізнавшись, що я сумнівалася у своїй любові до тебе. Злякаєшся? Я кинусь тобі на груди — вони будуть в тебе в орденах і медалях, — і почуєш ти дзвін мого серця: «Дурнику, я мусила дратувати себе, мучитися. Інакше, мабуть, не вижила б». А ти заслониш мене грудьми і шепнеш: «Ша-а, не говори нікому про це, хай це буде нашою таємницею». Задзвенять твої нагороди піснею для мене, я поцілую тебе, ти пробачиш мені — і ми забудемо той страшний час, і все зло, яке він приніс нам.

...Перша радість! До моєї тюрми завітали гості. Більш ніж гості — співмешканці. У куточку оси звили собі гніздо. Причіплене до лати, сивіє воно наді мною завбільшки в кулак. Знизу — вхід, крізь нього влітають і вилітають нові мої сусіди. Їх — три, мабуть. Намагаюсь пізнавати кожну, відрізняти одну від одної, але це дуже важко. А невже ж людей — легше?

Колись я дуже боялася ос. Я їх знищувала. Тепер я боюся людей. Вони знищують одні одних. Ос нізащо не вб'ю, навіть коли б вжалили мене. А ось людей... людей, які кожного дня жалять мене немилосердно, могла б я вбити? У своїй обороні — так.

Як дивно! Я живу зараз у товаристві комах, а не людей. Хай будуть мені друзями, як павук Робінзонів у його печері. Може, дочекаюсь, як і він, людей-товаришів.

А чого, власне, чекати? Пора самій зробити перший крок. Усі наступні — вже буде легше.

Вночі, коли мати спатиме, виплигну крізь отвір у підлозі, руками прогребусь на свободу. Я вільна пташка, хай навіть тільки на короткий час. Я вільна, вільна, чуєте люди! Чуєш, Толику?!

На цьому щоденник обривався. Три білі картки зошита — наче прірва, в яку канула ця самобутня, наділена яскравим характером і талановита дівчина — авторка щоденника. Роман задумався. Яка трагедія! Агнешка обвинувачує батька, не знає навіть, що він не живе, що для неї посвятив життя. Дівчина — самолюбка. Але чи можна звинувачувати її за це? Нелюдський час вирив на її серці глибокі борозни. Цікаво, чому мовчав Мокрій? І чи Агнешка зуміла видертися завчасу із свого укриття? Чи застукали її німці й знищили? Жива чи мертва ця дивна юнка, яка, на жаль, ще не встигла винайти свого радіо і не написала свого «Фауста»? Яка тільки жила, любила, вчилася, мріяла, шукала — тільки існувала на землі, ще не зовсім розуміючи своє місце під сонцем. Яка ще не звершила свого життєвого подвигу. Але ж чи геройство вчинку, думки, праці дає продовження життя і після фізичної смерті? Скільки разів він читав напис на фронтоні бібліотеки Політехнічного інституту «*Nic mortui vivunt et muti loquuntur*»* і ніколи не задумувався над його значенням. А зараз, кільканадцять сторінок учнівського зошита, списаних рукою дівчини, змусили його заглибитися в багато питань життя. «В чому ж безсмертність людини? Що таке геройство-подвиг? Де межа доброго і злого, величного і підлого? Звідки взялось на землі найжахливіше паскудство — фашизм? Як треба влаштувати своє життя, щоб мати право завжди дивитися людям прямо в очі? Що смертне і що не підлягає костюмасі?»

Холодна хвиля роздумів швидко витіснила образ Агнешки, турботу про її долю. Думав уже виключно про себе. Що його, власне, держить у шинку? Доки це він буде розливати пиво, прибирати запльовані зали, рахувати гроші, що палять, наче вогонь, його руки? Невже така його доля? Чи не пора обірвати кайдани цього ситого міщанського животіння, підлого пристосовництва, знайти своє справжнє місце в житті?

А може, його держать тут якісь складні і глибокі почуття, любов незборима, кохання неугасима ватра?

* Тут мертві живуть і німі говорять (лат.).

І — дивне диво — першою з'явилася перед його очима Чорна Зонька, мабуть тому, що остання розмова з нею болоче вразила його, запам'яталась назавжди.

Зустрів якось Зоньку перед брамою. Ледве пізнав. Схудла, змарніла, все обличчя горіло нездоровими рум'янцями, а набряклі сині підкови під очима кричали про хворобу і стомленість. Ішла сама. Важкою ходою, ніби несла на собі великий тягар літ, поразок, помилок, кривд.

— Де ж Ксанка, — запитав недоречно, щоб не кинути слів, які тиснулися на уста: «Що це з вами, що сталося, Зонько?»

Стала біля муру, сперлась рукою.

— Зникла моя Ксанка.

— Як це — зникла?

— Такі, як ми, завжди в один чудовий день, а ще скоріше — в одну прекрасну ніч зникаємо, — мовила, колупаючи стіну. — Назавжди. Така доля чекає і мене.

Обвела сумним, довгим поглядом обличчя Романа, наче хотіла краще запам'ятати його.

— Трапилось непоправне, — сказала нарешті. — Мене заразили. І тепер я приймаю тільки військових. Це до добра не доведе.

Крикнув:

— Треба лікуватися. Я дам вам гроші коли не маєте...

Тихо посміхнулася.

— Пізно. І навіщо? Так — то хоч помішусь трохи на німцях.

— Зонько!

Хотів ще щось крикнути, але не було голосу. Всі почуття вклав у цей єдиний вигук. В її ім'я

— Прощайте, добрий.

Просунулася в браму, як примара, тінь. Розпливлась у темряві коридору. Думав: була ця зустріч справді чи тільки приверзлася йому?

Була. Бо інакше не відкрилися б йому очі на взаємини з іншою дівчиною, великим антиподом Зоньки — Богданою. Як не дивно, працювали разом, у проході за шинквасом часто стикались, торкались одне одного — і при цьому червоніли обоє, довго не дивились у вічі. Тому, може, і розмовляли рідко відверто, широко, як друзі. Воно так вже буває. Люди.

які стикаються на роботі чи вдома, мовчать про свої почуття. Любов хоче відстані.

Саме тому єдина їх розмова після вечірки у Роми закарбувалася в його пам'яті до найменшої деталі, словечка.

— Я ходила по місту, наче дурна. З коротким фінським ножом батька. Скільки найрізноманітніших ситуацій намалювала моя збуджена уява! Навіть була така, — Данка почала нервово теребити вилогу Ромкового піджака, — він — я завжди називала в думці вбивцю «він» — залицяється до мене, і я зі зціпленими до болю зубами приймаю це, він веде мене кудись у ніч; я піддаюсь, іду за ним, він брутально кидає мене, здирає все з мене... і саме тоді, коли він по-рештичманіє, я проколюю його ножом у саме серце...

— Екзальтоване ти дівчисько. Хоч, коли дивитись на речі холоднокровно, то все було б логічно, на місці. Людина в ім'я своєї цілі, любові до батьківщини, в хвилини найвищої напруги почуттів готова на будь-яку жертву. Жертва життя — не завжди найболючіша, найважча.

— Слово честі, — Данка ожила, на її лиці спалахнули багрянці, серпанок туги розвіявся з очей, — і я так думала тоді. Тільки вмерти, виконавши помсту, видавалося мені за легкою перемогою. І я вишукувала, готувала себе бути здатною на більші жертви.

Вона замовкла, підняла з землі галузку й спитала:

— Що намалювати тобі, милий? Бурю, вітер, горобину ніч, тебе?

— Ні, лебедику мій! Всі ці картини сумні і пахнуть віяною. Намалюй мені щастя.

Данка жажнулася. Відшпурнула геть прутик.

— Щастя я не вмю малювати. І не маю права. Адже він ходить по землі!

— А може, давно вже гризе її, звідки ти знаєш? Щодня гинуть тисячі німців. І на фронті, і тут. Знищують їх усюди — в Польщі, на Україні — як скажених собак. І в нас починають.

— Ні, ні, не заспокоюй мене, я знаю, він живий, він ходить, сміється, їсть і п'є тут, серед нас. Називай мене як хочеш — екзальтованим дівчиськом чи метафізичним явищем, але я чую серцем кожний його порух. Коли з ним щось трапиться, я це перша знатиму!

— Тоді, мила, намалюй мені його, портрет.

— Навіщо?

— Я шукатиму його теж: знайду і задушу його, щоб скоріше ти намалювала мені щастя.

— Як же ти пізнаєш його, коли не бачив ніколи?

— Саме тому і прошу тебе — намалюй його.

— Гаразд. Дивись.

Знайшла знову галузочку і креслила на землі.

— Підборіддя випнуте вперед, лице одутле, прищаве. Ніс малий, огірком, що не виріс, стесаний знизу. Очі посажені глибоко, наче заховані під скелю масивного, з випуклим чолом черепа. Якого кольору очі — не помітила, мабуть, безбарвні. Брови — білим шнурком, спалені вітрами і сонцем. Волосся білясте — «свинячий» блондин. Без лівого вуха.

— Як, без вуха?

— А так — без вуха. Чи то відірвали в бійці, чи відкусили зубами. Тільки малиновий язичок стирчить над вушною раковиною.

— І ти щойно тепер про це говориш! — Роман вихопив з рук дівчини галузку.

— Або що? — запитала збентежено.

Двома швидкими змахами перекреслив малюнок.

— Це ж для нас першорядна деталь. Людей без вуха не багато ходить по землі. Клянусь, я твого безвухого приведу тобі до ніг.

— Навіть — якщо він високий офіцер СД?

— І це не завада. З однією умовою.

— Вважай, що я вже перестала бути екзальтованим дівчиськом і збуджену уяву свою приборкала.

— Ні, я не про те... — обняв дівчину за плечі. — Щастя ми намалюємо собі разом. Я про інше хотів тебе просити — після твого безвухого полюватимемо ще й на інших фашистів. Мусимо робити усіх їх безвухими...

Довго блукали по Стрийському парку, міряли його вздовж і впоперек, стояли над ставком, де колись плавали білі лебеді, й обоє — окремо одне від одного — думали про долю лебедину і свою, але до вічної теми, яка горіла багаттям почуттів у їх молодих серцях, не повернулися.

Тепер Романові здалася його любов до Данки далекою, банальною, непотрібною. Міраж чудесного зник, як фата

моргана. Образ безвухого німця-вбивці відплив, наче щур по воді, до пристані поганих казок, якими матері лякають неслухняних дітей. І разом з ним відчалила у далеку безвість Богдана, юнача мрія — любов. Месницею поставала Чорна Зонька...

Юнак усвідомив раптом надзвичайно ясно, що нема йому що робити в шинку, що обов'язок і життя кличуть його на барикади справжньої боротьби. Він почекає поклику батька, який ще два тижні тому подався на Дрогобиччину шукати зв'язків з давніми революційними друзями, зв'язків з комуністичним підпіллям. Подякує Юркові за хліб-сіль, поцілує руку Данці і піде туди, куди кличе його совість, — в ряди народних месників.

Прибираючи велику залу, Кардаш знайшов на столику, під цератою, пачку друкованих листівок. Вистачило прочитати кілька слів, щоб відразу збагнути, що це за література і ким вона видана. Озираючись на всі боки, Роман розсунув листівки по кишенях і замислився.

«Показати чи не показати листівки Юркові й Іванові?» — розмірковував Кардаш, і серце його стукало молоточком, голосно й приспінено, наче працьовитий дятел вгніздився в груди і хоче вибратись на волю. Хлопець хвилювався, прибирав будь-як, все летіло йому з рук. Зазирнув крізь щілину дверей до першої зали: Юрко підраховував за щинквасом виручку, а Іван з майстром Процайликом та Кривим Дзюником «різався» за столиком в карти. Більш нікого в шинку не було. Кардаш непомітно вислизнув у коридор, замкнувся в кухні. Тепер міг уважно прочитати листівку, насолоджуватись кожним її словом.

Підпільна комуністична організація закликала всіх львів'ян підніматися на боротьбу з ненависним, жорстоким окупантом. Ніякої пощади ворогу, який вогнем і мечем знищує усе живе на нашій землі, вбиває невинних, дітей і стариків, грабує населення, перетворює в руїни наші міста.

«Радянська Україна живе і бореться, кожна п'ядь її землі скроплена кров'ю найкращих синів українського, російського, білоруського та інших народів нашої Батьківщини. Під Москвою, Ленінградом і Ростовом іде сьогодні велика битва за свободу і честь України. Лінія фронту проходить через серце кожної чесної людини-бійця.

Іде священна народна війна.

А що зробив ти для перемоги над жорстоким ворогом — фашизмом? — питає кожного свого сина скривавлена, сплюндрована, але не скорена Україна.

Чи ти вже піднявся на боротьбу, встав у ряди народних месників?!

— Чуєш, сурми заграли, час розплати настав!

Час не чекає. Батьківщина кличе тебе, сину, тебе, донько!

Смерть німецько-фашистським окупантам!»

Стукають молоточки не лише в серці. Озвалися скроні, затремтіли нерви, кров гарячим струменем пропливла, стрілою пролетіла крізь усі клітини тіла. Він уже знав, що зробить. Заховає більшість листівок і вночі розклеїть їх на мурах міста, розсіє по базару. А кілька зараз же покаже Іванові, Юркові. Хай бачать, хай читають, хай думають.

Заспокоївшись, обережно засовує два жмути листівок у шкарпетки, обв'язує шнурками листки, потім бере відро з водою, Швабру і, навмисне грюкаючи ногами, входить до першої зали. Ніхто на нього і зараз не звертає уваги — всі зайняті своїм: Юрко грішми, інші — картами.

Роман завзято шкребе підлогу. Швабра уже зачіпає крісла тих, що грають у карти.

— Може, скинемося на мітлу докторові, — пропонує, підморгнувши другові, Іван (він вдоволений, бо виграє), і весь банк — доброї півсотні злотих — розмашисто змітає рукавом зі стола. Гроші розлітаються по підлозі, наче листя на вітрі.

— Для нашого слічного докторунця не шкода такого банку, — шкірить зуби Процайлик, і все лице його розпливається в усмішці. — Дивіться, дивіться: таке ніжне, таке добре, таке розумне, таке чорнобриве, а як воно важко працює.

Юрко кинувся збирати гроші з підлоги. Хоч вони нібито належать Романові, все-таки краще, коли підуть у загальну касу.

— А це що таке? — дивується Юрко, піднявши з-під стола кілька листівок, спритно підкинутих Романом. — Ще цього мені в льокалю не вистачало. Це часом не ваша справа, пане Дзюник?

Недовіз кладе на стіл листівки. Картярі припинили, гру, взяли в руки по листочку.

— Читай, Дзюнку, золотий мій, голосно, — мружить хитрі очі Процайлик, — бо я окуляри забув ще там, на Шашкевича, під партою, у першому класі.

Кривий Дзюник читає.

— Тихше, тихше, — просить Юрко і неспокійно озирється на двері. Він аж спітнів, уже забув за гроші, що ще валялись на підлозі.

— Хай читає, — авторитетно говорить Іван і сам заглиблюється в листівку.

— Ні, це не моя справа, — мовить серйозно Дзюник, старанно складаючи листівку. — Але, мабуть, і мене тичить-ся. Сильно написано. Ще горітиме під швабами земля.

— Кожне слово у серце, мов дубовий кілочок у підошву заходить.

— Тихіше, — благає Юрко.

— А вам нічого боятися, інженере. Ми заберемо ці листівки з собою. Ми тут не були, нічого не бачили.

Дзюник спокійно ховає листівки до своєї валізочки.

— Шафа не грає, муха не сідає, мій золотенький-дорогенький. — Процайлик випростовується; підтягає вгору свій величеський животик, ховає до кишені карти. — То, може, на сьогодні досить «короткого», мої дорогенькі. Процайлик виходить разом з Дзюнком. Роман знову взяв мітлу, змиває підлогу. Юрко все ще з переляканим виглядом неспокійно ходить по залі. Покликав до себе Івана, сперлись на шинк-васі. — Ти ні на що в листівці не звернув уваги?

Іван розуміюче киває головою. Він задуманий.

— Так, це його стиль, — говорить твердо. — Я пізнав би братика по словах «лінія фронту переходить через серце кожної чесної людини-бійця» в океані словесної стружки.

— Це він, напевне, зумисне підкинув нам листівки «Час не чекає», «Що ти зробив?», «Батьківщина кличе тебе». Це страшно, Іване, я боюсь.

Недовіз усім тілом подався до Івана, наче шукав у нього захисту.

— Іване, брате, — залепетав заїкуючись. — Скажи, він справді був дуже-дуже ідейний? Після гімназії я зустрівся з ним щойно за радянських часів, в політехнічному інституті. Тоді радянськими патріотами робили себе всі. Навіть я, признаюсь, тільки дай слово честі, що нікому не скажеш цього, хотів поступити в партію.

Обличчя Івана розпогіднилось, очі загорілись.

— Мико був насправді дуже-дуже. В тридцять восьмому, якраз тоді, коли він вийшов з Берези Каргузької, Комінтерн розпустив КПЗУ. Мико дуже болісно переживав цю подію. Схуд, аж зчорнів весь, ходив наче з хреста знятий. «Тобі дуже трудно?» — запитав я якось, бо жаль стискав серце, коли дивився на нього. «Трудно», — відповів одним словом, різко і вороже. «Можу я тобі в чомусь допомогти?» — пропоную свої послуги братику, а він ще неприязніше буркнув: «Від таких, як ти, мені нічого не треба». Наїжився я, але стримав вибух. Кажу дружньо: «Шкода. Коли б мені стало колись у житті дуже важко, я прийшов би до тебе». Мико посміхнувся злосливо і випалив: «Ти — іншого гарту. А я гарту комуністичного». Сказав це, грюкнув за собою дверима, і тільки було розмови.

Іван подивився на Юрка. У нього тряслись щелепи, цокотіли зуби, зіниці очей ширшали, вип'ячувались.

— Іване, — вистогнав, — борони мене. Я боюсь. Це я... — останнім зусиллям волі змусив себе замовкнути, засопів тільки.

РОЗДІЛ XV

Юрко Недовіз не любив, коли в справах до нього приходили на квартиру, та й ще у неділю вранці. Тож досить-таки непривітно подивився на довгов'язого, невизначеного віку чоловіка, який без стуку зайшов до кімнати. Відвідувач зняв капелюха, відслонюючи малу шпичасту маківку, зарослу рідким волоссям. Вклонився, і відразу ж його чорні проникливі очі забігали по всіх кутках кімнати.

— Моє прізвище Закаблук, — тихо представився він. — Звернутися до вас порекомендував мені пан Процайлик.

— Прошу, заходьте! — Недовіз показав рукою на двері, що вели до вітальні, і пропустив гостя вперед. — Чим можу служити? Пригадую. Майстер якось говорив мені.

Закаблук недовіркою оглянув і цю кімнату. Вмить його очі затримались на дверях до спальні.

— Ви самі вдома? — спитав конфіденційно. — У вас стіни вух не мають? Бошами тут поблизу ніде не пахне?

Недовіз вдає, що не зрозумів останніх слів.

— Чим можу служити? — повторив з притиском. — І, будь ласка, сідайте.

Відвідувач перекинув капелюха з однієї руки до другої.

— Я з такої бранжі, що сідати не можу.

Юрко сторопів.

— Чим же ви торгуєте?

— Вошами...

Недовіз окинув непроханого гостя зачудованим поглядом і, не втримавшись, пирснув раптовим сміхом. Закаблук нахмурився, зло блиснув очима.

— Я прийшов до вас не задля смішків, а в справі. Кажу цілком серйозно — торгую вошами, і бранжа ця не гірша вашої, а може, й перспективніша. На цьому можна заробити масу грошей.

Юрко все ще не міг опанувати себе. Він реготався далі до сліз.

— Вже давно мене ніхто так не розсмішив, — говорив, раз у раз схлипуючи, — Ви справжній артист, комік! — Він дружньо поплескав гостя по плечу. — Ви часом в театрі не виступали?

Закаблук ввічливо, але твердо зняв руку Недовоза з свого плеча, випрямився.

— Пан Процайлик рекомендував мені вас, пане Недовіз, як чесного і солідного торговця, інакше б я до вас не звернувся. Але, мабуть, тут зайшла помилка. Шкода, що ми не знайшли спільної мови. Моє поважання.

Глибоко натягнув на голову капелюха.

— І прошу вас, нікому ані слова про нашу розмову. Повторюю, моя торгівля не гірша за вашу, але на неї боші патенту не дають. Тож — я не був у вас, і ви мене не знаєте. Маю честь!

— Чекайте ж бо ви! — Юрко силоміць відтягнув гостя від дверей. — Я не хотів вас образити. Але ж зміркуйте самі — воші, боші, гроші... І кінь розсміявся б. А тепер розповідайте до ладу. Викладайте, коли довірилися мені.

Закаблук якимось по-чудернацькому потягнувся, і вся його постать немов то росла, то маліла. Знову зняв капелюха і тримав його перед собою, наче дорогоцінну вазу. Відсунув

набик ногою стільця і стояв посеред кімнати, випростаний, з високо піднятою головою і неживим поглядом. Тільки на довгій його шиї, наче човник у ткацькому верстаті, туди-сюди човгався здоровенний кадик: Відвідувач, мабуть, щось зважував.

— Ви знаєте, — цього разу його голос зазвучав злорадно, — що через Львів проходять щоденно цілі німецькі армії. На фронт, з фронту...

— З фронту далеко, не цілі, — зауважив, посміхаючись, Юрко, але гість не звернув найменшої уваги на його репліку.

— У місті сила-силенна профілактичних і дезинфекційних точок. Кожного солдата роздягають, перевіряють. У кого знайдуть вошу — замикають на тритижневий карантин. Уже всі привокзальні школи повні таких «санаторників». Багато з тих, які їдуть на фронт, мріють про цю оказію. Я хочу відкрити велике підприємство, яке допомагатиме в цьому хоробрим німецьким солдатам.

Недовіз сидів на канапі проти гостя, не відриваючи від нього очей. І все ж за весь час їх погляди ані разу не зустрілись. Закаблук дивився на квартиру, що поскрипувала на вранішньому вітерці. Запанувала гнітюча тиша. Було чути, як на руці в гостя тіткає годинник.

— Скільки вам треба для відкриття «підприємства»? — Юрко підвівся і нервово пішов до вікна.

— Моя фірма потреби в грошах не відчуває. Навпаки, я можу вам запропонувати двадцять процентів дивіденду. Кожна воша — це одна рейхсмарка В мене інша біда — брак товару. Подивіться, який я став? Доїдають мене воші. Всю кров випили. Останні випуски моєї продукції — мізерні, кволі. Гинуть! Мені доконче треба перевести виробництво на широку основу. Наукову, сказати б. Я знаю, що у вас є близька знайома — лікарка, яка працює в інституті. Ви муsite мене з нею зв'язати.

— Вже так відразу й мушу! — іронічно проспівав крізь зуби Юрко і повернувся обличчям до гостя. — Хто ви такий і яким правом диктуєте мені, що я маю робити!

Юрко пішов прямо на гостя.

— Я вам пропоную добрий заробіток. І вашій знайомій. Для неї — тридцять процентів. Вона єдина українка-лікар,

яка там працює. А сурдут пустіть. Не бачите, він аж рухається... Воші бувають і тифозні...

Юрко, мов ошпарений, відскочив від гостя.

— Ви вже й таких годуєте?

Закаблук подивився прямо в очі господареві.

— Ні, таких ще не годую, — промовив твердо. — Але все може трапитись. У місті, самі знаєте, лютує тиф. Час подумати і про вакцини протитифозні. Німці населення не обслуговують.

На обличчі гостя вперше за всю розмову змалювався якийсь людський вираз. Закаблук навіть посміхнувся одним кутиком своїх тонких синіх губ.

— Гешефту без ризику не буває, ви це знаєте добре. Недовіз закрокував по кімнаті. Важко і змучено.

Врешті сів на канапу, охляв.

— Скажіть чесно, чому ви звернулися до мене, якраз до мене?

Закаблук поклав капелюх на підлогу. Зажестиколовав руками.

— Я подумав, що можу заапелювати до вашого патріотизму. Давно стежив за вами, і мені здається, що ви незадоволені з ролі, яку зараз виконуєте. Що вас багатство не задовольняє. Вас мучить те, що нічого не робите для народу. Ні, ви не помилились. І я справді артист, хоч це не має зараз значення. Я пішов з театру, щоб не виступати перед ворогом, і добровільно даю себе з'їдати вошам... Роблю це не для грошей. Мені зараз украй потрібна допомога, лікаря. Я пробував познайомитись з доктором Дольною іншими шляхами, але нічого не досяг. Для вас вона все зробить. Вона вас любить...

Недовіз скочив на ноги. — Звідки ви це знаєте? — в очах його засвітилась жорстока цікавість.

— Я ж кажу вам — давно стежу... Знаю про Модесту все, тому і зайшов до вас.

— Ні, ні, — мало не закричав Юрко. — Ви можете вимагати від мене всього. Грошей, допомоги, будь-чого. Але не дозволю, нізащо не дозволю вплутати Модесту в цей гешефт. Вона мусить бути в безпеці, мусить жити. Відмовтесь, відмовтесь від своєї витівки.

Довго-довго дивився Юрко поперед себе і, мабуть, ні-

чого не бачив. А може, за цю хвилину пройшло перед його очима все життя...

Кожна людина вразлива в якійсь мірі на слова похвали. Юрка приємно полоскотала висока думка Закаблука про нього. Завоювати славу патріота — здавна, стало незборимою спокусою для Недовоза. Здобути раптом становище, гроші зміцнили його віру у щасливу зірку, додавали впевненості в собі. Пропозиція Закаблука вабила ще й тим, що відкривала хвіртки... Хвіртки до серця Модести.

Юрко боявся і водночас радів, що дівчина побачить його у цілком не знаній досі ролі — борця проти фашизму. Не забув, як палко говорила Модеста в ту пам'ятну ніч, у брамі свого будинку, про Мика, про боротьбу, про подвиг. Тепер вона зрозуміє, що він теж належить до когорти борців у темряві, борців за людське щастя, подивиться на нього іншими очима, вдячнішими, відданішими, закоханішими.

— Приходьте завтра, — сказав нарешті рішуче, — о сьомій годині вечора до шинку. Замовте пляшку рислінгу і сідайте у другій кімнаті, біля вікна.

Дольна з великою увагою вислухала Юрка і Закаблука, відразу ж стала ентузіасткою справи. Правда, говорила тільки про організацію підпільного інституту. Юрко заборонив своєму новому компаньйонові згадувати про роздрібну продаж вошей німцям.

Модеста розповіла, що вона вже працює в комітеті, який організувала вчителька Ольга Ціпановська. Цей комітет має на меті боротися зі злиднями і, насамперед, з поширенням епідемії тифу серед міської бідноти. Тепер вона, Мода, віддасть усі свої сили і знання на виготовлення протитифозної вакцини, очолить маленький інститут-лабораторію.

Коли задоволений Закаблук вийшов, щоб зараз же зайнятися підготовкою приміщення, Недовіз запросив Модесту посидіти в нього у гостях. Спочатку були самі, потім приєдналися до товариства Роман та Богдана. Зав'язалася сердечна, тепла розмова — без горілки, криків, співів. Ділилися між собою думками про місце людини в житті, про моральний сбов'язок кожного інтелігента стати до боротьби. Тема перемінилася, коли пришкандибав з театру Іван. На столі з'явилася пляшка «старки», і в розмову вплелися мотиви смутку, сумнівів, недовір'я, роздратування.

Недовіз уважно спостерігав за обличчям Модести. Втішився, коли раптом у її великих, сповнених безмежжям блакитного неба дзеркалах очей гніздилася, виростала хмарка бездонного смутку. Але тут же затьмарювалась його радість. «Нещастя Модести — моє нещастя, — укладав поволі в голові думки, наче ставив цеглини. — Не буду я будувати свого щастя на її нещасті». Зрозумів, що заплутався зовсім у поняттях щастя і нещастя, щипнув себе за палець — і вже знову був в земній, реальній дійсності.

— Годі, брате! Чого мучиш худобу, як вона не пасеться.

Іван Каштанюк і справді ставав з кожним днем смутнішим, апатичнішим. Кудись поділися, втекли з його душі снага життя, невичерпна енергія, клекотіння, горіння, повсякчасна готовність побешкетувати, закружлятися у вирі подій, які несе день — все те, чим він так виразно виділявся серед інших, померкло, сповзло, наче хто рукою зняв. Іван ходив задуманий, інколи не помічав, коли хтось звертався до нього, не відповідав на питання, без радості ходив навіть на репетиції в театр.

«Якийсь люципер вселився в нашого Івана; — турбувався Юрко. — Може, закохався на смерть і мучиться, мовчить».

— Іване, — гукав, — коли весілля справляємо?

— Ніби чие? — питався здивовано Каштанюк, повертаючись думками на землю.

— Та твоє, навіжений! Ти ж свою наречену в таємниці тримаєш, як і оперу!

Іван погасав.

— Після цієї війни матимемо вдів та сиріт — половину народу. Зараз лише дурні одружуються.

— Іване, фе, невже ж можна ображати мене та Ромка, своїх друзів називати дурнями?

— Причім тут я, — кидав з-за шинкваса Кардаш.

— Ще й ти будеш викручуватися. Увесь базар тільки й гуде про твою любов. Вчора питався мене Бачевський, які лікери п'є наречена, щоб міг наперед заготовити.

Богдана мало не засунулася вся під шинквас. Їй, бачите, треба було поскладати туди порожні пляшки.

— Вона не п'є, — відгризся Роман. — Не з таких, які ваші наречені.

— Як це не п'є, люди добрі! — Юрко сплеснув руками.
— Іване, ти. чуєш, Чорна Зонька не п'є.

Іван мовчав і, мабуть, справді не чув. Але під шинквасом задзеленчали пляшки — у Данусі гострий слух.

— Данко, вважайте там, — збиткувався шеф, — кожна пляшка — це злотий. А ти, Івасю, як думаєш, куди ми пошлемо їх у пошлюбну подорож? Чи на села по м'ясо, чи до Кракова — по картки? Боюсь, щоб молода не дременула у Кракові від жениха. Як, Іване?

— Дай Малому спокій, Юрку.

Іван заглиблюється в думки. Він не помічає, що всі ці невдалі жарти Юрко починає для нього, щоб його розворушити. Але марно. Іван не оживає.

Так було й сьогодні. Іван сидів за столом, наче неприсутній. Тільки час від часу перехиляв келишок. Він ані разу не сягнув по закуску, не заспівав жодної пісні, майже не брав участі у розмові. Кидав тільки інколи свої злі, цинічні зауваження. Коли його попросили виголосити тост, тихо сказав:

— Гости призначаються для радості, а ми не маємо чим тішитися. Всі ми наче оселедці на ланцюзі, це геніальна назва не тільки для шинку, для всього нашого становища, життя. Львів став бочкою тухлих оселедців, від якої сморід тягнеться по всій Галичині.

— Не пізнаю тебе, Іване. — Юрко підвівся і з глибокою турботою втупив в Івана свої малі рухливі очі. — Скільки разів ти твердив, що Львів — П'ємонт нації, її пульс, серце. А сьогодні кажеш — бочка тухлих оселедців. Та чи хоч знаєш ти, диваче, скільки в одній бочці міститься оселедців?

— Не знаю і не хочу знати.

— Вісімсот. А у Львові — триста тисяч живих людей.

— Мертвих оселедців на ланцюзі, не інакше. Щоб була хоч одна бочка справжніх, мужніх, то можна було б Високий Замок перевернути.

— Го-го! — засміявся Юрко. — Го-го, пам'ятаєш «Острів скарбів» Стівенсона: го-го, десять моряків і пляшка рому, го-го..;

— Знайдеться більше, ніж вісімсот, — палко кинув Роман. — Піднімуться тисячі; мільйони...

— Ти знаєш, Ромку, що таке мільйон? — Іван кинув на юнака скептичний погляд.

— Кожний думай, що на тобі мільйонів стан стоїть... Так мовив Франко. Його ім'я і зараз треба поставити на прапорі боротьби.

Хто поставить? Мертві оселедці, які звикли до свого ланцюга, вже й пишаться ним?

— Народ поставить.

— Ми завжди народом заслоняємося там, де нічого кращого придумати не можемо. Народ Брестської площі, базару стане на боротьбу?

— Він уже піднявся.

— Не бачу.

— Ти не хочеш бачити.

— Шкода. — Іван замовк, сягнув по пляшку. Була порожня. Безнадійно махнув рукою. Поник.

— Хай буде по-твоєму, — сказав байдуже.

Іван погодився з думкою інших, більше того, визнавав свою поразку — це було нечуване, незрозуміле, гідне подиву.

— Що з тобою, брате — острах зазвучав у голосі Юрка.

— Дайте мені спокій! Всі, всі! Дайте мені спокій, — крикнув несамовито, визволяючись з важких дум. — Я хочу все це мати, як любив говорити наш Абель, з голови!

Іван вийшов з-за столу, червоний, не свій, і, гримнувши дверима, щез у коридорі. Вечірка закінчилась.

Уранці кримінальна поліція заарештувала Юрка. Сталось це так несподівано і раптово, що важко було повірити. Недовіз, як і щодня, відчинив о шостій годині шинок, заглянув до кухні. Дверей не встиг зачинити, їх хтось міцно пхнув знадвору, до приміщення вдерлись двоє. Вищий прирткинув до грудей Недовоза пістолет, другий пішов до кутка і спритно вийняв з замаскованого сховку пачку німецьких продуктивних карток. Юрко в першій хвилині подумав, що це грабіжники. Закричав. Відразу дістав міцного ляпаса в лице, сплюнув кров'ю.

— Ані слова більше, — гаркнув той, що тримав його під дулом револьвера. — А то застрелю як пса. Ти заарештований. Ми з кримінальної поліції.

Недовозу наклали наручники, повели його через базар. Люди лякливо поглядали на процесію, розступались, кілька чоловік вклонилось Недовозові, хтось пішов за арештова-

ним! Юрко опустив голову, він спочатку боявся зустрітись поглядом з будь-ким із знайомих. Мало не плакав. Йшов наче на Голгофу, але на вулиці Сапеги опам'ятався, взяв себе в руки. Намагався зав'язати контакт з тими, хто його вів, обіцяв солідний викуп, але харцызяки тільки сміялися і кпили. — Ми і так вас, гайдамак, мало вішаємо, — сказав вищий, у чорному цератовому плащі й «англіках» з високими закаблуками. Під насунутим на чоло жовтим капелюхом його вгодоване обличчя розпливлоє у задоволену посмішку. — Ваша поліція не знає милосердя над нашим братом поляком. І ми не знатимемо. Зуб на зуб!

Привели Юрка до приміщення кримінальної поліції на Марійській площі.

— А-а, пан Недовіз — радісно зустрів Юрка черговий. — Давно ми на пана чекаємо! Моє шануваннячко!

Він з розмаху вдарив Недовоза в лице, ще й підбив коліном живіт. Недовіз упав на підлогу... Скатованого Юрка кинули через деякий час у підземелля.

Коли Юрко прочунав, серед багатьох співтоваришів, що юрмилися в невеличкому казематі, пізнав фальшивого Вокульського, того самого, який у перший день його шинкування продав йому воду замість горілки.

— Ось де ми зустрілись, пане Вокульський, — мовив заїкаючись, перемагаючи біль і злобу. Не озватися, не нагадати обману, не поглумитись Юрко не міг навіть у цій ситуації. Такий уже мав характер.

РОЗДІЛ XVI

Для якого прошарку львів'ян була фашистська окупація найдоцікульнішою, найболючішою? Чи для стареньких, самотніх пенсіонерів, яким поголовно було відмовлено в будь-якій допомозі, і вони часто не мали грошей, щоб викупити свій мізерний денний пайок — сто п'ятдесят грамів хліба? Чи для молоді, перед якою фашисти зачинили двері всіх шкіл, інститутів, вікна життя і майбутнього? Чи для робітників, що мусили працювати на ворога? Здається, що найдошкульніше вдарив фашизм по тих, хто не боровся з окупантами, хто задля крихти хліба чи боязні пішов на

службу до ворога і допомагав йому гнобити та грабувати рідного брата.

Жити можна було — тільки борючись. Цю велику правду життя усвідомлювали собі щораз ширші народні верстви. Боротьба проти фашистів наростала, міцніла, розпалювала-ся. Наприкінці 1941 року в місті діяло чимало дрібних підпільних організацій. Піднімалася обезглавлена в перші дні окупації багатьма арештами революційна організація комуністів та комсомольців — Народна гвардія. Її мережа розширилась далеко за межі міста, бойові загони виникали на Дрогобиччині та Станіславщині, вони поповнювалися втікачами з невольничих ешелонів, що прямували в Німеччину, військовополоненими, робітниками, студентами.

Однією з бойових груп керував Павло Мовчун, в якому, мабуть, навіть рідному братові важко було б впізнати недавнього студента-активіста політехнічного інституту Миколу Каштанюка. Він усією своєю непосидючою вдачею рвався до дії, планував щораз нові збройні наскоки на жандармські та поліцейські пункти, виношував у голові проекти вбивств головних гітлерівських окупантів у Львові — губернатора Ляша, коменданта гестапо Крюгера, штадтгауптмана Геллера? Ці широкі плани боротьби поставали після розмов з Закаблук. Артист-невдаха, який через свою безмежну любов до театру довгі роки волочився з мандрівними трупами селами Галичини у спеку, сльоту і холод, тільки за радянської влади отримав першу в житті постійну посаду робітника сцени. Відзначався Закаблук незвичайно буйною уявою, запальною схильністю до різних авантюр. Саме це змусило врешті Миколу задуматися глибше над цілим комплексом питань підпільної боротьби з фашистськими загарбниками, різко змінити плани. Він збагнув мізерність авантюристичної діяльності, на чому наполягав Закаблук, часто згадував слова, які любив повторювати завжди врівноважений, практичний Ломага: «На гарячих до шалу конях далеко не заїдеш. Щонайдалі — на Личаків». Після короткої лихоманки непродуманих, стихійних акцій Микола все більше схилявся на бік Ломаги й незабаром призначив його своїм заступником. Закаблук образився, коли машиніст категорично заборонив йому займатися Геллером. Тоді Закаблук почав шукати інших ентузіастів терору, він щораз менше постачав Каштанюка-Мовчуна новими ідеями.

Вибух в німецькому офіцерському готелі був останнім вдалим диверсійним актом Закаблука. Пекельний ладунок вмонтували в газові труби захаращеної пивниці. Експерти визначили: причиною вибуху є сильне протікання і згущення газу. За цю диверсію нікому в місті не спав навіть волосок з голови. Але за убивство десятника поліції Сендеги фашисти розстріляли десятох в'язнів з тюрми на Лонцького. В списку замордованих в «оповіщенні» коменданта поліції, що було розклеєно на мурах міста, Микола прочитав ім'я свого командира Гната Маняка. Зараз уже був впевнений, що він, Микола Каштанюк, залишився в живих один із бойової трійки. Серед різних суперечливих думок, міркувань знайшлась і така: він мусить берегти себе, щоб дочекатися повернення радянських військ. Хто ж після перемоги доповість секретареві райкому про виконання наказу, про долю Маняка, про зраду Капусти? Він мусить уціліти, щоб зробити це.

«Шукаєш об'єктивних причин, щоб скласти зброю і притупити власне сумління? Так, товаришу Каштанюк? Чи не завчасно ще?» Гордість, глузування з себе самого, із свого несподіваного боягузства заглушили нікчемний голос капітулянтства. Але необхідність діяти обережніше, продуманіше, організованіше міцно утвердилася у всіх його дальших бойових справах.

І попався в лапи ворогу, коли, здавалося, були вжиті всі можливі заходи безпеки, обережності.

Німці з перших днів окупації виключну увагу приділили видобутку нафти в Дрогобицькому басейні. Щодня з Борислава, Биткова, Калуша ішли на Східний фронт ешелони з паливом. Машиніст Ломага часто простоював з своїми невеличкими пасажирськими складами довгі години на бічних коліях, звільняючи зелену вулицю для довжелезних потягів-танкерів. Він і подав думку пустити під укіс кілька ешелонів з нафтою. Микола захопився планом, почав супроводити Ломагу в його поїздах. Помічник машиніста Василько Зоцук виявився сміливим, відчайдушним юнаком. Він непомітно зіскакував з паровоза, залишаючи на своєму місці переодягненого і замурзаного вугільним пилом Мовчуна. Незабаром облюбували крутий поворот на лінії Дрогобич — Стрий. Місце майже пустинне, далеке від людських

осель, облямлене з обох боків густим молодняком. В лісі заховали скриньку з тротилом. На призначений день різними шляхами добралися до умовленого місця. Коли останній пасажирський поїзд зник за поворотом, швидко заклали динаміт під рейки, замаскували підкоп. Величезну заграву, що піднімалася в небо, спостерігали вже з стрийського двірця, в товаристві багатьох залізничників. Микола наказав друзям йти до паровоза, а сам вирішив пробратися до Львова іншим поїздом. Не встигли й попрощатися, як в їдальню увійшли баншуці і схопили всіх залізничників. Тиждень допитували, катували їх у Стрию — не зізнались ні в чому. І тоді погнали їх — цілу валку — по Стрийському шосе у Львів. Це якраз їм двом, Миколі і Ломазі, вдалось втекти, захватись у заростях Стрийського парку.

Ломага згадав про свою сестру Розалію, що була за мужем за його ж таки колишнім односельчанином електриком Домінком Гуком. Вони не мали дітей, жили самотньо в досить просторому сутеринному мешканні на вулиці Сербській, в самому центрі міста. У жовтневий, сльотою замазаний вечір машиніст привів сюди Мовчуна. Розалія розпромінилася, зраділа, що братчик нарешті згадав про неї, напекла смачних капустяних млинців. Це була її фірмова страва: вона вже років з десять торгувала на Галицькому базарі капустою. Домінько випросив у дружини чарчину і сам напився до нестями, бо мусив пити за швагра і за гостя, дивуючись, що в такий страшний час хтось може бути непитушим. У Розалії і переночували.

Поснідали при світлі лампи: господарі поспішали на роботу. Ломага — у «рейс». Він не зізнався сестрі, що живе на становищі втікача, а Микола залишився у «сербській ямі». Так господар називав свою квартиру.

Минуло небагато часу, і Домінько став великим другом свого квартиранта, найближчим його співробітником. У свого знайомого, палітурника Тодорка Шрама, дістав шапірограф і розносив листівки, які цілими днями відбивав Микола. Заповзвся до цієї роботи і Тодорко. Майстерня, в якій він працював, була недалеко від квартири Гука. Завалена дощенту паперами різного формату, якості і давності, вона стала надійним сховищем підпільної літератури, яку почала випускати група Павла Мовчуна. Навіть власники

майстерні — три брати Курдидики — не знали, що робиться на складі.

Раптом страшне горе впало на Ломагу: пропали два його сини. Два хлопчики не повернулися додому.

— Бог покарав мене за того поліцая, що йому я допоміг вибратися на той світ, — бідкався перед сестрою.

Не допомогли вмовляння Павла і Домінька. Вони доводили, що його нещастя — це черговий жадливий злочин фашистів, що німці викрадають наших дітей і вивозять у глиб рейху. Це ще один доказ того, що з фашистами треба боротися не на життя, а на смерть. Але Ломага скавулів своє:

— Кара Божа.

— Гнаний горем і розпукою, побрів у Німеччину з надією найти своїх дітей.

Саме тоді, вперше відколи почалася війна, зустрілися Микола Каштанюк і Роман Кардаш. Зустріч ця не була випадковою, її довго шукав Роман. Він добре знав Миколу з студентського життя за радянських часів, не раз слухав його виступи, захоплювався його невичерпною енергією. Ні на хвилину не повірив в арешт Каштанюка, а той факт, що його прізвище було в пронімецьких «Львівських вістях» серед жертв більшовицького терору, ще раз переконав Романа, що Микола — поряд. Вирішив за будь-яку ціну знайти до нього дорогу. «Той, хто раз підкинув у шинку листівки, прийде і вдруге», — розмірковував Роман. Він посилив стеження за залом, особливо уважно приглядаючись до незнайомих відвідувачів. Чекати довго не довелося. Вже незабаром запримітив блідого з лиця, трохи згорбленого парубка, що закушував принесеним із собою бутербродом. Увагу Романа привернуло те, що незнайомий щораз ховав хліб до портфеля, підозріло глипаючи на сусідів. Та ось він витягнув не бутерброд, а якийсь згорток у газеті, поклав його на коліна, а потім, притулившись грудьми до столика, відсунув подалі від себе. Швидко допив пиво і подався до виходу. Роман попросив Богдану заступити його біля прилавка, а сам побрів назирцем за незнайомим. Той зайшов до сусіднього шинку, потім покрутився по базару, спритно розкинув кілька десятків листівок серед людей, що стовпилися навколо лотереї Тита Люстерка, і, вимахуючи портфелем, прямував уже На-

двірнянською. Роман вскочив за ним до трамвая. Вийшли біля ратуші. Слід довів до палітурної майстерні на вулиці Боїмів. «Не можна сказати, — розмірковував вечором Роман, слухаючи розповідь Богдани про листівки в залі,— що в них добра конспірація». Другого дня в обідню пору Роман зайшов до палітурні. Розповсюджувач листівок збирався зачиняти майстерню. Роман відкрився перед ним щиро, попросив сконтактувати з Каштанюком. Тодорко, (так звали розповсюджувача листівок) не знав цього прізвища, запідозрив у Романові шпика. Довго переконував Роман Тодорка, поки той врешті-решт погодився зв'язати його з командиром. «Але, глянь, — інтролігатор показав гостеві дуло пістолета, — коли ти шпик, то остання твоя година настала». Не спускав пальця з курка, аж поки Мовчун не наказав йому відійти.

Роман і його батько вступили в групу Мовчуна. Уперше за багато тижнів молодий Кардаш відчув себе щасливим, життєрадісним, потрібним людям. Це був його щасливий день.

Іван і Роман сиділи на березі, мовчки дивилися у воду. В озерці купався місяць, старий добрий знайомий їхньої юності.

Іван не здивувався, коли хтось підійшов ззаду і взяв його за плечі.

— Ти знав, що я прийду сюди, як мені буде дуже важко?
— запитав брата.

— Знав.

— Руку мені подаси? — Подаю, брате.

— Ти вже все про мене знаєш?

— Знаю.

— Я дуже скоро загину. Може, і завтра.

Ти дурний.

— Я це давно знав.

Микола мовчав. Він лагідно, любовно обняв рукою Івана. З Богданівки, із старенької церкви, відізвалися-заголовили дзвони.

Ні, це їм тільки причулося. Дзвонів давно не було в церкві. Їх і в цю війну перелили в знаряддя смерті. Це тільки причулося. Мовчки слухали дзвонів минулого.

Арешт Юрка підняв на ноги багатьох. До шинку раз у раз заходив хтось із знайомих, питав, чи це правда, висловлював співчуття, давав поради. А найважливіше було те, що нещастя друга вирвало з отупіння Каштанюка. Іван відразу ж стверд, став таким, як колись.

Побіг шукати, Ганса.

Було очевидним, що Недовоза видав хтось із своїх. Про сховок крім Івана з Романом знала, певне, ще тільки Ванда. Вона, видно, підглянула. Юрко бував такий необережний, а напідпитку й поготів. Ясна річ — Ванда мстить за те, що її вигнали.

«Ох, і шельма», — думав Іван, крокуючи вулицями міста.

Ганса не застав ні на роботі, ні вдома. Від двірника довідався, що гестапівець ще тиждень тому виїхав, здається, до Кракова на якусь нараду.

Пішов до інженера Клапоуха.

Трест ресторанів та їдалень вже зліквідували. За Клапоухом і слід застиг.

Заглянув на Пекарську, де містився відділ харчування. Від Роми, яка тепер працювала секретаркою ляйтера ернерунгсамту, довідався, що вночі гестапо заарештувало Леманна, начальника статистичного відділу. Іван вибіг мов очманілий. Все було ясно. Леманн — це був якраз той німець, в якого Юрко купував пакети німецьких продовольчих карток.

Мабуть, засипались. Можливо, що й Ванда тут ні причому. Юрка міг видати німець. Але звідки б, у такому разі, так докладно поліційні посіпаки знали місце сховку? Леманн не був ані разу в шинку. Він, мабуть, і не знав, чим Юрко торгує. Але неймовірно, просто неймовірно, щоб обидві справи спливли водночас, незалежно одна від одної.

Подався до торговельної палати. Доктор Баран прийняв його після двогодинного чекання. Розвів руками. Ні, він нічим не може допомогти своєму молодому другові. Німці люблять порядок. І взагалі, коли говорити чесно, торгівля без порядку розвиватися не може. Довір'я і послух німецькій владі, суворе дотримання законів і розпоряджень

рейху — це альфа й омега кожного українського торговця, всього руху українського позитивізму. Коли хтось схибив з правильного шляху — хай нарікає на себе.

— Зрештою, — сказав примирливо наприкінці розмови доктор Баран, зачарований імпазантністю Івана, — молодий адепт, наскільки я пригадую, мав високих протекторів в особі їх ексцеленцій митрополита Шептицького та президента Костя Левицького. Гадаю, що вони поручаться перед губернатором за свого молодого друга.

Він якось особливо подивився на Каштанюка і раптом запитав:

— Як ви, шановний добродію, оцінюєте ідеї мого позитивізму? Вони співзвучні з вашими поглядами, ви визнаєте їх?

— Я — оперний співак, — Іван вклонився, щоб якнайшвидше піти геть. — З цапа молока не надоїш.

— Як ви зволили сказати? «З цапа молока не надоїш»? Це дуже цікава думка. Дозвольте записати її і розвинути ширше у своїх працях. Дійсно, наші культурні установи нічого позитивного в справу розвитку української промисловості та торгівлі не внесуть.

На другий день прибув Ганс. Ще того ж вечора зайшов до шинку. Арешт Юрка не здивував його анітрішки.

— Все буде гаразд, — сказав впевнено. — Коли є гроші, все буде гаразд.

Він зайнявся рятуванням Недовоза. Пив увечері, похмелявся вранці, але вдень таки кудись бігав, десь клопотава.

Нарешті доповів:

— Юрка вже засудили до розстрілу. Я сам попросив коменданта кримінальної поліції, щоб прискорив цю справу. Завтра опівдні віднесеш гроші, заявив Іванові, — Юрка відразу ж розстріляють, він повернеться сюди, і все буде гаразд.

Іван вирячив очі, заморгав бровами:

— Це я дурний, чи ти з глузду з'їхав?

Ганс попросив налити йому добру чарку, вихилив, відповів спроквола:

— Ти дурний, Іване!

Регочучись, пояснив:

— Невже ти не збагнув досі, як у нас робиться? Фон Шверіг дістане за Юрка п'ятдесят тисяч злотих, розстріляє іншого в'язня, поховають нібито Юрка, а він живий і здоровий повернеться сюди.

Каштанюк багато бачив у житті. Але зараз він, мабуть, посивів би, якби Каштанюки сивіли з радощів, горя чи подиву.

— Знаю, що фашизм лукавий, брудний, жорстокий, — промовив. — Але щоб аж так?!

Ганс ляснув Івана по плечу, дружньо, але боляче.

— Я тільки недавно повернувся з Кракова. Став мудрішим, головно, в українському питанні. Сам губернатор Франк та два референти з міністерства Розенберга інструктували нас. Надзвичайно розумно. Над твоєю Україною назавжди прозвонили похоронні дзвони. Забудь про Львів, віднині є Лемберг. Можу тобі буквально передати слова губернатора про майбутнє твоєї колишньої батьківщини. На схід від кордонів рейху ми будемо будувати великі автостради. Біля них виростуть багаті німецькі колонії, зелені оазиси райського буття. В стратегічних пунктах спорудимо військові центри. Навколо них широкою зоною буятиме все німецьке. Поляків, чехів, білорусів — винищимо слідом за євреями. У Польщі запанують готи, в Білорусії — вандали. Українців та росіян, тих, що залишаться, будемо гнати з кожним роком все далі і далі на схід. Ви дійдете колись до обітованого краю — до берега Тихого океану. Там і закінчиться ваша мандрівка. Просто — скинемо вас у море. Але це станеться трохи пізніше. Росія велика.

— І сильна.

Ганс вдав, що не почув цих слів. Зніяковів і навіть засоромився.

— Це не я так думаю. Так думає і хоче фюрер. А ми з тобою можемо тільки випити.

Випив сам.

В Івана не піднялась рука до чарки. Мабуть, уперше в житті.

Юрко повернувся додому з підбитими очима, із розмалюваним синяками тілом, але живий і бадьорий. Ні словом не згадав про свої тортури, переживання в тюрмі. Заявив лише, що замість нього розстріляли самозваного інженера Вокульського, того самого, що колись продав йому воду за-

мість горілки. Мабуть, Юрко навіть у душі радів, що помстився на нечесному гендлярі. Юрко завжди залишався собою. П'ятдесят тисяч злотих, які Іван віддав фон Шверігу, міцно підірвали бюджет шинку. Недовіз знову став бідняком, хоч і не хотів признатися у цьому. У день свого визволення влаштував бучну вечірку, на яку запросив також коменданта кримінальної поліції.

Сиділи й пили. Ганс обнімав фон Шверіга і наспівував йому до вуха жартівливу пісеньку, якої навчив його колись Іван. Ганс немилосердно фальшивив, але комендант поліції реготав, наче навіжений.

Пиймо, браття, пиймо,
Пиймо одним духом —
Із горщечка, що з великим вухом.
Пиймо, браття, пиймо,
Пиймо одним душком —
Із горщечка, що стоїть під лужком...

— Кращої пісні я не чув, — кричав Ганс фон Шверігу, — ти б почув, як її співає Іван! Але Іван сьогодні схвильований, бо завтра в нього прем'єра «Аїди», і він береже свій голос.

Двері відчинились, увійшов Роман з тацею закусок. Глянув на фон Шверіга, скрикнув, мало не випустив з рук таці.

— Що з ним? — комендант вирячився на Романа мов на божевільного і зареготав. — Ваш кельнер, видно, не бачив ніколи свастики. Він українер? — запитав Ганса.

— Українець.

— Українер — це карашо. Я люблю українер. Українці — це карашо. Юден — брудна свиня. Полен — дурний баран. А українер — гнідий кінь, вйо, вйо... Ви всі тут українер?

— Всі українці, — квапливо запевнив Юрко.

— Я тебе, мертвий камрад Юрка, пожалів тільки тому, що ти українер... Ну, як ти тепер почуваш себе?

— Як на власнім похороні.

— Це карашо. Мертвий камрад Юрка буде довго жити. Це дуже карашо. А тепер можна і випити за мертвий камрад. Спирт є? Я дуже люблю спірітус віні ректифікаті. Німецький спирт. Німецький спирт найсолодший у світі.

— Спирти всі однакові, — Іван якось дивно лупнув очима на майора. — Спирт — не людина.

— О ні! Німецький спирт — пріма! Німецький спирт найкраще п'ється. Гуль-гуль, прозіт! За камрада Юрка, за його радість. За ваша Україна!

Він перехилив свою велику чарку і навіть не сягнув рукою по закуску. Чекав, коли йому наллють знову.

Роман крадькома приглядався до гостя. Потім забрав тацю і майже прожогом вибіг із кухні. Кинувся до Богдани.

— Данусю, він там.

— Хто — він? — дівчина припала до друга.

— Твій німець. Той, без вуха. Вбивця батька.

Крикнула, як зранена пташка.

— Невже?

Рішуче відхилила руку Романа, який намагався її затримати.

— Я мушу його зараз же побачити. Пересвідчитися. Я так довго шукала його.

Вирвалась з рук Романа, побігла.

— Не зрадь себе, Данусю, вважай, не зрадь! — гукав, ловлячи її за плаття.

Вернер фон Шверіг пив і розповідав:

— Я люблю стріляйт. І завжди стріляю у вухо. Яволь, яволь, тільки у вухо. Вас це дивує? Чому? Бачите, яке в мене вухо? Ще як я був малим — відгризли миші, у мене було важкий дитинство, хоч я із знатної родини — фон... Давайте і сьогодні будемо стріляйт. Я люблю стріляйт.

Вийняв великого чорного лискучого кольта, побавився, підкинув на долоні.

— Ні, ні. Ми будемо стріляйт не в чоловік, а в бокал. У вухо бокал.

Він взяв з таці повний бокал пива і намагався поставити його на лавочці біля стіни. Це йому довго не вдавалося.

— Ти, Юрка, мертвий камрад, рахуй кроки. Двадцять кроків.

— Рахував би я краще літери на твоїй могилі, — тихо буркнув Юрко.

— Що він сказав, Юрка? — поцікавився комендант.

— Комплімент.

— Комплімент — то карашо. Ну, я перший.

В цю хвилину стала на порозі кухні Богдана. Вернер запримітив дівчину, вишкірив до неї зуби.

— Ах, медхен, медхен! Яка красуня — медхен. Де це я вас бачив, медхен? Ви не з борделя на Городецькій? Не працюєте там?

— Вернер! — застережливо кинув Ганс.

— Що ти, друже! Точно така медхен у наш військовий бордель я видів...

— Вернер, ти п'яний, — з притиском повторив Ганс.
— Ти п'яний.

— А хіба я сказав не те?

— Комплімент, — Іван зблід. — Ви сказали комплімент.

— Комплімент для красивої медхен — це карашо. А сейчас давайте стріляйт. Ми будем лицарі, а медхен роздаватиме премії. Я придумав так: ти, Іван, тримай бокал на голові, а я стріляйт.

Іван відступив на крок.

— Як це так?

— Зовсім просто. Ти собі стій. А я буду у вухо бокал стріляйт...

Богдана дивилась широко відкритими очима на свого німця. Раптом скрикнула. Всі кинулись до неї.

— Чого розрюмсалась? — зло гукнув Іван. — Хай стріляє.

Фон Шверіг прицілився, вистрілив. Куля зачепила бокал, відбивши краєчок вуха. Пиво розхлюпалось. Іван закусив губи.

— Не попав карашо. Перший раз не попав вухо... — забідкався Вернер. — Давай ще раз. Einmal ist keinmal *. Зараз бокал триматиме наша прекрасна Льорелай...

— Ти п'яний, Вернер, — Ганс вихопив з рук майора пістолет. — Пішли додому.

— Я не хочу додому. Я хочу стріляйт, я хочу бордель.

— Обнявши друга, Ганс ледве вивів його з приміщення. Поплівся за ними Каштанюк.

Через годину, коли Юрко закривав уже жалюзі, фон Шверіг повернувся один. Розпухле лице, покреслені червоними нитками білкаті галки очей, заслинені вуста свідчили, що майору ще не вивітрився з голови алкоголь. З лайкою напосівся на Юрка.

— Який з тебе, круцифікс, українер! У розпалі лицарських змагань струхнявів.

* Один раз - жоден раз (нім.).

Вимагав все почати наново.

Недовіз зрозумів, що п'яного не втримає, довелося знову запихати німця за стіл, напувати горілкою.

— Хочу стріляйт, буду стріляйт! — викрикував раз у раз майор.

Юрко поставив у кутку кілька порожніх бокалів, один поверх іншого. Фон Шверіг відійшов до порога, прицілювався. Кулі одна за одною пролітали крізь порожнечу вуха, ні разу не задівши бокала. За кожним пострілом усмішка на самовдоволеному обличчі німця ширшали, лагіднішала. Був на сьомому небі.

З погордою подивився на застиглих коло стола Юрка, Романа. Трохи ласкавіше підморгнув Богдані. Мовляв: знай наших!

— Я старогерманського роду, — млямлив. — з хрестоносських лицарів. Я дотримуюсь правил гри. Тепер я буду держати бокал в руці, а ти стріляй.

Недовіз взяв пістолет, зважив у руці, став біля порога. Звів дуло. Але рука похитнулась, впала.

— Не можу, — прошептав.

Майор злобливо засміявся.

— Юрко злякався, боягуз... Українєр не повинен боятися. Хто буде стріляйт? Гей українєр!..

Набряклими, зачервонілими очима повів по товариству. Його п'яний погляд зупинявся на мить на кожному обличчі. Перескакував від очей до очей. Нарешті впав на Богдану. Дівчина витримала погляд фашиста, вийшла вперед.

— Я буду стріляти.

РОЗДІЛ XVIII

Настала така тиша, що було чути, як надворі від вітру скриплять жалюзі.

Юрко зірвався перший. Він накинувся на Богдану, шарпнув її за волосся.

— Що ти зробила, що ти вчинила, божевільна!

— Він убив мого батька! — зойкнула Данка й заплакала. Розм'якла вся, опустошена. Пістолет висунувся з ослаблених пальців.

Безшумно прочинились двері. На порозі став Іван. Він мружив очі. «Ущипни мене!» — крикнув. І враз протверезився. Метнувся до дверей, замкнув на ключ. Після хвилинового оціпеніння опустився на коліна біля тіла майора.

— Іване, Іване! — Юрко забігав по кімнаті, обхопивши голову руками. — Тепер усім нам кінець.

— Чекайте, друзі.

Спокійний голос Романа змусив усіх повернути погляд на нього. Він посадив Данку в крісло, підтримував її за плече.

— Я думаю що не все пропало. Всі ви змиваєтеся звідси. Залишаюся один. Роблю алярм. Приходять німці. Поясню: усі вийшли давно, а я залишився приборати, коли раптом повернувся майор. Зажадав десять дека, потім ще десять. Я мив за буфетом бокали. Несподівано почувся стріл. Прибігаю...

— Дурне говориш, дитино, — жорстоко перебив Іван. — Ніхто в цю байку не повірить.

— Тоді так, — Роман напружено, різко жестикулює. В болючих думках, схвильованих словах шукає виходу зі становища, порятунку для Богдани, плече якої судорожно здригається під його долонею. — Початок такий же. Всі ви пішли. Майор п'є сам. Влітають якісь типи. Чотири-п'ять. Два до мене — кнебель в рот. Інці — в другий зал. Постріл. Всі тікають. Закінчення — те ж саме.

— З спектаклю погорілого театру, — Іван і зараз був циніком. — Так тобі й повірять. Ганс перший.

— Що ж робити? Іване, не мордуй мене, — Юрко сів за столик і раз у раз спідлоба зиркав то на вбитого то на Івана.

Насамперед, забирайтеся всі звідси, щоб не бачив нікого. — Іван відчинив двері і почав випихати одного за одним. Погасив світло, замкнув зал на ключ, сховав до кишені.

Забирайтеся геть. Хоч на кілька днів, потім все проясниться — або сюди, або туди. Куди хочете. Ваш маршрут нас не цікавить. Ви — вже дорослі. Дорослі діти.

— Іване! Не муч мене, що з ним, з ним що зробимо? — Юрко осунувся, розкис, руки тряслися, очі неспокійно, боязко зиркали, втрачаючи свій блиск. — Я тільки-но вийшов з тюрми, не хочу більше туди, не хочу. На протязі місяця — другий німецький труп у моєму шинку. Та ще який! Здуріти можна!

Каштанюк грубо підняв Юрка з крісла, трусонув ним кілька разів, ляснув жартома по обличчю. — Збери, нарешті, до купи нерви. Не личить тобі пускати слюну з носа. Іди провітрися. В літературно-мистецький клуб або в театральне казино зайди. Пограй в карти, хай тебе побачать люди. За годину-дві відшукаю тебе, у всякому разі — не повертайся ночувати до своєї хати. Іди! Ну, іди! Переодягнися, забери всі гроші і що ще маєш цінного. Може, не доведеться більше сюди повертатися. Справа така, що надвоє баба ворожила...

Не встиг Іван зачинити двері, як хтось по-змовницьки постукав у жалюзі. Три довгі стуки, два — короткі. «Кого це ще дідько несе?» — закляв у душі Іван і тихо, як нічний чуйний птах, подався до дверей.

Стук повторився.

— Хто? — крикнув недбало, ніби спросоння.

— Я, Ганс.

«А щоб тебе дундер спік! Оце на мою голову чи, може, за мою головою!»

Іван затупотів ногами, гукнув розв'язно «зараз», зняв заціпку з дверей. Жалюзі з скрипом фуркнуло вгору.

— Чекай, я опушу, а то оштрафують за світло, — Іван загородив собою вхід на східці. Піднялися разом.

— Ти один? Старий пішов?

— Десь годину тому.

— Напився добре? Стріляв?

— До чортиків. Ледве на ногах тримався. Я хотів провадити його, а він ще відчитав мене, наче смаркача. «Сиди тихо і не рухайся. Фон Шверіг сам знає дорогу».

— Сам, не сам. Першою стрічною автомашиною поїде або трьох шупо примусить себе нести. Не такий він стріляний горобець, як чичирикає. Остогид мені останнім часом.

— Вип'єш? З перемогою!

— Звідки знаєш?

— По очах бачу. Здалася графська фортеця. Ура!

— За польську грабіну — прозів!

— Випили. — Іван дістав цигарку.

— Levent? * Огида! — Ганс обмацав свої кишені. — Правда, я тому й повернувся. Свій портсигар залишив на столі.

Він швидким кроком пішов до дверей. У Івана захолили руки, задубів язик. Ледве бовкнув:

* Угорські цигарки.

— Юрко забрав. Зараз скочу принесу. А поки що кури краківські «меви», — шукав у шухляді.

— О, «мева» гут! — штурмфюрер відпустив клямку, повернувся.

Запалили. Ганс пройшовся по кімнаті, глибоко затягуючись і фиркаючи ніздрями.

— Знаєш, Іване, у мене бувають дивні смакові і нюхові властивості. Ось «левенти», дехто каже — пріма, а я не зношу. Або запаху крові. Зайшов я сюди і раптом чую — кров.

— Що ти, що ти?!.

— Справді. Так і перло з того покою свіжою кров'ю. І тільки коли затягнувся цигаркою — пройшло. Або, наприклад, запах чоловічого поту. Був я якось вже давненько тут, у вас, на верху, в одній меджен. Ще й сьогодні присягну на біблію — чув поряд запах іншого мужчини. Зробив детальний обшук — нікого. Сьогодні у графині — те ж саме. Кров і піт. Взяв сигару, як рукою відняло.

— Це, певне, з фронту, — Іван чує, як кров припливає і припливає йому до голови. «Мабуть, лице почервоніло, як буряк, — думає. — Коли що — задушу».

— Який там фронт! — Ганс махнув рукою. — Але це між нами. Не був я ще на фронті. Та даймо цьому спокій. Про це тобі не треба знати. Ти чого такий червоний?

У Івана затисло під скронями.

— Мабуть, випив забагато. Весь день — ніби бочка. Усі свої, з кожним мусиш перехилити. Закінчимо оцю пляшку? Мені хіба трошки. Зранку служба. Ну, я пішов.

— А я думав, підемо разом в казино. Або до літературно-мистецького клубу.

— Іншим разом, Іване. У тебе ж завтра вистава. — Німець поплескав Каштанюка по плечу. — Завтра, після прем'єри позмагаємось. — Озирнувся. — І все-таки я чую кров. Ну, то чао — як говорять наші італійські герої.

— Чао... «Шляк би тебе трафив, німче!» — тихо мовив Іван, замикаючи за гітлерівцем двері, і, важко віддихаючи, звалився на буфет.

«Що зробити з трупом? Як затерти сліди, — одна думка гнала іншу. — Коли б жив Мокрій — не знав би журби. Той на своєму візку доставив би майора хоч до дверей його дому. Справді: чим далі від шинку знайдуть трупа, тим безпеч-

ніше для нас. Але на кого покластися? Процайлик, Дідур, Люстерко не підходять. У одного язик, як лопата, в іншого розуму, що кіт наплакав. Кривий Дзюник — цей годився б. Але де його знайти в цю пору? Хто скаже, де ночує птах, що не оре і не сіє. Закопати в пивниці? Ганс перший шукатиме. «Я чув кров» — скаже клятий алергетик. Добрий нюх має, собака. А може, почетвертувати чорта і таємно винести? Слідів не затреш, не позбираєш. Та і ніч піде на таку справу. Хтось побачить, як не за першим рейсом, то за останнім... У бочку з-під оселедців запхати, хай маринується?.. У мішок, на плечі — та гайда в дорогу, на окопище якесь!»

Іван борикався з думками і не міг нічого путнього придумати. «Може, мав рацію Роман: інсценізувати самогубство, нещасний випадок, напад? Але зараз, після відвідин Ганса, така версія вже нереальна. Що робити, як позбутися тіла майора?

Буде, що буде. Або пан, або пропав. Старанно обітре з трупа кров, завине в темну пелерину, візьме на плечі та й кине під паркан на Задвірянській. Дощ змиє сліди. А заперечувати ніхто не буде, що майор пив у них і пішов».

Довго вовтузився з трупом, може, з годину. Нарешті, все зроблено, прибрано. Лише закинути на плечі. Вийшов у коридор, виглянув на вулицю. Стрімка злива немилосердно сікла базарну площу. Навколо панувала ніч — темна, кромішня. Ні зорі на небі, ні свічада одного на землі. Іван уже готовий повернутися, але раптом вчув далекий звук — хтось чалапає підошвами, кроки наближаються. У Івана таке враження, що це поспішає їздець з Апокаліпсиса за душею з цього світу. З теміні виринає тінь, тінь падає на тінь.

— Пане Іванку!

— Зонька! Звідки це ви в таку погань? Я не бачив вас цілу вічність.

— Бо я з того світу. Прийшла здихати на власному смітті. Ледве вдалося втекти з шпиталю.

Юркнула в коридор. Іван обережно роздягнув дівчину з плаща, струхнув його.

— Зайдемо до нас. Зігрієтесь.

— Куди мені вже грітись. Я давно випила своє сповна.

— Не гніви, доньцю, богів і не сміши людей. Пішли. Обняв Зоньку рукою за стан і аж стрепенувся.

— Злякалися? Худю-худющою стала. А ще недавно, гой-гой, була нічого собі. Таке наше щастя.

Іван налив дві чарочки. Зонька довго відпрошувалася, вагалася, врешті, азартно підняла.

— Чокнемося, пане Івасю! Це добре, що з вами якраз, востанне.

— Остання у попа жінка.

— Ні, ні, Івасю я правду кажу. Прийшла пора, звивати прапор. Тож будьмо!

Випили, помовчали. Чорна Зонька зробила над собою неймовірне зусилля, щоб не закашляти. Тепло горілки на мить оживило, зціпило її.

— Хочете, я заспіваю вам свою пісню. Давно ще склала її, за Польщі. Я не хотіла б, щоб пісня ця пішла зі мною в могилу. Пісня, як душа, повинна жити. Я так хотіла вам її подарувати. Ви ж майстер до пісень.

— Співай, доньцю, співай.

Зонька глибоко віддихнула. Толос її спочатку дрижав, але з кожним словом набирал барви, сили, і вже лилася мелодія — рвучка, задьориста.

Брестську площу я мінаю,
На весь голос я співаю.
Поліцай підходить справа,
Я питаю — яким правом,
Який його біс приніс.
І я його — бац у ніс.
Аж ся носьо заламало,
Бо я дівка, яких мало!
Бо я дівка, яких мало!

— Чудесно. Але як мені співати цю пісню. Не дівка я.

— А для вас я придумала інакше. — Зонька хвилину шукає в пам'яті слів. Враз радісно затягнула:

Аж ся носьо заламало,
Бо я батяр, яких мало!
Бо я батяр, яких мало!

Іван щиро засміявся. На мить його покинув страх.

— Дякую, доньцю, за пісню.

— За ваше здоров'я. За ваше і за Романа. Щоб усе гаразд вам обом. Щоб дочекалися кращих часів. Але чекайте, чекайте. Я не затримую вас? Ви ж кудись збиралися. — Погрозила пальцем. — Батярку ви непоправний! Уважайте, я також гуляла. Догулялася.

— Що ви, що ви, Зонько. Просто вийшов подивитися, чи сильно дощ переїще. Не йде сон до вікон у таку ненасну ніч.

— Сон? Я вже забула, що воно таке? Усе життя у мене сну майже не було. Хіба в дитинстві. Покладу голову де-небудь — і вже заснула. А потім — ніч — напроліт без сну. Свіжого, міцного. Ось у цих кімнатах, заплюваних, закурених, і минуло моє життя, тут я загубила і сон свій невинний, дитячий. — Вона пройшлася по кімнаті, наблизилась до дверей, взялася за клямку. — То була моя улюблена кімната. Хочу ще хоч одним оком зиркнути, раз пройтися. Бо я дівка, яких мало!

— Там гість один лежить. Хочеш його?

— Гостя? — Чорна Зонька зайшлася кашлем. Їй важко, дуже важко говорити, але намагається будь-що не показати цього. — Ви, як завжди, кепкуєте з мене. Відгостювала я. Скоро трупів хіба прийматиму.

Івану раптом стріляє в голову дика думка, йому здається, що він знаходить розв'язку. Не може більше ховати таємницю. Вона давить його, наче посторонком. Мусить з кимось поділитися. З доброю душею. Чи не Зонька якраз — ця добра душа?! Можливо, вона зрозуміє його, висловить слово підтримки, і він знову набере сили, стане дужим. Це сама доля, видно, надіслала йому Зоньку. Він розповість їй усю правду.

— Труп там і є, — каже холодно.

— Ви кумедний, Іване. — Чорна Зонька через силу посміхнулась. — Як завжди жартуєте. А Роман — той соромливий.

Каштанюк без жодного слова відкриває двері. Чорна Зонька заходить, піднімає покривало, дивиться довго-довго, мовчить. Потім підступає до Івана і ніжно гладить його рукою по обличчю. Говорить серйозно, тихо, згодом шепіт її сповнюється благанням.

— Я все зрозуміла. І мені наче хто життя додав. Рада, що це з ним сталося. Він страшна свиня. Виродок. Каналія. Шельма. Збоченець. Кілька подруг моїх із світу зігнав. Збивав до смерті, а потім знущався над мертвими, бо йому так подобалося. Я вас прошу, Іванку, зробіть мені останню радість: подаруйте цього кабана. Ми занесемо його до моєї квартири. Я його приготую, як належить, на той світ, поставлю свічку. Все, як Бог наказав. А вам за це Бог, коли він справедливий, пошле щастя.

У Каштанюка обертом пішла голова. Він уже не володів собою. І хміль, і вся оця незвичайна пригода розтерзали нерви. В очах двоїлась п'їтьма.

— Тебе ж німці вб'ють, — промовив тихо.

— Ніхто мене не вб'є. Коли німці прийдуть, мене вже не буде. Він там господарюватиме.

— Знай, Зонько, майор сам на себе наклав руки.

— Хай і так. Може, це й краще для нього. Ну, берім, та щім його нагору. Я поможу.

— Як хочеш, — шепнув бездумно. — Але візьми хоч пляшечку.

— Дякую. Я маю свою, припасла на останню хвилину.

«Хай буде й так, — миготять у Івана проблиски думки. — Може, це і не найгірший вихід. Вже розповідали про такі випадки. Прийде солдат чи офіцер, нап'ється, зробіть останню приємність — і кулю в лоб. Дівчат навіть не чіпають. В чому вони, бідолашні, винні?»

Не спам'ятався, як винесли майора на поверх. Чорна Зонька поклала труп на канапу.

— Дякую красенько, і вже йдїть, пане Йвасю. Ви вкрай змучені. — Чорна Зонька простягнула свою руку. — Вибачайте, що не прошу до столу. В мене дуже мало часу залишилося і ще дуже багато справ. Його ж треба спорядити як належить. Він же офіцер! Гестапівець Кат! — Дивно, дивно засміялась. — Усі слїди я добре витру. На добраніч! На все добре!

Схилилась, хотїла поцілувати Івана в руку. Вирвав в останню мить і ледве живий поплентався вниз.

...Насамперед вішали Файтельсона. Він якось сам висунувся вперед, повернув сюди-туди головою, витягнув довгу шию — його взяли першим. Встиг лише почути, як зашморг, не зачепивши і волосини на голові, впав на плечі. Широко вирячивши очі, пробував ребрами зв'язаних п'ястуків відсунути петлю, немов краватку, дотяг її до адамового яблука, і тут же, ніби гравець-футболіст, раптом підскочив, з розмаху вдарив головою об мур камяниці, затріпотів, задрігав у повітрі ногами. Ще злякано роззявив рота, але крикнути вже не зміг. З штанин висунулись ноги — два тоненькі, густим чорним волоссям вкриті патички. Ні, не вірилось, що на них цей офіціант пройшов на невеличкій площі шинку шлях у кілька земних екваторів завдовжки.

Янкеля-візника брали силою. Він припав до землі, пальцями вчепився у плити тротуару. Гестапівець не став борикатися з в'юнким чоловічком, він будь-як накинув йому петлю на ноги, зашморгнув і подав знак солдатам, що метушились на балконі. Ноги, наче одна свічка, прошили повітря. Янкель повис головою вниз, несамовито, страшно закричав. Спокійним, розміреним кроком до нього підійшов офіцер у формі СД, рукавичкою відкинув волосся повішеного і вистрілив з нагана у вухо. В радісній гримасі відслонив шнурок білих верхніх зубів, потягнув до себе голову мертвого. Кров дзюркотала з вуха.

Зареготався, застиг вдоволений кат.

— Це на честь Вернера фон Шверіга? — запитав Ганс, що саме надбіг звідкільсь. — Оригінально, він любив такі пози.

Настала черга поляків. Першим підняли на шибеницю Ромуальда Зарембу. В останню хвилину він крикнув: «Нех же Польська людова», і, мабуть, за це котрийсь гестапівець ще тричі прострілив його вже мертву голову.

Вчителі — пан професор Мальчинський і пан професор Пальчинський мирно стояли в черзі приречених. Дивилися невидючими очима на все, що діялося навколо, і мабуть, нічого не второпавши, знову завели свій багаторічний спір про числовий символ з «Дзядів» Міцкевича — «а ім'я йому сорок чотири». Дідугани завзято вимахували руками, поки

фашисти не скрутили їх і не зв'язали — дивним дивом — не окремо, а разом. Доля і тут не розлучила вірних друзів! Злетіли, наче два птахи, і затрималися біля вікон власної ж таки квартири, очима до своїх мудрих книг, фоліантів давніх, рукописів і картин. Тоненька шибка відділяла тіла від погруддя їх пророка. І тоді, здавалось їм в останню хвилину, заплакав Міцкевич.

Злива почалася неждано, раптово. Вдарив град — крупний, дзвінкий, розкотистий. І люди, і кати підняли на мить голови до неба, де чорна плахта низько падала на обрій, і, наче зловісний корсар-шуліка, шукала місця, де могла б ударити, злитися з землею. Щось дзвякнуло в машині смерті, загальмувало її. Натягнулися шнури-линви, і вже мізерний Файтельсон майже дістав пальцями тротуару. Дай природа йому хоч трішки довші ноги, встав би зараз кельнер на пальці і, мабуть, вихорем поніс би в одній руці вісім повних, «з грибком» кухлів пива, жодної крапельки не розливши. Але природа у той вік, коли покликала до життя Файтельсона, нічого не знала про фашизм і забула дати єврейському сироті стрункі міцні ноги.

...Гроза спостигла Юрка на Городецькій вулиці, перед будинком, у якому він пробув цю жахливу ніч. Приспішено скакало у грудях серце, коли допався до базарчика. Зазирнув за ріг, і жахлива картина розгорнулася перед ним, запаморочила його. Почув, як стрепенулося, зірвалося серце, пройшло крізь нутрощі, впало до ніг. Принишк. В ту ж мить хтось вхопив його за комір і втягнув До сусідньої брами.

«Sic transit gloria mundi» *, — ніби непотрібна згадка, майнуло у пам'яті латинське прислів'я. Юрко широко відкрив очі і...

Над ним стояв Іван, неспокійний, налитий кров'ю, аж лячний.

— Тікай, зараз же тікай! Чого ти ще тут? Невже думаєш рятувати шинок? Шкіру рятуй!

— Іване!

— Тікай, тобі вже нічого тут робити, коли зловлять — цього разу ніхто тебе не врятує.

— А ти? Що з тобою? Що ти задумав?

— Я... Ти не журись мною. Будь розумним... Ну, прощай! — Каштанюк поплескав, друга по плечу, і в цьому по-

* Так минає слава земна (лат.).

рухові відбилася уся його ніжність, прив'язаність до Юрка.
— Живи!

— Іва...

Каштанюк вискочив з брами і побіг через площу.

Гестапівці тягли на ешафот радника Полюгу. Історик потрапив між приречених випадково. Просто, як завжди, позирав з-поза фіранки на вулицю, дивився, чи вже не йдуть професори на свою чарочку. Коли побачив Пальчинського і Мальчинського зв'язаних, в оточенні гестапівців, вибіг як стій на базар. Не міг не насолодитись, нарешті, бажаним видовищем. Отут взяли і його. Тепер плакав, як дитина, благав у гітлерівців помилування. Викрикував, що невинний, що все життя любив Німеччину і працював для неї, що трапилося помилка, непорозуміння.

Тит Люстерко, що стояв поруч, відвернувся і плюнув.

— А хіба фашисти не мають права на помилку, пане раднику?

Старий зарідав, схилився. Поліцейський з розмаху вдарив нещасного наганом у вухо. Захитався, наче на завісах, старенький австрійський радник і впав у калюжу болота, змішаного з кров'ю. Ще замахав рукою, ніби востаннє перебирав пальцями сплетіння своїх нерозумних історичних концепцій та теорій. Немов колоду підняли Полюгу гестапівці.

Ганс зняв рукавичку і струсив краплі дощу. Підвів голову, й очі його зустрілися з поглядом Івана.

— Ти? Тут?

— Я! Тут!

Наче тигр кинувся Іван на Ганса, вхопив його за попереки, розпрямився, розвернувся у страшному зусиллі, аж усі кістки хруснули. Закружляв, завирував. Тіло Ганса злетіло в повітря і вже, як таран, громило фашистів, збивало з ніг, клало наповал. Зчинилися крик, гармидер, паніка, переполох. З брам, з вікон будинків вискакували люди, настожилися з своїх рядів приречені та катовані, і, здавалося, зірвалися повішені з шибениць і стали до боротьби. Все перемішалось, зіллялося, збилося.

Наростала, посилювалася злива. Вили люди і хуртовина. Ненависть неба і народу шаліла над містом. Буря рвала залізо з дахів будинків і кидала його під ноги людей, що

виривали одні в одних життя. І поки впала хмара та злилася з землею, ніжний промінь сонця освітив на мить закривавлені, понівечені, столочені трупи людей і поруч з ними — бляшану вивіску, з малюнком кухля пива та дивовижного оселедця на ланцюгу.

Злочинці і закохані часто повертаються на місце свого злочину чи любовних зустрічей. Того ж дня, пізно ввечері, заглянув на Брестську площу Юрко, хоч він не вважав себе ані злочинцем, ані закоханим. І все ж — він мусив повернутися сюди, ще раз пройти тими вулицями, якими крокував протягом місяців, шляхами свого піднесення, багатства. Він уже не був підвладний ні своїй волі, ні своїм переконанням, ні почуттю самозбереження, яке ніколи не покидало його.

Під Юрком вгинались коліна, він щохвилини боязко оглядався, наче злодій, якого ось-ось зловлять на гарячому. Але таки йшов. У долонях стискав ключі від свого мешкання і шинку. Йшов, наче побитий собака, бо його, наче пса, гнали сюди запах вчорашнього життя, аромат базарного накіпу.

Базар розкинувся перед його очима, наче на долоні, з усіма своїми найменшими компонентами. Постав він перед Юрком наче доля. І це була його, погана доля.

— Прощай, базаре, — хотів сказати — «друзе», але цього слова не вимовив. — Я думав, що ти будеш для мене кращим, лагіднішим, щасливішим.

Став під ліхтарем, що єдиний залишився на цій площі, його не розбили дотепер ні солдати, ані п'яниці, ні повії. Він піднімався над базаром як єдиний свідок, як спомин, як символ давнього. Колись засвічували його ввечері і гасили вранці. Але зараз він горів і вдень і вночі. Його шибки настільки закоптилися, що здалеку здавався звичайним стовпом. Під цим ліхтарем не хотіла стати вже жодна повія. Обминав його Дуче, і навіть дурний Франьо ніколи не стелився тут на нічліг. А Юрко зараз стояв під ним, спершись на холодне залізо, наче на єдиного друга, що залишився йому в житті.

«Я і сам чимось схожий на цього ліхтаря, — ця думка болюче прошила його свідомість. — Залишився один, самотній. Чотири місяці тому ішов я через базар разом з будівничим Нагірним, сповнений чудових передчуттів, надії на

великий успіх у житті. Тепер стою стократ бідніший, нужденніший, побитий. Не досяг свого щабля серед людей, не виконав батьківського заповіту, розгубив усе, що мав. Доля була для мене пльовком, видно, я, нарешті, зловив його, кинувшись стрімголов сходами життя. Не раз заздрих Іванові, що вмів це робити, що всюди встигав. Він і в могилу пішов першим серед нас усіх. Мико, Роман, Модеста, Богдана, сотні людей з базару та шинку знайшли своє місце в боротьбі з ворогом, кожний — те, на яке був здатний, яке собі заслужив. І тільки я один залишився самотній і не потрібний нікому, як цей дивовижний ліхтар. Куди тепер спрямую свої кроки?»

Підвів очі, наче шукав шляху. В кінці базару виросла висока постать, силует людини. Вона ступала рівномірним, обережним, зосередженим кроком, розмахуючи раз у раз, наче сівач, рукою. Це Дідур засівав базар-поле своїми невидимими зернами життя. За його постаттю стіною виструнчувалися, піднімалися в небо каштани. Дерева здалися раптом Юркові вищими, стрункішими. Оголені від листя крони завжди восени піднімають увись свої руки-віти.

«Коли піднімається людина? Чи не тоді, коли оголить себе від дріб'язкостей і суєти дня, від маленьких міщанських справ і радостей. Як це любив філософствувати Іван? «Життя сповнене непорозумінь і тихого смутку». Сіре, мале, нікчемне таке життя. У дні великих випробувань лихоліття народного, жорстокої війни людина повинна піднятися, як дерева, увись до неба, на подвиг».

З Юрка спали раптом, наче полуда з очей, біль і жаль за базаром, шинком, квартирою, вчорашнім добробутом. Пішов твердою ногою униз, до міста, до людей.

Минуло тільки п'ять місяців фашистської окупації Львова, але ніхто не має права сказати, що вже позаду все найдикіше, найжорстокіше, найпідліше, до чого може докотитися людина. І що попереду тільки найсвітліше, найвеличніше, на що вона здатна. Попереду ще тридцять два місяці змагань і боротьби. За свободу і честь. За людину.

Виходили в ніч по одному. Власне, не всі і залишали гостинний особняк Петра Нагірного. Дуже часто разом з Богданою ночувала тут Модеста. Деякий час переховувалась в цьому будинку Агнешка. Але недавно партизанський загін, в якому вона перебувала, перебрався в ліси.

Душею лабораторії, в якій виготовлялись протитифозні вакцини, була, зрозуміло, лікар Дольна. Але вона працювала також в інституті Берінга, жила на своїй давній квартирі і не завжди мала вільний час. Поволі Дануся оволодівала нехитрою справою готування сировотки і незабаром працювала вже самостійно, дедалі втягуючи в цю роботу стрийну Орісю. Богдана відразу після того, як вбила майора СД фон Шверіга, перебралася до Нагірних. Її, мабуть, вже і не шукала поліція, всі свідки подвигу дівчини були або мертві, або розпорошились хто куди. Іван Каштанюк постарався, щоб обер-штурмфюрер Ганс забрав таємницю пострілу в могилу, він, видно, не встиг повідомити своїх зверхників про вбивство майора, а може, і не хотів. Фашистська справедливість, коли можна про таку говорити, триумфувала. За безвухого гітлерівця пролито немало людської крові. В країні, яка тримається на насильстві, не обов'язково карати винних. Карають тих, хто потрапляє під руку. Чим більше, тим краще.

До будинку на Богданівці часто заглядав Роман. Він тепер цілком віддався підпільній діяльності. Знайомий залізничник — той же Варцаба, що працював знову машиністом, влаштував Кардаша офіціантом у вагоні-ресторані поїзду, який курсував по лінії Львів—Краків—Відень. Це давало змогу юнакові вільно пересуватись по всьому генеральному губернаторству, виконувати складні кур'єрські доручення, перевозити літературу, доставляти підпільникам продовольчі німецькі карточки. На цьому маршруті зустрічав завжди Романа задимлений, кривавий Освенцім. Гарячими від ненависті до ворога очима вдивлявся Кардаш в цю жахливу, залиту вогнями, окутану димом фабрику смерті. Може, вже тоді відчував, що і йому доведеться побувати ще у цьому пеклі на землі.

У Миколи Каштанюка були інші рейси. На схід і південь. Прибули перші представники з вільної, охопленої вогнем справедливої народної війни, Великої України.

З живих друзів, які працювали колись у шинку, бракувало у цій боротьбі проти окупантів лише Юрка. Він відлежувався у своєму Заболотові після глибоких ран, що їх завдало йому життя.

Минала зима, жаклива, голодна зима першого року війни. Випало багато снігу, білим рядном він прикрив стомлену, сплюндровану землю, кров, піт, згарища руїн, свіжі могили. У блиску яскравого сонця, що з кожним днем все вище колувало по бездонному океану неба, міріади білих його крупинок-позліток сліпили очі, ранили душу і, здавалось, нагадували мільйонам нескорених фашистами людей, що пробудиться земля з зимового півсну, з кайданів білого марева і розквітне всіма барвами своєї неповторної краси, зеленим листям волі.

ЗМІСТ

Передмова.....	3
Розділ I.....	8
Розділ II.....	24
Розділ III.....	35
Розділ IV.....	52
Розділ V.....	67
Розділ VI.....	90
Розділ VII.....	99
Розділ VIII.....	110
Розділ IX.....	124
Розділ X.....	139
Розділ XI.....	156
Розділ XII.....	170
Розділ XIII.....	181
Розділ XIV.....	193
Розділ XV.....	206
Розділ XVI.....	214
Розділ XVII.....	220
Розділ XVIII.....	226
Розділ XIX.....	234
Епілог.....	239

ТАРАС МИГАЛЬ

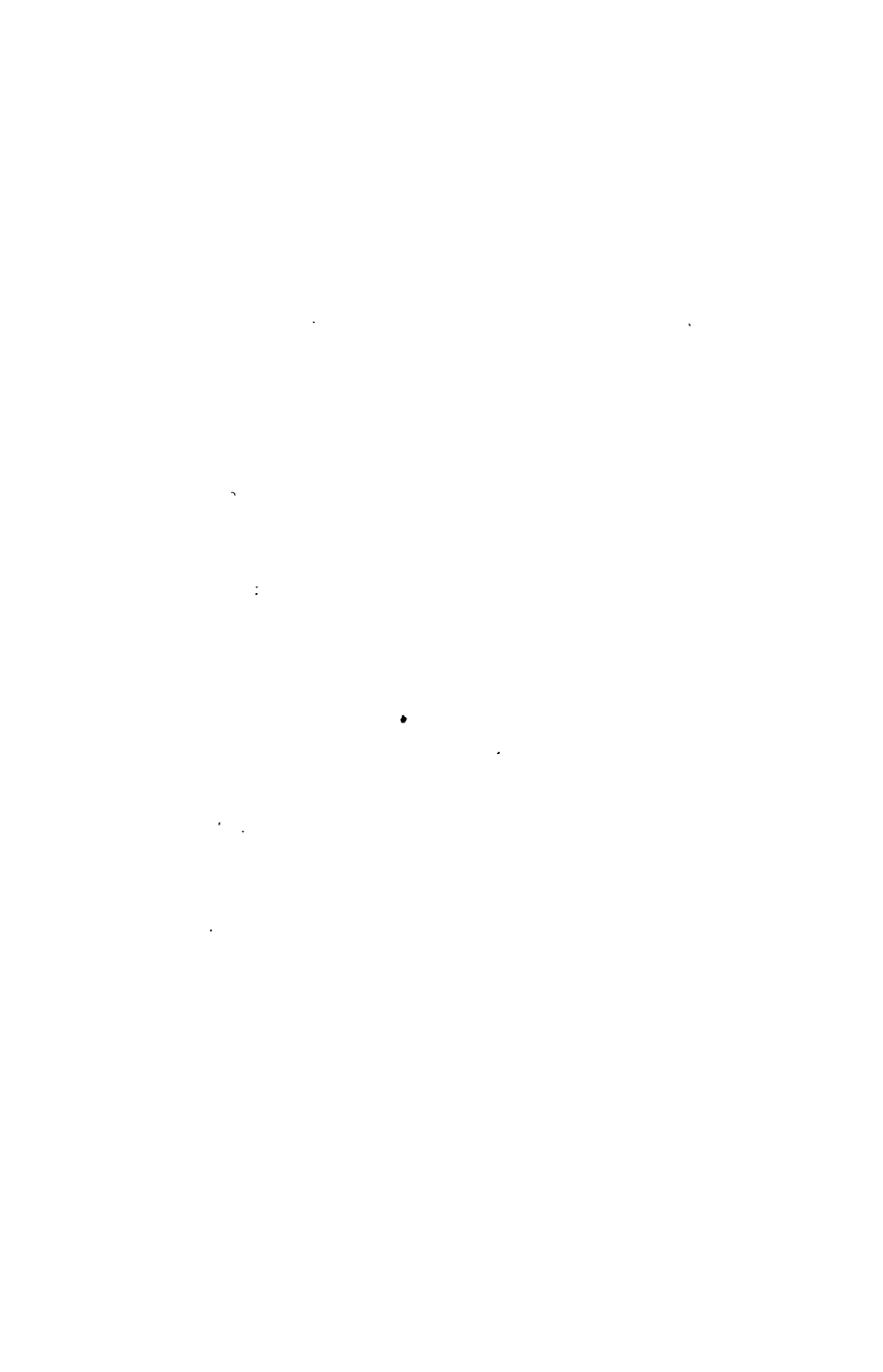
**“ШИНОК
“ОСЕЛЕДЕЦЬ НА ЛАНЦЮЗІ”**

роман

Редактор Роман Іваничук
Художнє оформлення Василь Сава
Комп'ютерна верстка Ольга Зикова

Видавництво “Проман”
79008 Україна, м. Львів, площа Ринок, 36
Тел.: 297-50-28, 244-31-23
E-mail: [proman-service@ukr/net](mailto:proman-service@ukr.net)

Підписано до друку 21.11.2006 р.
Формат 84x108/32. Georgia
Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум.друк.арк. 12,7. Обл.вид.арк.12,5.
Віддруковано в друкарні ТзОВ “Проман”

Тарас Мигаль
Шинок
„Оселедець
на ланцюзі“

Тарас Мигаль народився 19 липня 1920 року в селі Русів, Снятинського повіту на Станіславщині в багатодітній сім'ї вчителя. Мати була племінницею відомої буковинської письменниці Євгенії Ярошинської.

Закінчив гімназію та гуманітарний ліцей в Коломиї (1939 р.). Навчався у Львівському медичному інституті.

Нахил до літературної творчості бере початки ще з гімназійних часів.

В 1940 р. виходить друком оповідання "Повернення сина" (в журналі "Література і мистецтво"), згодом п'єса "П'ята колона" (відзначена на конкурсі українського видавництва у Львові – 1942 р.)

Відбувши заслання в Сибіру повертається до Львова і займається журналістською діяльністю. Працює коректором у видавництві "Каменярь", редактором Львівської телестудії, кореспондентом газети "Літературна Україна". Завідував відділом публіцистики редакції журналу "Жовтень" (нині "Дзвін").

Як письменник заявляє про себе оповіданням "Білий гуцул" та як автор новел, нарисів і інших оповідань. Його перу належить роман-пенталогія "Вогонь і чад". До цього циклу входять: "Шинок "Оселедець на ланцюзі" (1966 р.), "Фабрика літаків "Дерев'яна підощва" (1970 р.), "Рев'ю "Бліц-кріг" (1974 р.), "Пробуджене місто" (1976 р.), "Останній пароль" (1979 р.). Тема пенталогії – німецька окупація міста Львова.

Творчі задуми і плани обірвалися передчасною смертю в 1982 р.